

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR
2017, cild 67

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2017, volume 67

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2017, том 67

1947-ci ildən
nəşr olunur

67 / 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın həqiqi üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,
akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın həqiqi üzvü Nərgiz **AXUNDOVA**,
fil.ü.f.d. Səbinə **ALMƏMMƏDOVA**, Ədilə **AĞABƏYOVA**,
t.ü.f.d. Nərgiz **AXUNDOVA**, t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktor müavini),
t.ü.e.d., prof. Həsən **ƏLİBƏYLİ**, t.ü.f.d. İradə **ƏLİYEVƏ** (məsul katib),
t.ü.e.d. Sevinc **ƏLİYEVƏ**, t.ü.f.d. Allahverdi **ƏLİMİRZƏYEV**,
t.ü.e.d., prof. Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,
t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL**,
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**,
t.ü.e.d., prof. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**, t.ü.e.d. Natiq **MƏMMƏDZADƏ**
t.ü.e.d. Tofiq **NƏCƏFLİ** (baş redaktor müavini), t.ü.f.d. İlqar **NİFTƏLİYEV**,
t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ABŞ-IN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATINDA YAXIN ŞƏRQİN NEFT EHTİYATLARININ ROLU

- Açar sözlər:** neft ehtiyatları, neft istehlakı, yayılma siyasəti, enerji təhlükəsizliyi siyasəti, doktrina, idxal, enerji resurslarının davamlı axını, şist neft hasilatı.
- Ключевые слова:** нефтяные запасы, потребление нефти, политика распределения, политика энергетической безопасности, доктрина, импорт, стабильная поставка энергоресурсов, производство сланцевой нефти
- Key words:** oil reserves, oil consumption, distribution policy, energy security policy, doctrine, import, stable supply of energy resources, shale oil production

Birləşmiş Ştatlar beynəlxalq arenada liderliyini qoruyub saxlamaqla ölkənin təhlükəsizliyinin təminatına, onun iqtisadi müstəqilliyinin, millətinin həyat şəraitinin “rahatlığına”, daxili stabilliyinin və əhalisinin yüksək vətənpərvərliyinin qorunmasına çalışmaqdadır. Bununla əlaqədar olaraq demək olar ki, hər müraciətində “Vaşinqtonun dünya liderliyi” mövzusunə toxunan ABŞ prezidenti Barak Obama bildirdi: “Biz amerikalılar öz xüsusiyyətlərimizi nümayiş etdirməklə başqalarına nümunə olmalı və daima irəlidə getməliyik. Bu bizi xüsusi edən bir haldır. Biz inanırıq ki, idxal olunan neftdən asılılığımızı azaldacaq və planetimizi müdafiə edəcəyik. Və bugün Amerika qaz və neft sahəsində nömrə birdir. Amerika külək enerjisi sahəsində də nömrə birdir. Hər üç həftədən bir biz 2008-ci ildə olduğundan daha çox günəş enerjisini işə salmaqdayıq. Və aşağı qaz qiymətləri və yüksək benzin standartları hesabına bu il tipik bir ailə təxminən 750 dollarını qənaət edə bilmişdir”[1]. Daha ucuz olan, kifayət edə biləcək, davamlı və etibarlı enerji mənbələri hesabına iqtisadi yüksəlişə və çiçəklənməyə nail olunması ABŞ-ın enerji siyasətinin başlıca məqsədini təşkil edir. Bu baxımdan da çox böyük gücə və nüfuza sahib olan Amerika Birləşmiş Ştatları öz məqsədinə nail ola bilmək üçün dünya ölkələrinin

* *Elvin PAŞAYEV* - AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı, elvinpashayev@gmail.com

enerji ehtiyaclarının ödənilməsi məsələsini daim öz nəzarətində saxlamaq siyasətinə üstünlük verir.

Amma dərin qloballaşma prosesi nəticəsində neft və təbii qaz bazarlarında baş verən hadisələr və artan inteqrasiyalar hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyinə təsir göstərdiyi kimi Birləşmiş Ştatların enerji təhlükəsizliyinə də mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də dünya üzrə enerji resurslarının iri istehsalçısı və istehlakçısı olaraq ABŞ tərəfindən global enerji çağırışlarının tənzimlənməsi üçün həyata keçirilən beynəlxalq siyasət bir neçə əsas açar elementini özündə birləşdirir ki, bunlar bütün dünyada enerji və enerji daşıyıcıları mənbələrinin, həmçinin onların daşınma xətlərinin diversifikasiyası, digər ölkələrlə əməkdaşlıq edilməsi-xüsusi ilə neft ixrac edən ölkələrlə daşınma ilə bağlı yaranan kəsilmələr və strateji neft ehtiyatlarının istifadəsi ilə bağlı danışıqların aparılması, neft hasil edən aparıcı ölkələrlə hasilatla və neftin bazar qiymətləri ilə bağlı dialoqların aparılması və global neft asılılığının azaldılması məqsədi ilə enerji effektivliyinin artırılması, həmçinin alternatın enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsidir.

OPEK üzvü olan ərəb ölkələri dünya neft ehtiyatlarının yarısından çoxuna sahibdir və neftin keyfiyyətinin yüksək olmasından əlavə hasil etmə xərclərinin aşağı olması sənayesi neftdən xeyli dərəcədə asılı olan qərb dövlətlərinin diqqətini daima bu bölgəyə toplamışdır. Sənaye baxımından inkişaf etməmiş bir bölgə olmasına baxmayaraq neft ehtiyatları baxımından zəngin olması və mühüm əhəmiyyətli yolların kəsişdiyi bir nöqtədə yerləşməsi səbəbindən bölgənin mühüm strateji üstünlükləri vardır. Həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatlarının da OPEK-lə və ona üzvü olan ərəb ölkələri ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi siyasətin əsasında neft amili dayanır. Ümumiyyətlə, ABŞ içərisində olduğu enerji nizamının əsas müəyyənləşdirici aktorlarından və əlavə olaraq dünyanın mineral və mədən resurslarının 70%-ni istehlak edir[4,s.149]. Birləşmiş Ştatların enerji siyasəti hər şeydən öncə global bir miqyasa malik olub, bu siyasətin təməlini təşkil edən ana ünsür isə dünyada artmaqda olan tələb və qaynaq çoxşaxəlilidir. Mövcud durumda Birləşmiş Ştatlar öz enerji təhlükəsizliyi və global iqtisadi sistemin davam etməsi məqsədi ilə dünyanın ən vacib neft və qaz ölkələri ilə yaxın münasibətlər yaratmışdır. Məhz bu amil torpaqlarında böyük neft ehtiyatları olan OPEK ölkələrinə qarşı ABŞ-ın hərəkətə

keçməsinə və bu istiqamətdə siyasət aparmasına əsas səbəb kimi göstərilmişdir.

90-cı illərdə ABŞ-ı idarə edənlər daha çox ölkənin uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün çalışmışlar. ABŞ iqtisadiyyatının neft idxalına olan asılılığının yüksəlməsi ilə isə bu istiqamətdə olan narahatlıqları ön plana çıxarmışdır. 2000-ci illərdə ABŞ, xüsusi ilə Körfəz ölkələrindən idxal etdiyi neft miqdarında artımın yüksəlməsi gercəyi ilə üz-üzə qalmışdır. Bundan ötrü ABŞ strateji hədəf olaraq həm özünü, həm də dünya enerji tələbini qarşılaya biləcək hər cür enerji çeşitliliyini yaratmağı qarşıya məqsəd olaraq qoymuşdur[5]. ABŞ neft idxalında tək bir enerji qaynağından asılı olmağı istəməməkdədir. Neft ixracatçılarının sayının çoxalması öncəlikdə Yaxın Şərq regionunda meydana çıxma biləcək hər hansı bir siyasi qarışıqlıq durumunda ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyaya neft ixracında yaranacaq təhlükəni azaltmış olacaqdır. Bu vəziyyət eyni zamanda Körfəz ölkələrinin və OPEK-in dünya neft qiymətlərini təyin etməsinə də təsirsiz ötürməyəcəkdir. Ümumiyyətlə, dünya neft istehlakının 25% gerçəkləşdirməklə, ABŞ-ın 2006-cı ildə neft idxalında 54% olan asılılığının, 2025-ci ildə 70%-lik bir səviyyəyə yüksəlməsi gözlənilməkdədir. Birləşmiş Ştatların hələ də günlük 70 milyon barel olan neft istehlakının isə 2020-ci ildə 115 milyon barelə yüksəlməsi düşünülməkdədir. Dünya neft ehtiyatlarının 65% sahib olan Körfəz ölkələrinin Birləşmiş Ştatların neft tələbatının ödənilməsində rolu 20%-dir[6,s.1].

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Amerika Birləşmiş Ştatları ilə İngiltərənin müttəfiq olmasına baxmayaraq yuxarıda sadaladığımız səbəblərdən onlar arasında OPEK üzvü olan ərəb ölkələrinin neft mənbələrinə sahib olma uğrunda mübarizə heç də səngimirdi. Bu mübarizənin gedişində ABŞ Səudiyyə Ərəbistanının Böyük Britaniyanın təsiri altına düşməsindən qorxaraq 1943-cü il fevralın 18-də Səudiyyə Ərəbistanının müdafiəsini ABŞ-ın üçün həyati vacib elan etmiş, onu Lend-liz[9] qanununun əhatə dairəsinə daxil etmiş və ölkəyə birbaşa Amerika yardımlarına başlamışdır. Lakin buna baxmayaraq Yaxın Şərq nefti üzərində hələ də Böyük Britaniyanın üstünlüyü mövcud idi. Belə ki, 1943-cü ildə Böyük Britaniya Yaxın Şərq neft istehsalının 81%-nə, ABŞ isə cəmi 14%-nə nəzarət edirdi. Bütün bunlar ABŞ hakimiyyətini Böyük Britaniya hakimiyyəti ilə birbaşa təmasa sövq edirdi ki, nəticədə 1944-cü ildə ingilis-amerikan neft müqaviməti

ləsi imzalanmışdır. Bu müqavilə ilə ABŞ Yaxın Şərqdə fəaliyyət göstərən amerikan neft şirkətlərinə qarşı britaniyalılar tərəfindən qoyulan məhdudiyətləri aradan götürməyə ümid edirdi. Bu müqavilə həm də dünya nefti istehsalını, tələb və təklifini nəzarətdə saxlamaq üçün Beynəlxalq Neft Komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulurdu.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın Yaxın Şərqə istiqamətlənən xarici siyasətinin əsas istiqaməti neftin daimi “axını” təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Bundan əlavə İkinci dünya müharibəsindən sonra zəifləyən Böyük Britaniya Türkiyə və Yunanıstan üzərində götürmüş olduğu öhdəlikləri yerinə yetirə bilməmiş və bunu nəzərə alan ABŞ 1947-ci ildə Trumen doktrinası[10] adlanan proqramla Türkiyə və Yunanıstana 400 milyon dollar məbləğində yardım göstərərək bu öhdəliyi öz üzərinə götürmüşdür. Çünki Türkiyə və Yunanıstanın sovet rejiminin təsiri altına düşməsi ilə neftlə zəngin Yaxın Şərq sovet təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalacaq və qüvvələr balansını Sovet İttifaqının lehinə pozulacaqdı. Beləliklə, ABŞ-ın xarici neftə ehtiyac duyması, amerikan neft şirkətlərinin artan dünya tələbatı qarşısında daha çox və daha ucuz neft istehsal edə biləcəkləri sahələrə yönəlmələri Yaxın Şərq neftinin ABŞ üçün əhəmiyyətini artırmışdır.

1956-cı ildə Süveyş böhranının baş verməsi ABŞ-ın Yaxın Şərqə bağlı siyasətinə yeni bir mərhələ gətirmişdir. Sovet İttifaqının bölgədəki nüfuzunun artması səbəbindən Böyük Britaniya və ABŞ-ın dəstəyi ilə Orta Şərq Müdafiə Təşkilatının qurulması ilə bağlı planlar həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə ABŞ prezidenti Duayt Eyzenhauer hər hansı bir Orta Şərq dövlətinin kommunizmlə idarə edilən bir dövlət tərəfindən hücumla məruz qalacağı halda hərbi gücdən istifadə və bölgədəki ölkələrə hərbi yardım da daxil olmaqla istənilən şəkildə ABŞ tərəfindən dəstək veriləcəyi ilə bağlı bəyanatla çıxış etmişdir. 1969-cu ildən başlayaraq Amerika Birləşmiş Ştatları bölgə siyasətini Nikson doktrinası çərçivəsində qurmağa başlamışdır ki, bununla da ABŞ bundan sonra birbaşa şəkildə bölgə ixtilafalarına hərbi müdaxilə etməyəcək və bunun əvəzinə hərbi və iqtisadi yardımla kifayətlənəcəkdir.

OPEK-in qurulması, ərəb-israil müharibəsi dövründə neft hasilatının azaldılması və embarqolar neft amili sayəsində ərəb dünyasının ABŞ-ın siyasi hegemonluğuna ilk etirazı olmuşdur. Ərəb dövlətləri İsraili dəstəkləyən dövlətlərə qarşı neft boykotu elan etmiş və neft çatışmazlığı səbə-

bindən qiymətlər anidən yüksəlməyə başlamışdır. Çünki, məhz Amerika Birləşmiş Ştatlarının dəstəyi hesabına İsrail itirilmiş əraziləri geri qaytarmış və noyabr ayında Suriya və Misirlə aparılan müharibəyə son qoyulması barədə müqavilə imzalanmışdır. 17 oktyabrda OPEK ABŞ-ın siyasətinə qarşı çıxaraq neft ixracına embarqo qoymuş və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Qərbi Avropadan olan müttəfiqlərinə ixrac oluna neftin qiymətlərini 70%-ə qədər artırmışdır. Bir gecə içərisində bir barel neftin qiyməti 3 dollardan 5,11 dollara qədər yüksəlmişdir (1974-cü ilin yanvarında OPEK isə neftin bir barel üçün qiymətlərini 11,65 dollara qədər yüksəltmişdir). Baxmayaraq ki, prezident Riçard Nikson enerji resurslarından istifadə ilə bağlı sərt məhdudlaşdırıcı tədbirlər həyata keçirirdi, lakin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq mümkün olmadı və qərb ölkələri üçün iqtisadi eniş dövrü başladı. 70-ci illərdə neft böhranının pik dövründə ABŞ-da bir qallon benzinin qiyməti 30 sentdən 1,2 dollara qədər yüksəlmişdir.

1974-cü ilin martında Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı tətbiq edilən embarqo götürülsə də, onun göstərdiyi təsiri aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır. Neftin qiymətinin yüksəlməsi bumeranq effekti yaradaraq bütün xidmət və malların qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də prezident Ford inflyasiya ilə mübarizə proqramını qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır. Baş verənlərin fonunda əsas neft istehsalçısı olan ərəb ölkələrinin neft satışından daxil olan gəlirləri 1973-1978-ci illər ərzində görünməz tempə yüksəlmişdir.

1979-cu ildə İranda baş vermiş islam inqilabı və həmin ildə Əfqanıstanın Sovet İttifaqı tərəfindən işğal olunması ABŞ-ın bölgəyə daha çox müdaxilə etməsini vacib edirdi, çünki bu iki hadisə bölgədəki güc tarazlığını Sovet ittifaqının xeyrinə dəyişdirmişdi. Bunun ardından 1980-ci ildə ABŞ bölgə ilə bağlı siyasətini dəyişdirərək Karter doktrinasını mənimsəmişdir. ABŞ-ın həmin dövrdə prezidenti olan Cimmi Karter 23 yanvar 1980-ci ildə ABŞ Konqresindəki çıxışında yeni siyasətini ətraflı olaraq açıqlamışdır. Karter öz çıxışında bildirmişdir ki, hər hansı bir xarici gücün Orta Şərq regionunda üstünlük qazanmaq məqsədi ilə həyata keçirəcəyi fəaliyyət ABŞ-ın strateji maraqlarına qarşı bir təhlükə sayılacaq və belə vəziyyət yaranacağı halda hərbi müdaxilə də daxil olmaqla hər cür tədbir görülməkdir. Bu ABŞ-ın soyuq müharibə dövründəki rəqibi SSRİ-nin Əfqanıstanı işğal etməsinə göstərdiyi reaksiya idi [8].

Beləliklə, dünya neft ehtiyatlarının 60% sahib olan bölgə ABŞ-ın global liderliyinin təmin olunmasında açar rolunu oynamaqdadır. ABŞ bölgənin enerji ehtiyatlarını nəzarət altında saxlamaq, davamlı enerji axınını təmin etmək məqsədi ilə irəli sürdüyü siyasətdən kənar hərəkət edən ölkələrlə mübarizə aparmaq haqqını özündə görməkdədir. ABŞ prinsipial olaraq anlaşıdığı ölkələrə qarşı hər hansı əməliyyat həyata keçirməz. Məsələn, OPEK üzvü olan Səudiyyə Ərəbistanı ilə anlaşıdığı müddət ərzində ABŞ onunla münaqişə yaradacaq vəziyyətlərə girməz. Soyuq müharibənin başa çatması ilə ABŞ hakimiyyəti Orta Şərqi regionunda yeni nizam yaratmaq üçün yeni bir strategiya hazırlamış və bu strategiyayı üç təməl prinsip üzrində qurmuşdur: Ərəb-İsrail barışı, ikili çevrəyəalma, siyasi və iqtisadi islahatlar. Bu strategiyalar bir birinin ardınca uğursuz nəticələndicə, 2001-ci ildə “Klintonun uğursuz Orta Şərqi siyasəti”ni dəyişdirmək iddiası ilə iqtidara gələn Corc Buş bölgədə ABŞ-ın zəifləməkdə olan nüfuzunu yenidən yüksəldəcək siyasət həyata keçirməyə başlamışdır. Onun prezidentliyi dövründə yeni mühafizəkarların təsiri ilə çevrəyəalma (containment) strategiyasından daha çox radikal və qabaqlayıcı müharibə (preventive war) doktrinası həyata keçirilməyə başlamışdır. Belə ki, bu doktrina ilə bölgədə Amerikanın liderliyini təmin etmək və güclənmək üçün lazım gəldiyində hərbi müdaxilədən istifadə etməyin vacibliyi vurğulanırdı. Həmin dövrdə Buş hakimiyyətinin Milli Enerji Siyasəti Qrupunun hazırladığı məlumata görə ABŞ-ın neftə tələbatı artacaq və bu ehtiyacların ödənilməsində Körfəz bölgəsinin enerji qaynaqları ən önəmli rol oynayacaqdır [7, s.70-75].

11 sentyabr hücumları ilə bərabər Orta Şərqi bölgəsindən qaynaqlandığına inanılan radikal islamçı terrorla mübarizə və kütləvi qırğın silahlarının bölgədəki bəzi rejimlərin əlinə keçmə ehtimalının önəmlənməsi də ABŞ-ın Yaxın Şərqi siyasətini müəyyənləşdirən əsas faktorlardan olmuşdur. 11 sentyabr 2001-ci il tarixli terror hücumundan sonra global güc əldə etmə mücadiləsində olan Amerika üçün Əfqanıstan ilk dayanacaq olmuş və 8 oktyabr 2001-ci ildə Əfqanıstana hava hərəkətinə başlamışdır. Lakin dünya ictimaiyyəti bu məsələni bir mənalı qarşılamamış və ABŞ-ın hərəkəti başlamazdan hansı səbəbdən ilk olaraq Əfqanıstanı hədəf seçməsi maraqlı doğurmuşdur. Bu, Əfqanıstanın Orta Asiya və Orta Şərqi bir birinə bağlayan önəmli qovşaq nöqtəsində yer alması, neft və təbii qaz qaynaqları ba-

xımından geosiyasi əhəmiyyətə sahib olması, əməliyyatın arxasında önəmli siyasi və iqtisadi məqsədlərin olduğu fikirlərini ortaya çıxarmışdır. Əfqanıstana hücumundan sonra ABŞ qlobal terror anlamını daha da genişləndirmiş, dünyanın harasında olursa olsun terroru dəstəkləyən, kütləvi qırğın silahları istehsal edən və ya həmin silahlara sahib olan ölkələrə müdaxilə edəcəyini bildirmiş və bu məsələ ilə bağlı bütün ölkələrin ona dəstək verməsini istəmişdir. Bu məqsədlə Amerikanın yeni rəhbərliyi daha böyük addım ataraq kütləvi qırğın silahının olması səbəbindən İraqa hücum etməyi nəzərdə tutmuş və müttəfiq qüvvələrinin köməkliyi ilə 20 mart 2003-cü ildə İraqa hücum etməklə bölgədə varlığını artırmışdır. Göründüyü kimi ABŞ-ın demokratiya və daha çox azadlığın təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirdiyi Böyük Orta Şərq Layihəsinin hədəfi bölgənin neft və digər enerji ehtiyatlarına nəzarət edə bilmək, enerji resurslarının davamlı və təhlükəsiz daşınmasını təmin edə bilmək istəyidir.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ-ın energetik siyasətində baş verən dəyişikliklər Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə münasibətlərə də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, idxal olunan enerji resurslarının istehsal xərclərinin yüksəlməsi Birləşmiş Ştatlar tərəfindən enerji effektivliyi və enerji qənaətçilliyi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsini, ölkədaxili şelfdə hasilat işlərinin gücləndirilməsini və alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsini tələb etməkdədir. Bundan əlavə şist nefti hasilatının yüksəlməsi nəticəsində ABŞ-ın neftayırma zavodları daha çox yüngül neft almağa başlamış, bu səbəbdən də Afrika və Yaxın Şərqin stabil olmayan regionlarından idxal olunan neftdən asılılıq azalmağa başlamışdır.

2008-2013-cü illər ərzində Birləşmiş Ştatlar sutkalıq xam neftin idxalını 9,7 milyon bareldən 7,7 milyon barelə qədər azaltmışdır. Daxili hasilat həcminin yüksəlməsi hesabına 2015-ci ildə ABŞ-da son 45 ildə ilk dəfə neft və neft məhsullarının idxalında eniş olmuşdur. Şimali Amerikada hasilat sahəsində başlamış bu enerji canlanmasının mümkün geosiyasi nəticələrindən biri odur ki, bu amillər də dünya bazarında qiymətlərin enməsinə səbəb olmuşdur. Energetika Nazirliyi bildirir ki, Kanadada istehsal olunan neft ABŞ-ın neftayırma zavodlarına olduqca uyğun gəlməkdədir və zavodların əksəriyyəti Kanadanın ağır və yüksək keyfiyyətli neftini emal etmək üçün bütün uyğun texnologiyalara malikdirlər. 2015-ci ildə

Kanada daşınmaları 10%-ə qədər artıraraq Birləşmiş Ştatlara rekord həcmdə-sutkalıq 3,2 milyon barel neft ixrac etmişdir. 2015-ci ildə Birləşmiş Ştatların xaricdən aldığı sutkalıq neftin miqdarı 7,4 milyon barel olmuşdur və Kanada Birləşmiş Ştatlara xaricdən daxil olan “qara qızıl”ın hər dörd bareldən birini idxal etməkdədir. Bundan əlavə Kanada Birləşmiş Ştatların demək olar ki, ixrac etdiyi bütün nefti(surkalıq 422 min barel) almaqdadır[3]. Beləliklə, daxili neft hasilatının artması və Yaxın Şərqdən kənar ölkələrdən, xüsusən də Kanadadan Birləşmiş Ştatlara idxal olunan enerji resurslarının həcmnin yüksəlməsi orta müddətli perspektivdə OPEK ölkələri üçün təhlükə yarada, həmçinin neft qiymətlərinin aşağı düşməsi isə ixracatçı olan OPEK üzvü olan ölkələrin gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər.

Nəhayət Birləşmiş Ştatların Yaxın Şərqdəki siyasətindən danışarkən təsəvvür etmək çətinidir ki, onlar Karter doktrinasından imtina etsinlər və müvafiq olaraq Fars Körfəzi regionunun rus, hind və ya çin nəzarəti altına keçməsinə imkan versinlər[2,c.203]. ABŞ-ın Yaxın Şərqlə bağlı maraqları təkcə iqtisadi amillərlə deyil, həmçinin hərbi amillərlə bağlıdır ki, buraya regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qlobal terrorçuluqla mübarizə məsələləri daxildir. Bununla bağlı olaraq şist nefti hasilatının artması və idxal strukturunda baş vermiş dəyişikliklər Birləşmiş Ştatlara xarici siyasətini həyata keçirməyə daha geniş imkanlar açmaqdadır. Məsələn, enerji resurslarının əsas istehsalçıları olan ölkələrə qarşı(əsasəndə İranla münasibətdə) sanksiyaların tətbiq edilməsini qeyd edə bilərik. Bununla bərabər neftin qiymətlərinin formalaşmasında əsas açar region rolunu oynayan Fars Körfəzində ticarət dollarla aparıldığından ABŞ-ın xarici idxaldan asılılığının azalması hələ ABŞ-ın Fars körfəzinə olan strateji marağının azalması anlamına gəlməməlidir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Remarks by the President in state of the Union Adress, The White House, Office of Press Secretary, January 20, 2015, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2015/01/20/remarks-president-state-union-adress-january-20-2015>
2. Гаранина Ольга Леонидовна, Перспективы добычи сланцевой нефти в США и последствия для мирового рынка нефти, Экономика, Проблемы Национальной Стратегии №4(25) 2014, с.203

3. Канада завоевывает нефтяной рынок США: экспорт достиг рекорда, Regnum информационное агентство, Вашингтон, 13 апреля 2016, <https://regnum.ru/news/economy/2117518.html>
4. Şatlıq Amanov, ABD-nin Orta Asya Politikaları, İstanbul Gökkubbe Yayınları, 2007, s.149
5. Rusya, ABD, Türkiyənin enerji politikaları çərçəvesində doqalqaz boru hattı projelərinin incelenmesi, Uluslararası Politika Akademisi, 02 ağustos 2012, <http://politikaakademisi.org/2012/08/02rusya-abd-ve-turkiyenin-enerji-politikalari-cercevesinde-dogalqaz-boru-hatti-projelerinin-incelenmesi/>
6. Naci Bayraç, Küresel enerji politikaları ve Türkiyə, s.1, <https://www.google.az/#q=Naci+Bayra%C3A7+K%BCresel+enerji+politikalar%C4B1+ve+Turkiye&>
7. Meliha Benli Altunışık, Ortadoğru ve ABD: Yeni Bir Doneme Girilirken, Ortadoğru Etütleri, Temmuz 2009, cilt 1, sayı 1, s.70-75, www.orsam.org.tr/files/OE/1-1/4meliha.pdf
8. www.tr.wikipedia.org, Carter Doktrini(*ABŞ-nin prezidenti Cimmi Karterin 23 yanvar 1980-ci ildə ABŞ Senati və Nümayəndələr Palatası üzvlərinin iştirak etdiyi birgə iclasda ənənəvi çıxışı zamanı açıqladığı və Birləşmiş Ştatların məqsədlərinin qorunması üçün İran körfəzində hərbi gücdən istifadə edilməsinin qanılmaz olduğunu bildiren siyasətə verilən addır*), https://tr.wikipedia.org/wiki/Carter_Doktrin
9. www.ru.wikipedia.org, Ленд-Лиз(*Lend-Liz Konqres tərəfindən 11 mart 1941-ci ildə qəbul edilmiş dövlət proqramı olub, II Dünya müharibəsində ABŞ-a müttəfiq olan ölkələrə hərbi, texniki və neft məhsullarının göndərilməsini, həmçinin uzunmüddətli kreditlərin verilməsini nəzərdə tutmuşdur*), <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ленд-Лиз>
10. www.az.wikipedia.org, Trumen doktrinası(*İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ prezidenti Harri Trumen tərəfindən irəli sürülmüş siyasət proqramı olan doktrina Sovet İttifaqının dünya üzərində fəallığının dayandırılmasına xidmət edir*), https://az.wikipedia.org/wiki/Trumen_doktrinası

ABŞ-NIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ: YAXIN ŞƏRQ NEFTİNDƏN ASILILIQ

XÜLASƏ

Məqalədə neft ehtiyaclarının müəyyən bir qismini Orta Şərqlə bölgəsinin neft ehtiyatları hesabına qarşılayan Amerika Birləşmiş Ştatlarının OPEK-lə və OPEK üzvü olan ərəb ölkələri ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş siyasətdən bəhs olunur. Əsas enerji ehtiyaclarının demək olar ki, 1/3 Yaxın Şərqlə bölgəsi hesabına qarşılayan ABŞ sənaye istehsalı həcmində daxili tələbatdan xeyli artıq olduğunu nəzərə alaraq iqtisadi böyüməni sü-

rətləndirmək, öz vətəndaşlarının ehtiyaclarının ödəmək adıçəkilən bölgənin karbohidrogen bazarlarına daxil olmanın vacibliyinə inanır və bunun təmin edilməsi üçün aktiv xarici siyasətini davam etdirməkdədir. Eyni zamanda son illərdə Birləşmiş Ştatların energetik sektorunda baş vermiş inqilabi dəyişikliklər onun OPEK ölkələri ilə münasibətlərinə də təsirsiz ötürməmişdir.

РОЛЬ ЗАПАСОВ НЕФТИ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ США

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается политика США в отношении ОПЕК и арабских стран-участниц организации. Треть потребности Соединенных Штатов в энергоресурсах удовлетворяется за счет импорта из стран Ближнего Востока. Для поддержки экономического роста и обеспечения нужд своих граждан в энергоресурсах, США проводят активную внешнюю политику, нацеленную на укрепления своих позиций на рынке углеводородов в этом регионе. Более того, последние переменны на американском рынке энергоресурсов, повлияли и на отношения США со странами ОПЕК.

THE ROLE OF OIL RESERVES IN THE MIDDLE EAST IN ENSURING US ENERGY SECURITY

SUMMARY

The article discusses policies of the USA in relation to OPEC and its Arab member countries. Import of energy resources from countries in the Middle East meets almost one-third of American demand. The Foreign policy of the US is aimed at strengthening its position in the market of hydrocarbon resources in the Middle East in order to sustain the growth of American economy and satisfy needs of its citizens. In addition, recent shifts in American energy sector affected its relations with OPEC as well.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: Mədəniyyət, toleranlıq, inkişaf, cəmiyyət

Key words: Culture, tolerance, development, society, values

Giriş

Ta qədimlərdən başlayaraq əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünyanın 11 iqlim qurşağının 9-nun burada yerləşməsinə Tanrının hədiyyəsi kimi qiymətləndirmək olar. Azərbaycan öz milli mənəvi dəyərlərini qorumaqla yanaşı mədəniyyətlərarası dialoqda yaxında iştirak edir. Bu gün Azərbaycan iqtisadi inkişaf və integrasiya ilə yanaşı, özünü kultür mərkəzi kimi, mədəniyyətlərarası münasibətlərin dialoq mərkəzi kimi dünyaya təqdim edib. Davos beynəlxalq iqtisadi forumunun, “Eurovision” yarışının Bakıda keçirilməsi, üstəlik gələn ilk Avropa Oyunlarının Azərbaycanda keçirilməsi ilə bağlı qərarın verilməsi arzuolunandır. Bu, böyük beynəlxalq etimadın göstəricisidir. İllər ərzində Azərbaycanın çox etibarlı bir partnyor olduğunu görüblər. Bilirlər ki, Azərbaycan üzərinə götürdüyü istənilən beynəlxalq tədbiri doğrudan da yüksək səviyyədə təşkil edəcək, təhlükəsizliyi və stabilliyi təmin edəcək.

1. Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoqda yeri və rolu.

Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda etibarlı tərəfdaş olması ölkəmizdə fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyətləri üçün qapı açır. Hər hansı bir qeyri-hökumət təşkilatının təmsilçisi beynəlxalq tədbirdə iştirak edə bilirsə, bu, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzundan irəli gəlir. Təbii ki, hər bir qeyri-hökumət təşkilatının nümayəndəsi bu etimadı qoruyub saxlamalı və daha da artırmalıdır. Uğurlu və səmərəli fəaliyyət göstərməlidir. Qeyd etməliyik ki, 2008-ci ildən sonra Azərbaycan Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı Vətəndaş Cəmiyyəti Forumunun üzvüdür və dəstək verən 6 ölkədən (Ukrayna, Belarusiya, Moldova, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) biridir. Bu forumda 33 dövlətin 400-dən çox vətəndaş cəmiyyə-

* *Bahar QASIMLI* - AMEA Tarix institutu. E-mail: qasimli.bahar@mail.ru

ti təmsil olunur, Azərbaycandan isə 20-yə yaxın təşkilat bu forumda təmsil olunur. Bu, bütövlükdə bir uğurdur. Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dünyada 11 konfliktli ölkədən biridir. Buna baxmayaraq iqtisadi gücümüz, beynəlxalq və siyasi nüfuzumuz artır (bizimyol.info).

Coğrafi parametrlərinə, yəni məkan koordinatlarına görə Azərbaycan sanki yaradılışdan dialoqa modullaşdırılmışdır. Azərbaycan Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın təmas nöqtəsində, eyni zamanda tarixi “İpək yolu”nun üzərində yerləşir. XX əsrin əvvəllərində görkəmli etnoqraf Məhəmməd həsən Baharlı yazırdı ki, Azərbaycan etnoqrafik muzeydir. Hal hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində xeyli sayda azsaylı xalq yaşayır. Bu azsaylı xalqlar qafqazdili, irandilli, türkdilli qruplara aid olub, ölkə əhalisinin etno-konfessional tərkibinə daxildirlər. Bunlardan udiləri, ingiloyları, xınalıqları, qırızları, buduqları, tatlari, talışları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digərlərini göstərmək olar. Bu azsaylı xalqların bir hissəsi Azərbaycanın köklü əhalisi olub, başqa bir hissəsi isə tarixin müxtəlif mərhələlərində baş verən sosial-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq ölkəmizin torpaqlarında məskunlaşmışlar.

Multikultural dəyərlər siyasi və sosial ədalətin meyarı kimi tarixən Azərbaycan xalqı və dövləti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və təbliğ olunmuşdur. Belə yanaşma hələ Azərbaycan tarixinin ən şərəfli və keşməkeşli məqamlarla dolu olan 1918-1920 illərində də mövcud olmuşdur.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunmasını bəyan edən Milli Şura tərəfindən “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edilmişdir. 6 bənddən ibarət olan bu bəyannamənin 3 bəndi (3; 4; 5-i bəndləri) məhz multikultural dəyərlərə söykənmişdir:

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə dostluq əlaqələri yaradacaq.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində millətdən, dinindən, ictimai vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaq (2, s.14).

1918 il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu və xalq könüllü dəstələrinin birləşmiş qüvvələri Bakını azad etdi. Şəhər S.Şaumyanın bolşevik-daşnak rejimindən sonra hakimiyyəti elə keçirən

və ingilis generalı Denstervilin hərbi qüvvələrinin müdafiə etdiyi daşnak və eser-mənşevik tör-töküntülərindən - «Sentro-kaspi diktaturası»ndan təmizləndi. 1918 il sentyabrın 17-də Fətəli xan Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Cümhuriyyət Hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iyunda qəbul edilmiş dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqa əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı. Milli Şuranın 1918 il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməmiş, daha doğrusu, Hökumətin təkbaşına hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, Fətəli xan Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən, 1918 il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı. Hökumətin sədri Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırmaq işini öz üzərinə götürdü. Lakin Azərbaycan Hökuməti bütün bu tədbirləri olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə həyata keçirirdi. Məsələ burasında idi ki, Bakının azad olunması nəticəsində yaranmış əlverişli daxili vəziyyət uzun sürmədi. Birinci dünya müharibəsində (1914-18) məğlub olan Türkiyə Mudros barışıqına (1918) əsasən öz hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Bakıdan çıxarmalı oldu. Cənubi Qafqaz B.Britaniyanın təsir dairəsinə keçdi. Müttəfiqlərin razılığına əsasən, bu zaman İranın Ənzəli limanında olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomsona Bakını tutmaq əmri verildi. İngilis generalının tələbi ilə Osmanlı və Azərbaycan hərbi qüvvələri Bakını tərk etdilər. 1918 il noyabrın 17-də general Tomsonun hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldu. Bakıda Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis general-qubernatorluğu yarandı (bax Bakıda ingilis general-qubernatorluğu). Bakı şəhəri və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarətinə keçdi. Azərbaycanın istiqlalının əleyhinə olan qüvvələr, xüsusən daşnaklar yenidən fəallaşdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratı üçün yaranmış həmin ağır şəraitdə Fətəli xan Xoyski Hökuməti müvazinətini itirmədi. Dövlət quruculuğu davam etdirildi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il noyabrın 19-

da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmadığı üçün Azərbaycan Milli Şurasında qeyri millətlər də təmsil olunmalıdır, daha doğrusu, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün 36 xalqlar Parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Şurası ölkə əhalisinin (2 milyon 750 min nəfər) hər 24 nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 deputatdan ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər türk-müsəlman əhalini, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Hətta, sayları çox az olduğu üçün, Parlament seçkilərində iştirak edə bilməyən gürcülər və polyakların da hərəsinin Parlamentdə bir deputat təmsil olunması qərara alındı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 19 noyabr tarixli iclasının qanununa əsasən, hələ 1917 ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk müsəlman deputat birbaşa yeni yaradılacaq Parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmuş qalan 36 deputat və başqa millətlərin nümayəndələri yenidən seçilməli idi. Yeni Parlamentin formalaşdırılması 1918 il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi. Göründüyü kimi, 1918 ilin mart soyqırımından hələ cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına yol verildi (1, s.43). O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur. Parlament demokratiyasının bu parlaq faktı M.Ə.Rəsulzadənin yeni Parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq 1918 il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə də əks olunmuşdu: «... bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaq. Tarix hamımıza bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində qoyub. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək üçün yaşayışımızı aqil və insani əsaslar üzərində quraq, bir-birimizi sevək, ehtiram edək. Milli və məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və öz səadətlərinə birlikdə yetişmək üçün onlar bir-birinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər» (1, s.45). Məhəmməd

Əmin Rəsulzadə Azərbaycan əhalisinə müraciətində bildirdi ki, azlıqda qalan millətlərin və məmləkətin bütün vilayətlərinin nümayəndələrinin də təmsil olunacağı yeni Parlament yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, Hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcək. 1918 il dekabrın 7-də saat 13⁰⁰-da H.Z.Tağıyevin qız-məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman Şərqiində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış Parlament idi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 19 noyabr tarixli qanununa əsasən, Parlamentdə ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar, hətta sayca çox az olduqlarına görə Parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqlar da təmsil olundular (3, s.23).

2.Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyasının şərh

Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyalarını həm də cəmiyyətin əxlaq kodeksi kimi də izah etmək olar. Bu baxımdan yetişməkdə olan gənc nəslin düzgün formalaşmasında bu ideologiyaların əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə iqtisadi və siyasi gərginliyin nəticəsi kimi meydana çıxan ekstremist, radikal dini və siyasi cərəyanların, qruplaşmaların az qala global problem səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyalarının dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi təqdirəlayiq haldır. Bu düzgün bir strategiya olmaqla, ölkəmizi xarici neqativ ideoloji təcavüzlərdən qorumağa və öz dəyərlərinə sahib çıxmaqla dünyanın bütün xalqları ilə anlaşma şəraitində yaşamağa və inkişaf etməyə hesablanmışdır.

Azərbaycan mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyət sisteminin tərkib hissəsi olmaqla tarix boyu dünya mədəniyyətinin inkişafına öz bənzərsiz töhfələrini vermişdir. Multikulturalizm sözü Azərbaycan leksikonuna yeni daxil olsa da xalqımızın çoxəsrlik ictimai-fəlsəfi fikir tarixində əslində bu dəyərlər dərin tarixi köklərə malikdir.

Multikulturalizm mədəni müxtəliflik, qarşılıqlı anlaşma şəraitində müxtəlif xalqların, müxtəlif millətlərin birgə yaşaması deməkdir. İdeologiyaların, mədəniyyətlərin, xalqların dialoqu olmaqla multikulturalizm cəmiyyətin harmoniyasını özündə ehtiva edir. Multikulturalizmin Azərbaycançılıq ideologiyasına uyğunluğu onun ölkəmiz və ictimaiyyətimiz üçün də yeni bir meyar olmadığı və əslində ideoloji özünəqayıdış rolunu oyna-

dığı aydınlaşır. Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyalarını həm də cəmiyyətin əxlaq kodeksi kimi də izah etmək olar. Bu baxımdan yetişməkdə olan gənc nəslin düzgün formalaşmasında bu ideologiyaların əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə iqtisadi və siyasi gərginliyin nəticəsi kimi meydana çıxan ekstremist, radikal dini və siyasi cərəyanların, qruplaşmaların az qala qlobal problem səviyyəsinə çatdığı bir dövrdə Multikulturalizm və Azərbaycançılıq ideologiyalarının dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi təqdirəlayiq haldır. Bu düzgün bir strategiya olmaqla, ölkəmizi xarici neqativ ideoloji təcavüzlərdən qorumağa və öz dəyərlərinə sahib çıxmaqla dünyanın bütün xalqları ilə anlaşma şəraitində yaşamağa və inkişaf etməyə hesablanmışdır. Azərbaycan diasporu üçün bu ideologiyanın əhəmiyyəti ondadır ki, öz xalqının mədəniyyətini, dəyərlərini qoruyan və təbliğ edən xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimiz, diaspor nümayəndələrimiz başqa xalqların da mədəniyyətlərinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Düzdür sual oluna bilər ki, bəs nə üçün dünyada ən güclü diaspor və lobbilərdən hesab olunan erməni və yəhudi diasporları heç də həmişə bu qaydalara riayət etmədikləri yəni, başqa xalqların dəyərlərinə hörmətlə yanaşmadıqları halda uğurlu fəaliyyət göstərmişlər?

Fikrimizcə bu sualın cavabı ondan ibarətdir ki, erməni diasporunun tutduğu yol-terror yolu sağlam mübarizə yolu deyil və onların əldə etdikləri “uğurlar” da dayanıqlı olmayacaqdır. Bir qədər qərribə səslənsə də bu terror yolunu tutmuş diaspor təşkilatları çox keçməyəcək ki, elə erməni xalqı üçün sözün həqiqi mənasında ciddi problemə çevriləcəkdir. Və yalnız ondan sonra bu terror yuvasına çevrilmiş diaspordan qurtulmaq üçün ermənilər özləri multikulturalizm haqda düşünəcəklər. Çünki multikulturalizm – pozitiv sosial təzahürdür. O, cəmiyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaradır, etnik münaqişələrin qarşısını alır və müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmləndirir (14, s.64).

Amma bu gün mən mədəniyyətlərarası dialoq haqqında kulturoloji nöqtəyi-nəzərdən danışmaq istəməzdim. Praktiki olaraq demək lazımdır ki, artıq başlamış növbəti dünya müharibəsi ilə üz-üzə durduğumuz üçün biz bu fəlakəti dəf etməyin yolları haqqında düşünməliyik. Hesab edirəm ki, baş verənlərin əsas səbəbi həm insanların bir-birini sonadək anlamamağında, həm də kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən öz yerini möhkəmləndirən stereotiplərdədir. Bu təbliğat tilovuna düşmək çox asandır.

Belə ki, hər hansı bir biliyi olmayan avam qəzətdə oxuduğuna, televiziya-da gördüyünə tam inanır. Beləcə, kütləvi şüur ilə manipulyasiya edilir.

Xalqlar arasında antiqonizmin formalaşmasında tarixşünaslıq da böyük rol oynayır. Hərdən heyrət edirsən. Bu elm necə də ustalıqla bəşər tarixini ardı-arası kəsilməyən müharibələr, çevrilişlər, edamlar kimi təqdim edə bilir. Mədəniyyətə, ümumiyyətlə, işıqlı nə varsa ona ayrılan səhifələr nə qədər xəsis və bombozdur. Düşmənciliyin səbəbi necə də əsaslı şəkildə təhlil edilir. Mehriban qonşuluq münasibətləri isə öləri şəkildə xatırlanır. Yaxşı yadımdadır, məşhur qazax şairi Oljas Süleymenovun «AZ i Ya» kitabı nə böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Əsərin ideyası bu idi ki, çoxəsrlik qədim Rusiyanın tarixi münasibətləri türk xalqları ilə dostluq və qan qohumluğu üzərində qurulub. «İqor alayı haqqında dastan» əsərinin filoloji analizi timsalında aşkar edilir ki, sonradan dəyişən siyasət xatirinə mətnə əlavələr, düzəlişlər olunmuşdur.

Mədəniyyət” və “kulturologiya” anlayışlarına tarixən cəmiyyətlərdə müxtəlif mövqelərdən yanaşılmışdır. XX əsrin əvvəllərində yaşamış türk alimi Ziya Göyälpa görə, “kültürlə mədəniyyət” bir-biri ilə tam şəkildə fərqlənən anlayışlardandır. Ziya Göyälpin fikrincə, “kültür milli olduğu halda, mədəniyyət uluslararasıdır - beynəlmiləldir. Kültür yalnız bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetik, dil, iqtisadiyyat və texnika ilə bağlı yaşayışlarının duyumlu-ahəngdar bir bütündür. Mədəniyyət isə eyni inkişaf səviyyəsində olan bir çox millətlərin toplumsal ictimai həyatlarının ortaq bir bütündür” (7).

Ziya Göyälpin mədəniyyət haqqında mülahizələrində biz tez-tez kültür və yetkinlik ifadələrinə rast gəlirik. Kültür ilə yetkinlik arasında fərqlərdən birisi, kültürün “demokratik”, yetkinliyin isə, “aristokratik” olmasıdır. Kültür xalqın gələnlərindən-ənənələrindən, alışqanlıqlarından-vərdişlərindən, adətlərindən, şifahi və yazılı ədəbiyyatından, dilindən, əxlaqından, bədii və iqtisadi məhsullarından ibarətdir.

Qeyd edək ki, Ziya Göyälp xalqa doğru getmək ifadəsini iki məqsəd üçün işlədirdi: birinci, xalqdan milli kültür tərbiyəsi almaq üçün xalqa doğru getmək, ikincisi, xalqa mədəniyyət aparmaq üçün xalqa doğru getmək. Çünki xalq milli kültürün canlı bir muzeyidir (7).

XX əsrin əvvəllərində Bakı multikultural mədəniyyətə yaxınlaşmağa davam edirdi. Azərbaycanda ilk milli teatr binasının tikilməsi H.Z. Tağıyey-

vin adı ilə bağlıdır. Teatr binası 1883-cü ildə memar Koqnitvskinin layihəsi əsasında tikilmişdir. Bu teatrda 1908-ci ildə “Leyli və Məcnun” operası oynanmışdır. Beləliklə, cəmiyyət qərb mədəniyyətini qəbul edərək şərqli davranışını qoruyub saxlayırdı. İlk dəfə olaraq Şərqdə, Azərbaycanda qərb mədəniyyətinin komponenti opera qəbul edilir və böyük Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən şərq motivləri əsasında yazılır. Azərbaycan nadir ölkələrdən biridir ki, eyni zamanda həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, həm də Avropa şurasının üzvüdür. Azərbaycan dünyəvi müsəlman ölkəsidir. İslam bizim müqəddəs dinimizdir və biz öz dinimizə, ənənələrimizə, köklərimizə böyük hörmətlə yanaşırıq. Dünyanın ən qədim məscidlərindən biri olan 743-cü ildə tikilmiş məscid, Azərbaycanın Şamaxı şəhərində yerləşir. Dünyanın ən qədim kilsələrindən biri olan Qafqaz Alban kilsəsi Azərbaycanın digər çoxəsrlik tarixə malik Şəki şəhəri yaxınlığında yerləşir. Provaslav və katolik kilsələri, sinaqoqlar, atəşpərəstlər məbədi-bütün bunlar Azərbaycan mədəni irsinin tərkib hissəsidir, 2003-cü ilin martın 9-da Bakıda yeni yəhudi Sinaqoqu açıldı. Azərbaycan əhalisinin 96%-ini müsəlmanlar, qalanını isə xristian, yəhudi və digər dinlərin nümayəndələri təşkil edir. Respublikamızda 650-yə yaxın dini icma var. Onlardan 21-i qeyri-müsəlman icmasıdır. Misal üçün bütün dünyada dağ yəhudilərinin yığcam halda yaşadığı yeganə yaşayış məntəqəsi Azərbaycanın Quba rayonunun Qırmızı qəsəbəsidir. Multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq(dözümlük) prinsipi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilib. Bununla bağlı bərabərlik hüququ (maddə 25, bənd 3), milli mənsubiyyət hüququ (maddə 44, bəndlər 1,2), ana dilindən istifadə hüququ (maddə 45, bəndlər 1.2) və başqa maddələri göstərmək mümkündür. Multikulturalizm siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də uğurla inkişaf etdirilir. Ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinin əsasında duran mühüm amillərdən danışarkən ilk növbədə siyasi sabitliyi, sosial və iqtisadi inkişafı qeyd etmək vacibdir. Ölkə başçısı müxtəlif tədbirlərdə, irimiqyaslı beynəlxalq toplantılarda çıxışı zamanı mütləq multikulturalizm məsələsinə yer ayırır və bunun vacibliyini vurğulayır. Təsadüfi deyil ki, dövlət başçısının qərarı ilə 15 may 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı. Heydər Əliyev Fondu da multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq miqyaslı təbliğinə böyük töhfələr bəxş

edir. Parisdə keçirilən “ Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti” mövzusunda çıxış edən Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı Mehriban Əliyeva rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev fondunun digər dinlərə də xüsusi diqqət göstərdiyini bildirib. Mehriban xanım Əliyeva Luvr muzeyində İslam Mədəniyyəti bölməsinin təşkilində Romada katakombaların bərpasında yəhudi uşaqlar üçün təhsil imkanlarının yaradılmasında Strasburq və Fransanın digər regionlarındakı hissələrin təmirində fondun yaxından iştirak etdiyini vurğulayıb.

Azərbaycan rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər bütün dünyanı humanizm dəyərlərinə sədaqətli olmağa səsləyir. Tarixdə ilk dəfə olaraq 2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirləri də dəvət olunmuşdur. Həmin tədbirin hər iki qurumun fəal üzvü olan Azərbaycanda baş tutması isə, təbii ki, böyük siyasi mənə daşıyırdı. Respublikamız bu məsələdə liderliyini ötən illərdə də qoruyub saxlamışdır. 2009-cu ildə Bakıda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına isə Avropa Şurasından mədəniyyət nazirləri qatılmışdı. “Bakı prosesi” adlanan bu təşəbbüs sonradan Azərbaycanda dünya dini liderlərinin Zirvə görüşünün, mədəniyyətlərəarası dialoq və Bakı Beynəlxalq Humanitar forumlarının keçirilməsinə təkan verdi. 2010-cu ilin aprelində Bakıda dünya dini liderlərinin sammitinin keçirilməsi, noyabrda isə “Dinlərəarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda tədbirin yüksək səviyyədə təşkili Azərbaycan dövlətinin və prezident İlham Əliyevin ölkədə dini tolerantlığa xüsusi önəm verməsindən irəli gəlirdi. 2011-ci ilin aprel ayında Azərbaycanda növbəti möhtəşəm tədbir – Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumu keçirildi. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq” devizi altında 2013-cü il may ayının 29-dan iyunun 1-dək Bakıda keçirilən II Dünya Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumu və 2015-ci il 18-19 mayda III Ümumdünya Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumu ölkəmizin siyasi-mədəni həyatında mühüm hadisə kimi yadda qalmışdır. Forumun əsas tərəfdaşları qismində YUNESCO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESCO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumlar çıxış etmişlər. 9

BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun Bakı şəhərində keçirilməsi Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılmasında, Azərbaycan xalqının tarixi mədəni irsinin geniş miqyasda tanıtılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Bu isə dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. Bir ölkədə yaşanan müsbət dəyərlərin dünyaya yayılması istiqamətində həmin dövlətdə təşkil olunan idman yarışlarının da böyük əhəmiyyəti var. İdman yarışları əslində, elə tolerantlığı, sülhü təbliğ edir. Azərbaycan ilk Avropa oyunlarını təşkil etməklə həm də özünün tolerantlıq, dözümlülük dəyərlərini dünyaya bəyan etdi. Bu baxımdan “Formula-1” avtoyarışları üzrə Avropa Qran Prisi, Şahmat Olimpiadası və 2017-ci ildə keçiriləcək IV İslam Həmrəylik Oyunları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər, forumlar, konfranslar, “Eurovision” mahnı yarışması, idman tədbirləri bir daha sübut edir ki, dünyanın aparıcı beyin, düşüncə mərkəzləri ölkəmizdəki bu maraqlı modeli qəbul edərək, dünyaya nümunə olaraq göstərirlər. Ölkəmizin və xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərin, tolerantlıq ənənələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edilməsində Heydər Əliyev Fondunun xidmətləri böyükdür. Fond Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı olduqca əhəmiyyətli layihələr həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizminin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafını deyil, dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri şəraitində fəaliyyət göstərməsini reallaşdırır. Uğurla həyata keçirilən “Tolerantlığın ünvanı Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində ölkədəki məscidlərdə, kilsələrdə, sinaqoqlarda təmir-bərpa işləri aparılır. Bakıda yəhudi uşaqları üçün təhsil kompleksinin istifadəyə verilməsi, Fransa regionlarında kilsələrin, müqəddəs Roma katakombalarının bərpası, Həştərxanda Müqəddəs Knyaz Vladimirə abidənin ucaldılması, Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün “Xabad-Or-Avner” Təhsil Mərkəzinin yaradılması, dünyanın müxtəlif ölkələrində dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini tolerantlığı əks etdirən fotoşəkillərinin sərgilənməsi məhz ayrı-ayrı xalqların və konfessiyaların qarşılıqlı hörmət və dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Fondun digər bir xidməti Azərbaycanın Vatikanda sərgi təşkil edən ilk müsəlman ölkəsi kimi tarixə düşməsidir. Bu isə bəşəri multikulturalizmin ən ali nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Hazırda görülən işlərin davamı kimi cənab İlham Əliyev Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması məqsədilə 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Sərəncam, sonra isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir. Tədbirlər Planının icrasının təşkilində əlaqələndirici orqan millətlərarası, konfessiyalararası və mədəniyyətlərarası münasibətlər sahəsində ölkəmizin təcrübəsinin öyrənilməsi və təbliği üzrə müxtəlif layihələr həyata keçirən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda “Multikulturalizm ili”nin elan olunması və bu çərçivədə həyata keçirilən tədbirlər dünyaya bir mesaj, Azərbaycanın bu regionda rolunu müəyyən edən bir faktordur. Yəni biz bir körpü kimi Şərqi də, Qərbi də özümüzə birləşdirmək iqtidarındayıq. Bütün bu deyilənlərə yekun olaraq nəticə çıxarmaq olar ki, multikulturalizmdən imtina etmək yaxşı heç nə vəd etmir, çünki bu, anlaşılmazlığa, fobiyaya, qarşıqoymaya və qarşıdurmaya, milli və dini münaqişələrə aparıb çıxaran yoldur.

Bütün bu qeyd olunanlardan da aydın olduğu kimi mədəniyyətlərarası dialoq hazırkı şəraitdə vacib amildir. İstər qərb, istərsə də şərq xalqları öz dəyərləri ilə yanaşı bəşəri dəyərlərə də yer verirlər. Ona görə də multikulturalizm nəinki bu gün, eyni zamanda gələcək üçün öz töhfəsini verəcəkdir. Dünya durmadan inkişaf edir və bu inkişaf da öz-özünə baş vermir. ETT-nin inkişaf etdiyi bir dövrdə mədəniyyətlərarası dialoq labüddür.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf konsepsiyasını vurğulamaq istəyirəm ki, bu konsepsiyanın dünyaya açıq bəyan elədiyi inkişaf istiqamətidir. Konsepsiyanın başlıca strateji məqsədi mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır. Burada 9-cu fəsil məhz vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Sözügedən konsepsiyada bildirilir ki, Azərbaycanın sürətli sosial-iqtisadi inkişafı və milli maraqlarının təmin olunması, demokratiyanın daha da dərinləşdirilməsini, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında münasibətlərin daim müasirləşdirilməsini, QHT-lərin

fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını zəruri edir. Konsepsiyanın həyata keçirilməyi dövrə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, dövlət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi istiqamətində dövlət siyasəti davam etdiriləcəkdir (7).

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I cild Bakı, 2004, s.440
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90 (1918 – 1920) (Stenoqrafik toplu). Bakı, 2008, s.256
3. Mahmudov Y., Azərbaycanın dövlətçilik və parlament ənənələri tarixindən, «Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz» kitabında, Bakı, 2001;
4. Mahmudov Y., Azərbaycanın dövlətçilik tarixindən, «Azərbaycan Respublikası 1991-2001» kitabında, Bakı, 2001;
5. Yaqublu N., Azərbaycan milli mücadiləsi və M.Ə.Rəsulzadə, Bakı, 2001
6. www.azerbaijan.az/.../legislativePower_01_a.ht...
7. www.xalqgazeti.com/az/news/politics/44889.
8. www.meclis.gov.az/?/az/content/68
9. Azərbaycan Diasporu. (Ensiklopedik məlumatlar toplusu). Bakı: Çarşıoğlu, 2012, s.654.
10. Azərbaycan Diasporu: böyük yolun başlanğıcı. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s.189.
11. Azərbaycan Diasporuna dövlət qayğısı. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s.172
12. Xəlilov Rahid. Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi. Bakı, 2015, s.180.
13. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycançılıq - milli ideologiyanın kamil nümunəsi. “Azərbaycan” Bakı: 9 noyabr 2007.
14. Mehdiyev Ramiz. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. I hissə “Şərqi-Qərbi” mətbəəsi. Bakı, 2006, s.622.
15. Mehdiyev Ramiz. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. II hissə “Şərqi-Qərbi” mətbəəsi. Bakı, 2007, s.671.
16. Ömərov Vahid. Multikulturalizm vətəndaş cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətidir. “Səs” qəzeti. 8 avqust 2014
17. www.bizimyol.info

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

XÜLASƏ

Müasir multimədəni cəmiyyətlər düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişaf edə bilməzlər. Bunun əsas örnəklərindən biri Azərbaycan Respublikasının tərəqqisidir ki, burada Azərbaycanın milli mədəniyyətinə müvəffəqiyyətlə inteqrasiya olan müxtəlif xalqların nümayəndələri də harmonik inkişaf edirlər. Gənc nəslin inkişaf

və formalaşmasında multikultural dəyərlər xüsusi rol oynayır. Azərbaycanda da bu sahədə çoxsaylı tədbirlərin həyata keçirilməsi təqdirəlayiqdir. Ümumiyyətlə, milli, mənəvi, bəşəri dəyərlərin vəhdəti qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilsə yüksək nəticələr əldə etmək olar. Azərbaycanda mədəniyyət sahəsində aparılan hər bir addım gələcək üçün böyük töhfədir. Qloballaşmaya qədəm qoyduğumuz bu dövrdə nəinki öz dəyərlərimiz, eləcə də dünyəvi dəyərləri bilməli, əlaqə saxlamağı bacarmalıyıq. Müasir şəraitdə bu qeyd olunanlar vacib məsələlərdir. Yalnız belə olduqda, mədəniyyətlərarası dialoq yarada bilərik.

THE MANIFESTATION OF THE MULTICULTURAL VALUES IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Modern multicultural societies cannot develop steadily without considered policy of multiculturalism. One major examples of this is the development of the Republic of Azerbaijan, where people of different nationalities who have successfully integrated into the national culture of Azerbaijan are developing harmoniously. Multicultural values play a special role in the development and formation of the young generation. Implementation of different measures in this field is noteworthy. On the whole, if national, moral and human values are realized in mutual unity, then can be achieved high results. Each step in the field of culture in Azerbaijan is a great contribution for the future. not only in this period we have entered. In the epoch of globalization we need to know not only our values, as well as the secular values, should be able to keep in touch. In modern times all the afore-mentioned are important. Only in this case, we can create an intercultural dialogue.

RUS-ERMƏNİ MÜTTƏFİQLİYİ VƏ XOCALI FACİƏSİ

- Açar sözlər:** Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan, maraqlar, Dağlıq Qarabağ, Xocalı, qətliam
- Ключевые слова:** Азербайджан, Россия, Армения, интересы, Нагорный Карабах, Ходжалы, геноцид
- Key words:** Karabakh, Russia, Armenia, interests, Naqorno-Karabakh, Khojaly, genocide

80-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-də dərinləşən sosial-iqtisadi böhran, idarəetmə sisteminin artıq mənəvi cəhətdən və ömrünü başa vurmuş struktur kimi köhnəlməsi, milli şüurun oyanması, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və dirçəlməsi məsələlərinin ön plana çəkilməsi Sovet İttifaqının yaxınlaşan süqutundan xəbər verirdi. Lakin imperiya əsrlərin sınağından çıxmış “parçala, hökm sür” prinsipinə sadıq qalaraq dünyanın altıda bir hissəsində geosiyasi maraqlarından könüllü əl çəkmək istəmir, milli respublikalardakı hərbi-siyasi və iqtisadi maraqlarını hər vəchlə qoruyub saxlamağa çalışırdı.

Qafqaz kimi böyük bir strateji əhəmiyyətə malik regionda təsir dairəsini saxlamağa can atan Rusiya tarixi kökləri olan etnik ziddiyyətləri qızışdırmaqla süni gərginlik ocaqları yaradır, baş qaldıran milli-azadlıq hərəkatını boğmağa, demokratik qüvvələri parçalamağa səy göstərirdi. Rusiya Dağlıq Qarabağda, Abxaziyada və Çənubi Osetiyada güclənən separatizmi dəstəkləməklə, regionda milli-dövlətçilik quruculuğunun qarşısını almağa və xalqları dövlət dirçəlişi mübarizəsindən yayındırmağa çalışırdı.

1988-ci ilin fevralında Ermənistan Respublikası və onların Moskva-dakı havadarları Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunu ələ keçirmək uğrunda hələ 40-50-ci illərdən başlanan hərbi siyasi kompaniyaları leqallaşdıraraq açıq fəaliyyətə keçdilər. Üç mühüm tərkib hissədən ibarət olan “Böyük Ermənistan” Yaratmaq, bunun üçün isə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları tarixən yaşadıkları ərazilərdən birdəfəlik qovmaq. İkinci-

* *Parviz SƏFƏROV* - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: parviz.safarov 60@mail.ru

si, Dağlıq Qarabığın hər hansı yollarla olur-olsun, Ermənistan tərəfindən ilhaqın nail olmaq. Üçüncüsü, Şərqi Anadolunu ələ keçirmək və Aralıq dənizi sahilinə bir başa koridor açmaq.

1991-ci ilin dekabrında Azərbaycan siyasi müstəqillik qazandıqdan sonra Dağlıq Qarabağda alovlanan hərbi toqquşmalar 1992-ci ilin əvvəlində iki respublika arasında açıq müharibəyə çevrildi.

SSRİ-nin iflasından sonra müstəqil milli dövlət quruculuğu dövrünə qədəm qoyan Azərbaycanın erməni təcavüzünə qarşı mübarizədə vəziyyətdə daha da ağırlaşdı. Sovet İttifaqının dağılmasının qeyri-mümkünlüyünə inam, qondarma Dağlıq Qarabağ probleminin həllində iqtidar tərəfindən Moskvaya bəslənən əsassız ümid alt-üst oldu.

SSRİ dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini elan etmiş və ya bərpa etmiş dövlətlərlə Azərbaycan Respublikasının münasibəti içərisində Rusiya özünəməxsus yer tuturdu. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Rusiyaya münasibətdə Azərbaycandakı ictimai fikirdə yekdillik olmadığı kimi, Azərbaycana münasibətdə də Rusiyada yekdil fikir yox idi. Moskvada Azərbaycana müstəqil dövlət deyil, əyalət kimi baxanlar tapıldığı kimi, Azərbaycanda da Rusiyaya hələ də imperiya kimi baxıb ondan uzaqlaşmaq istəyənlər çox idi. Azərbaycan dövlətinin Rusiyaya münasibətdə tutduğu mövqe müəyyən mənada dumanlı idi. Öz növbəsində Rusiya Azərbaycana öz strateji mənafe rayonu kimi baxırdı. Rusiya 1992-ci il aprelin 4-də Azərbaycanla diplomatik münasibətlərin qurulması barədə protokol imzalasa da Azərbaycan tam müstəqil görmək istəmirdi və bu siyasətini də müxtəlif üsullarla məhz buna uyğun qururdu (10, s. 11). Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü dolayısı yolla dəstəkləyirdi.

1992-ci ilin iyununda Azərbaycan nümayəndələrinin Moskvada Rusiya rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlarda onların Azərbaycanda öz təsir dairələrini saxlamaq arzularına konkret cavab verməməsi, Azərbaycanın MDB-dən kənar, dövlətlərarası ikitərəfli münasibət qurmaq istəyi Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini soyutmuş, prezident Ə.Elçibəyovun 1992-ci ilin oktyabrında Moskvaya rəsmi səfəri belə münasibətlərə istilik gətirməmişdir (10, 16).

Uzun müddət Moskvadan asılı siyasət yeridərək milli ordunun yaradılmasına nail olmayan Azərbaycan rəhbərliyindən fərqli olaraq, Ermənistan müstəqillik dövrünə ərazisindəki keçmiş 7-ci sovet ordusunun baza-

sında yaratdığı güclü ordu ilə daxil oldu. Dağlıq Qarabağda və Ermənistanla sərhəd bölgələrində gündən-günə genişlənən erməni təcavüzünün qarşısını almaq qeyri-mümkün oldu. Artıq Ermənistan respublikasından 187 mindən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından qovulmuş, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan bir çox məntəqələri dağıdılaraq viran edilmişdi (1, s. 46). 1992-ci ilin yanvar-fevralında Qaybalı, Aşağı Quşçular, Yuxarı Quşçular, Malibəyli, Qaradağlı kəndləri yandırılaraq dağıldı, əhali qovuldu. Dağlıq Qarabağda yeganə təyyarə meydanının yerləşdiyi Xocalı kimi strateji əhəmiyyətli şəhər genişlənən erməni hücumları nəticəsində mühasirə vəziyyətinə düşdü (2, s. 18).

Xankəndi-Əskəran yolunun üstündə yerləşən Xoçalı şəhəri Azərbaycan üçün böyük hərbi-strateji əhəmiyyətə malik məntəqə idi. Onun əhalisi 1988-ci ildən 2 min nəfərdən artaraq 1991-ilin sonunda 7 minə çatmışdı. 1990-cı ildə şəhər statusu almışdır (5, s. 239). Üç il ərzində şəhərdə respublikanın 35 nazirlik və baş idarəsinin 59 obyektini tikilib istifadəyə verilmişdi (6, s.6). Xocalı Dağlıq Qarabağda Şuşadan sonra azərbaycanlıların yaşadığı ikinci böyük şəhər kimi həm də ermənilərin Əsgəran istiqamətində irəliləyərək Ağdama yaxınlaşmasına mane olur, eyni zamanda respublikanın Dağlıq Qarabağın cənub hissəsinə nəzarəti gücləndirirdi. Ona görə də ermənilər Xocalını zəbt edərək Ağdam-Şuşa yolunu tamamilə bağlamaq və sonrakı mərhələdə Şuşanın alınmasında öz vəzifələrini asanlaşdırmaq istəyirdilər. Hələ 1991-ci il dekabrın 17-də Xoçalı rayon icra hakimiyyətinin başçısı Elman Məmədovun Azərbaycan prezidentinin ünvanına göndərdiyi teleqramda deyilirdi: Stepanakert və Əsgəran arasındakı yolu açmaq üçün Xoçalı şəhərinə çox güclü hücum hazırlanır. Bizi məhv etmək üçün ermənilər hər vasitəyə əl atacaqlar... Xocalı Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın strateji cəhətdən vacib olan əsas dayaq nöqtəsidir. Təcili kömək gözləyirik” (2, s. 16). Lakin respublika rəhbərliyi faciənin yaxınlaşdığını xəbər verən bu məlumatı qulaqardına vurdu. Dekabrın 25-də Xoçalı rayon prokuroru A. Atakişiyev respublika prezidentinə və baş prokuroruna daha bir həyəcanlı teleqram göndərdi: “Bizdə hər şey qurtarıb, bizi başa düşün, nə demək istəyirik. Artıq xalq Xocalını tərk etmək istəyir... Bizə Müdafiə Nazirliyindən də bu günə kimi bir şey göndərilməyib... Xocalı əhalisi Xocalını tərk eləsə, onda Əsgəran-Stepanakert yolu açılacaq. Aeroport və dəmiryolu vağzalında azərbaycanlıların gördüyü işlər, çəkdi-

yi əziyyətlər hədəf gedəcək... Biz sizdən təxirə salınmadan komək və ümid gözləyirik... sonra bizim üçün gec olacaq, bizə təcili komək edin” (2, s. 17). Lakin Xocalının bu həyəcan təbilinə də etinasız yanaşıldı.

1992-ci ilin yanvarında Dağlıq Qarabağda olmuş istifadə olan general M.Nəsirov, F.Hüseynov və K.Məmmədov bölgədəki hərbi durumu yüksək peşəkarlıqla təhlil edən sənəd hazırlayıb prezidentə təqdim etmişlər. Rəsmi xəbərdarlıq xarakteri daşıyan bu sənəddə deyilirdi: “...Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin müdafiəsində Müdafiə, Milli Təhlükəsizlik, Daxili İşlər - nazirliklərinin və yerli könüllü müdafiə dəstələrinin arasında heç bir hərəkət birliyi yoxdur və bu işə böyük zərər vurur.

Daha dözülməzi, Müdafiə Nazirliyinin öz hissələri arasında də rəziləşdirilmiş fəaliyyət planının olmamasıdır.

... Bu gün hətta yaradılmış və yaradılmaqda olan batalyonların komandirləri belə dəqiq bilmirlər ki, hər hansı hissələr - könüllülər, yerli hissələr, ordu hissələri - hansı kateqoriyalarda yaradılmışdır. Bəzi batalyonların əslində adı vardır.

...Rabitə vasitələri heç bir ölçüyə sığmaz dərəcədə yarıtmazdır.

...230-cu Gəncə diviziyasının Stepanakertdəki alayının bütün hərbi texnikası və sursatının ermənilərin əlinə keçəcəyinə ehtimalı günü-gündən artır, Polkda xidmətdə olan çoxlu zabitin və 50-dən çox praporşikkin erməni olması və həm də bir çox başqa millətlərdən olan zabitlərin də onların tərəfində olması... bunun reallığını artırır.

...Belə hesab edirik ki, son dərəcədə həyəcanlı bir vəziyyət yaranmışdır və bilavasitə rəhbərliyiniz altında təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini vacib bilirik (2, s. 18).

Həqiqətən də Yanvarın ikinci yarısından başlayaraq ermənilər Rusiya silahlı qüvvələrinin 23-cü diviziyasının Xankəndində yerləşən 366-cı alayın hərbi texnikasından istifadə edərək Xocalını müntəzəm atəşə tutmağa başladılar. Həmin vaxt 23-cü diviziyanın daxil olduğu 4-cü ordunun komandanı ordu generalı Popovun yanında olan Ağdam rayonunun bir qrup ağısaqqalı ona 366-cı alayın silahlarını və hərbi sursatlarının erməni yaraqlılarına satılması, azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrə hücumlarda onun hərbi texnikasından istifadə edildiyi barədə məlumat vermişlər. General vəd etsə də, heç bir tədbir görmədi (3, s. 158).

Yanvarın 21-də öz arzusu ilə Qarabağ zonasına təkrar gedən general K.Məmmədov prezidentin adına belə bir arayış göndərmişdi: «1992-ci il Yanvarın 12-13-dən Xankəndi şəhərindən qaçanlarla söhbətdən belə məlum olur ki, keçmiş sovet ordusu hərbi hissələrinin əsgərləri nəinki silahlarını və texnikanın bir hissəsinin ermənilərə verirlər, həm də hərbi hissənin komandanlığı əsgərlərə azərbaycanlılara atəş açmağı əmr edirlər. Xankəndinə gəlmiş Ağdam şəhərində yerləşən hərbi hissənin komandiri polkovnik Kovalski azərbaycanlıların xeyrinə vəziyyət barədə kəşfiyyat aparmağa gəlməkdə təqsirləndirilərək hərbi qulluqçular tərəfindən döyülmüş və qovulmuşdur.

...Ermənilər qarşılıqlı vəzifə qoyublar: Azərbaycan kəndlərini zəbt etmək, onların daimi sakinlərini sıxışdırıb qovmaq hesabına Qarabağda ərazi üstünlüyü qazanmaq.

...İşğal etməkdə əsas məqsəd Azərbaycan rayonlarına daha sıx yaxınlaşmaqdır...»

Yanvar ayında alaya Zaqafqaziya hərbi dairəsi komandanının müavini general leytenant Ohanov gəlmiş və zabitləri, praporşikləri «şanlı Arsaq işənə xidmət etməyə» çağırmışdı (5, s.191).

Xocalıya hücum ərəfəsində “Dağlıq Qarabağ müdafiə qərargahının” rəisi Arkadi Tovmasyan Zaqafqaziya hərbi dairəsinin komandanlığının digər müavini general-mayor Qrekovla dəfələrlə görüşmüşdü.

Alayda korrupsiya satqınlıq, rüşvətxorluq, hərbi vəzifəni və andı unutmaq, gündəlik hal almışdı. Erməni yaraqlılarına belə «xidmətlərin» alayda həttə qeyri-rəsmi məzənnəsi də müəyyənləşdirilmişdi. Məsələn: azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsinə bir top atəşi - 1300 rubl; BTR-in bir gecəliyə icarəyə verilməsi - 5000 rubl; alayın kiçik zabitlərinə hər əməliyyat üçün - 300-400 rubl, praporşik üçün isə - 1000-2000 rubl; 6 BMP-dən ibarət hər qrup halında reydlər üçün - 1,5 milyon rubl.

Sırası əsgərlər də yaxşı «qazanırdılar». Məsələn: 366-cı alayın Tbilisi yaxınlığında yerləşən hərbi hissəsinə gəlmiş bir əsgərindən 280 milyon rubl pul aşkar edilmişdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə 366-cı alayın əsgər və zabitləri erməni yaraqlıları ilə birgə Xocalıya hücum etdilər. Hər hansı hərbi əməliyyatdan əvvəl yazılı əmr verilməli olduğu halda, beynəlxalq müşahidəçilərin təsdiq etdiyi kimi, Xoçalıya hücum haqqında göstəriş heç

yerdə qeyd olunmamışdı. Bu da təbii olaraq Xocalıya hücum əməliyyatının quldurcasına, vəhşicəsinə, qeyri-insani bir səciyyədə olduğuna bir daha dəlalət edir. Fevralın 25-də axşamdan xeyri keçmiş saat 23.00-da Xocalıya ardı-arası kəsilmədən toplardan atəş açmağa başladılar.

Elə ilk məqamda kazarma və əsas müdafiə postları məhv edildi. Müdafiə postlarının tez və dəqiq məhv edilməsinə operativ şəraiti düşmən tərəfindən dəqiq öyrənilməsi səbəb olmuşdu. Bunun 366-cı alayın bölmələri arasında radiodalğa tutmanın maqnit yazısının 2-ci hissəsi təsdiq edir. «Mən 13-əm, kəşfiyyat vasitələrini yerbəyer eləmişəm. Nişançı da nişan almağa hazırdır. (Söhbət agentdən gedir, müəyyən siqnallarla atəşi lazımı obyekt yönəldir). Yalnız elə etmək lazımdır ki, Xocalıda onu həbs etməsinlər. Dəqiq vaxt barədə məni xəbərdar edin, mən də yerliləri xəbərdar edim ki, onu, nişançını aradan çıxartsınlar. Qəbul» (4.) Bu mətndən bəlli olur ki, Xocalıya əvvəlcədən soxulmuş düşmən kəşfiyyatçıları bir neçə nəfər olmuş, öz vəzifələrini yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirmiş, bu da onların 366-cı alaya mənsub olduğu dəlalət edir.

Xocalılar ciddi müqavimət göstərə bilmədilər. Qüvvələr olduqca qey bərabər idi. Əhali vahimə içində, ümitsiz halda ev-eşiklərini, əmlakları atıb şəhəri tərk etməyə başladı. Onlar iki istiqamətdə Əsgəranın sol tərəfdən və Qarqar çayı boyunca Ağdama üz tutdular, lakin bütün istiqamətlərdə ermənilərin əvvəlcədən hazırladıqları, pusqulara düşərək vəhşiliklə öldürüldülər (3, s.163).

Təyyarə meydanını qoruyanların hamısı başda aeroportun komendant kapitan Əlif Hacıyev olmaqla dairəvi müdafiə düzəldib az müddət olsa qaçqınları daldalamağa çalışdılar. Onların hamısı demək olar ki, həlak olmuş lakin əvvəlcədən təyyarə meydanının dispetçer məntəqəsini partlada bildilər (5, s.212).

Əhalinin təxminən 300 nəfəri qaça bilmədi. Onları, o çümlədən, uşaqları, qadınları diri-diri BTR-lərin təkərləri altına qoyub əzdilər. Bəzi hallarda ermənilər böyükləri də, uşaqları da əsir alandan sonra qurban adı ilə diri-diri başlarını kəsirdilər (5, s. 212).

Xocalı soyqırımını araşdıran deputat-istintaq komissiyasının məlumatına görə dindirilmiş şahidlər bildirmişdilər ki, şəhərə girən zirehli texnikanın hamısının nömrələri suvanmışdı. Çoxları şəhərə hücum edənlərin sifətinin slavyan görkəmində olduğunu, rusca söyüşlər söydüklərini,

bir-birinə adları ilə - Lyoşa, Saşa və s. çağırdıqlarını eşitdiklərini bildirmişdilər. Bəziləri əcnəbi dillərdə danışmalar eşitdiklərini demişlər. Xarici az-çox ayırd etməyi bacaranlar onların fransız dilində danışdıqlarını deyirdilər.

Xocalı soyqırımında 366-cı alayın üç batalyonun ikisi tam tərkibdə, o birisi isə qismən iştirak edirdi. Mayor Ohanyanın komandası altında motoatıcı batalyon, eləcə də topçu divizionu komandır, kapitan Lixodeyan şəxsi komandanlığı ilə D-30 topu xüsusilə «fərqlənmişdi» (5, s. 193).

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Xocalı soyqırımını üçüncü ildönümü münasibətilə dünya parlamentlərinə və beynəlxalq təşkilatlarına müraciətində qeyd edildiyi kimi, «sivilizasiyalı dünyanın gözünün qabağında bütün insanlığa silinməz ləkə olan dəhşətli cinayət və vəhşilik» nəticəsində dinc əhaldən 335 nəfəri qəddarcasına, ağır işkəncə verməklə məhv edilmiş 421 nəfərə ağır xəsarət yetirilmişdi. Bu zaman 1500 nəfər itkin düşmüş, girov götürülmüş, 155 uşaq valideynini itirmişdir (8, s. 39).

Sonralar aparılan istintaq, şahid ifadələri və tədqiqatlar Xocalı qurbanlarının daha dəqiq statistikasını müəyyən etməyə imkan verdi. Belə ki, Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının dəstəyi ilə reallaşan bu terror əməliyyatında 613 azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Xocalı faciəsi zamanı öldürülənlərdən 63 nəfəri azyaşlı uşaq, 106 nəfəri qadın olmuşdur. 487 nəfər şikəst edilmiş, 1275 nəfər əsir götürülmüşdür ki, onların da böyük bir hissəsi qocalar, qadınlar və uşaqlar olmuşdur, 8 ailə bütövlükdə məhz edilmişdir (9). Xocalı ermənilərin rus havadarlarına arxalanaraq azərbaycanlılara qarşı apardığı çoxəsirlik düşmənçilik münasibətinin ən bariz nümunələrindən biri kimi tarixə həkk olundu. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu faciənin baş verməsində o vaxtkı hakimiyyətin də üzərinə böyük mənəvi və siyasi məsuliyyət düşür.

Döyüşdən sonra alayın komandanlığı daha bir ağır cinayət etmişdi. Xocalı əməliyyatında alayın təxminən 20 hərbi qulluqçusu həlak olmuş Azərbaycan kəşfiyyat orqanlarının məlumatına görə onların meyidləri alan hərbi maşın parkının 6-cı blokunda partladılmış və hələ döyüşdən əvvəlki tarixlə güya çıxdıqları barədə sənəd tərtib olunmuşdu ki, onların adı sonralar fərariyyət edənlərin, ya da itkin düşənlərin siyahısına daxil olsun.

Xocalı hadisəsindən sonra, demək olar ki, tez-tələsik alayın Dağlıq Qarabağdan çıxarılması təşkil edildi. Bu da bir növ caninin törətdiyi cinayətdən sonra, təşvişlə izi itirməyə tələsməsinə bənzəyirdi. Fevralın 29-da Zaqafqaziya hərbi dairəsi komandanının müavini general-leytenant Ohanov alayın Dağlıq Qarabağdan çıxarılması ilə əlaqədar olaraq Xankəndinə kəlmiş və martın 2-də isə alayın çıxarılması başlanmışdı. Alayın köçürülməsi yerli hakimiyyətin və yaraqlıların güclü müqavimətinə rast gəldi, nəticədə hərbi texnikanın, avadanlığın yalnız az bir qismini çıxarmaq mümkün oldu. Əsasən ermənilərdən ibarət olan bəzi hərbi qulluqçular Dağlıq Qarabaş tərk etməkdən imtina etdilər. 2-ci batalyonun komandiri mayor Ohanyan isə bir neçə BMP-ni ələ keçirib tamamilə erməni yaraqlılarının tərəfinə keçdi və Ballica əməliyyat meydanı yaxınlığındakı yüksəlikdə mövqe tuqub texnikanın çıxarılmasına mane olmağa cəhd göstərdi (5, s. 193).

Alayın çıxarılmasına Zaqafqaziya hərbi dairəsi komandanının müavini general-mayor Qrekov rəhbərlik edirdi. Təəccüblüdür ki, 366-cı alayın tabe olduğu 23-cü diviziyanın və 4-cü ordunun komandanlığının nümayəndələri alayın çıxarıldığı rayona belə buraxılmamışdılar. Alayın döyüş əmlakı Dağlıq Qarabağdan aşağıdakı qaydada çıxarılmışdır:

BMP çıxardılıb 38 ədəd, saxlanılıb 70 ədəd.

BTR- çıxardılıb 0 ədəd, saxlanılıb 70 ədəd.

120 mm-lik minomyotlar- çıxardılıb 1 ədəd, saxlanılıb 30 ədəd.

82 mm-lik minomyotlar - çıxardılıb 0 ədəd, saxlanılıb 27 ədəd.

D-30 topları - çıxardılıb 4 ədəd, saxlanılıb 8 ədəd.

Tanklar - çıxardılıb 0 ədəd, saxlanılıb 9 ədəd.

«Strela 10» - çıxardılıb 0 ədəd, saxlanılıb 4 ədəd və s. (5, s.194).

Göründüyü kimi, tarix təkrar olunurdu. 1918-ci ildə birinci dünya müharibəsi zamanı Şərqi Anadoludan geri çəkilən rus ordusu öz silahlarını ermənilərə verirdi. Ermənilər isə öz növbəsində bu silahları Zəngəzur, Vedibasarı, Naxçıvanın, Qarabağın dinc əhalisinə qarşı çevirərək qanlı qırğınlar törədirdilər. Xocalı faciəsindən sonra Dağlıq Qarabağda davam edən məğlubiyyətlərimizin səbəblərindən biri də 366-cı alayın erməniləri kifayət qədər silahlandırması olmuşdur.

Alayın şəxsi heyəti Tbilisi yaxınlığındakı Vaziani stansiyasına gətirilmiş və gətirilən kimi dərhal ləğv edilmişdir. Dairə hərbi prokurorluğu

366-cı alay barədə, törətdiyi cinayətə görə cinayət işi qaldırmışdı, lakin bu gözdən pərdə asmaq məqsədilə edilmiş və sırf formal xarakter daşmışdır. Alayın komandiri polkovnik Zaviqora həbs edilsə də, bir necə gündən sonra azadlığa buraxılmış və yenidən Vaziani stansiyasına gəlmişdir. Bir neçə gündən sonra isə sağ-salamat istefaya təqdim edilmişdir (5, s. 194). Ermənilər bu vəhşiliyi dünya ictimaiyyətinin nəzərində ört-basdır etmək üçün sonradan məkrə əl ataraq təbliğ edirdilər ki, güya Əsgəranda sağda Qafqaz çayı boyunca əhalinin çıxarılması üçün dəhliz qoyublarmış.

Xocalı faciəsi təkcə Azərbaycan xalqına qarşı yox, bütün insanlığa qarşı cinayət idi. Bu cinayətkar əməl törədilməklə həm vilayətdə qalan azərbaycanlılar daha da vahiməyə salınır, həm də Dağlıq Qarabağ erməniləri daşnak siyasətinin girovuna çevrilirdilər, Azərbaycanın tərkibində qalmağın daha qeyri-mümkünlüyü, axıra qədər vuruşmaqdan başqa əlacın olmaması fikri möhkəmləndirilirdi. Xoçalı soyqırımının baş verməsində Rusiyanın bir sıra dairələri də maraqlı idilər. Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 1992-ci martın 13-də dünya birliyi dövlətlərinin parlamentlərinə müraciətində deyilirdi: «heyrət doğuran budur ki, Rusiya Federasiyasının münaqişəni nizama salmaq üçün təşəbbüs irəli sürdüyü və öz vasitəçilik xidmətlərini təklif etdiyi bir vaxtda MDB qoşunları erməni silahlı birləşmələrinin tərəfində döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilən bütün bu əməllərdə məqsəd «sözə baxmayan» Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq və onu MDB-nin birləşmiş silahlı qüvvələrində iştirakına razılıq verməyə məcbur etməkdir...» (7, s. 22).

Demək olar ki, Xocalı Rusiyanın regionda apardığı geosiyasi maraqlar uğrunda mübarizəsinin qurbanı oldu. Azərbaycan kimi strateji əhəmiyyətə malik və zəngin təbii sərvəti olan bir ərazini öz təsir dairəsində saxlamaq üçün Moskvanın bəzi dairələri bu gün də Azərbaycana qarşı təzyiqliq vasitəsindən əl çəkmirlər.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi, fond 2941, s. 9, iş 54
2. Azərbaycan respublikası Ali Sovetinin arxivi, fond 2941, s. 1, iş 313
3. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin arxivi, fond 2941, s. 1. Milli Məclisin 18 fevral 1992-ci il tarixli iclasının stenoqramı.

4. O.Sultanov. 80-cı illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanı siyasi mübarizə. Bakı, 1995, 232 s.
5. ARAS arxivi fond 2941, s. 1, 11 noyabr, 1992-ci il tarixli Milli Məclisin stenoqramı.
6. ARAS arxivi, fond 2941, s. 1, iş 144.
7. ARAS arxivi, fond 2941, s. 1, iş 175.
8. ARAS arxivi, fond 2941, s. 1, iş 19.
9. Xalq qəzeti, 26 fevral 2003-cü il.
10. P.Səfərov. 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti. Bakı, 1999.

РУССКО-АРМЯНСКОЕ СОЮЗНИЧЕСТВО И И ХОДЖАЛИНСКАЯ ТРАГЕДИЯ

РЕЗЮМЕ

После распада СССР Россия пыталась сохранить свое влияние на постсоветском пространстве в.т.г. в Азербайджане умело используя при этом возникший в конце 80-ых г. XX века Армяно-азербайджанский «Карабахский конфликт». Желания Азербайджана дистанцироваться от России привело к осложнениям для Азербайджана в войне за Карабах и уничтожению небольшого города Ходжалы армянскими формированиями с при активной помощи российских военных дислоцирующиеся в Нагорном Карабахе.

RUSSIAN-ARMENIAN ALLIANCE AND KHOJALY TRAGEDY

SUMMARY

Trieng to mointain its influence in Azerbaijan etter the collapse of the USSR, Russia, Skllfu used the Armenian-Azerbaijan Naqorno-Karabakh conflict. It is clearly manifested itsed in the destruction of the smoll town of Khojaly by Armenian for ces Wihsc participated actively in the Russian military.

Zivər HÜSEYNLİ BAYLAN*

SƏFƏVİLƏR DÖNƏMİ MÜNƏCCİMLİK VƏ MÜNƏCCİMLƏRƏ DAİR ARAŞDIRMA

Açar sözlər:

Ключевые слова: Период Сефевидов, астрология, астролог, астрологьяби

Key words: Safavid period, astrology and astrologers, usturlab

Giriş

Səfəvilər dövründə riyaziyyat, kimya, təbiət elmi, tibb və s. kimi bir çox elm sahəsinə böyük əhəmiyyət verilir və bu elmlər geniş şəkildə öyrənilir və tədris edilirdi. Həmin sahələrdən biri və ən əsası astronomiya elmidir. O dövrün dili ilə “elme-nucum”, “elme-heyət”, “setarəşenasi”, “əxtərşenasi” adlanan bu elm sahəsində hələ əvvəlki əsrlərdə bəzi nəliyyətlər əldə edilmiş və qismən inkişaf etdirilmişdir.

Astronomiya elmi geniş və dərin bir elm sahəsidir və müasir dövrümüzdə bu sahədə bir çox böyük kəşflər əldə edilmişdir. Əslində digər elmlər kimi astronomiya elminin bugünkü vəziyyəti ilə keçmişdəki vəziyyətini müqaisə etsək dövrə yaygın və inkişaf etmiş tərfi kimi yalnız ulduzların və yerin hərəkəti çərçivəsində verilən proqnozları demək olar. Buna görə də “astronomiya” termini əvəzinə “münəccimlik” terminini işlətmək daha məqsədəuyğundur.

Səfəvilər dövründə münəccimlik geniş şəkildə davam etdirilmişdir. Bu sahənin mütəxəssisləri “münəccim” adlanırdı. Sadə xalqdan tutmuş cəmiyyətin yüksək təbəqəsi, hətta dövlət başçılarındakı səxslər bu sahəyə böyük əhəmiyyət verir, padşahlar öz saraylarına münəccimləri cəlb edib, onları himayə edirdilər.

Münəccimlik və münəccimlərin fəaliyyətləri, həyatı, əsərləri haqqında dövrün bütün qaynaqlarında olduqca geniş məlumat verilmişdir. Bu zəngin məlumatların tədqiqi məqalə həcmindən daha çox olduğunu nəzərə alaraq “münəccimlik” və “münəccimlər” haqqında bəzi ümumi məlumatları verməklə kifayətlənirik.

* **Zivər HÜSEYNLİ BAYLAN** - Xəzər Universiteti, Dillər və mədəniyyətlər kafedrasının dosent əvəzi, f.f.d. və tədqiqatçı. E-mail: zevarus@gmail.com

Səfəvilər dövrü münəccimlik

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövlətinin qurulduğu coğrafiyada münəccimlik böyük əhəmiyyətə malik, öz dövrünə görə inkişaf etdirilmiş elm sayılırdı. Bueimin hələ Səfəvilərdən əvvəlki əsrlərdə həmin coğrafiyada mövcudluğu haqqında əlimizdə yetəri qədər sübut vardır. Bunun ən bariz nümunələrindən biri Hülakü xanın əmri ilə Nəsrəddin Tusinin Marağada tikdirdiyi rəsədxanadır. Digər bir örnək, ondan iki yüz il sonra Əmir Teymurun nəvəsi Uluğ Bəyin əmri ilə Səmərqənddə tikdirilən möhtəşəm rəsədxanadır. Bu rəsədxanada hazırlanan cədvəl və təqvimlər dəqiq şəkildə işlənirdi. (10: c.3.s.992) Sonrakı dövnlərdə münəccimlərin fəaliyyəti haqqında tarixi mətnlərdə məlumat verilmişdir. Səfəvi dövrünün tədqiqatçısı N. Musalı yazır: “Aləmaraya əsasən, münəccimlər hələ Qaraqoyunlu sarayında mühüm mövqe tuturdular. Cahənşah Şeyx Cüneydə qarşı tədbirlər görməzdən öncə öz münəccimləri ilə məsləhətləşmişdi. Uzun Həsənin də sarayında Baba Əbdürrəhman adlı bir “öncəgören” vardı və Ağqoyunlu hökmdarı onunla məsləhətləşir və ona ehtiram göstərirdi. Səfəvi şahları da münəccimlərin “xidmət”lərindən geniş istifadə edirdilər. (5: s.327)

Göründüyü kimi bu coğrafiyanın insanları üçün münəccimlik çox önəm daşıyır və əsas elm sayılırdı. İnsanlar bütün gələcək işlərinin açarının məhz bu elmdə olduğuna inanırdılar. Planlaşdırdıqları hər bir işi həyata keçirmək üçün uğurlu və uyğun günü, saati təyin etməyə üstünlük verirdilər. Bu da ulduzların hərəkəti nəticəsində təyin edildiyi üçün münəccimlərə ehtiyac vardı. İş o yerə çatmışdı ki, insanlar həkimin yazdığı nüsxəyə əməl etməzdən qabaq belə münəccimin razılığını alırdılar. (8: s.246) Bu ehtiyacdən doğan tələbə görə də münəccimlik geniş yayılır və təkmilləşdirilirdi. Səfəvilər dövründə də mövcud olan bu ənənə cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında yaygın idi.

Münəccimlik həmin vaxt bir elm sahəsi kimi geniş istifadə və tədris olunsa da bəzən bu elmin öyrənilməsinə qadağa qoyulduğu vaxtlar da olmuşdur. Çünki, münəccimlər öz hesablamalarına əsasən gələcəkdə baş verəcək təbii hadisələr və ya birinin taleyində baş verəcək hadisələrdən xəbər verdikləri üçün onları falcılar və rəmməllərlə eyni bilirdilər. Buna görə də onların işlərinin günah və haram olduğunu iddia edir və bəzi zamanlarda bu elmin tədrisinə qadağa qoyurdular.

Münəccimlər

Orta əsrlərdə münəccimlər uzduzların hərəkəti nəticəsində baş verəcək hadisələri qabaqcadan proqnoz verən astroloqlara deyilirdi. İlin təhvilinin dəqiq vaxtının hesablanması, dünyaya gəlmiş şahzadələrin adqoyma mərasiminin vaxtı, şahlar və şahzadələrin səyahət vaxtının təyini, həmçinin şahın həyata keçirəcəyi bütün işlər, baş verəcək müharibələr, qıtlıq və bu kimi xoşagəlməz işlərin olacağından xəbər vermək onların əsas vəzifəsi idi. Münəccimlər dəqiq məlumatlar verə bilirdikləri üçün ölkənin hər yerində hakim dairəsi arasında yer alırdılar. İnsanların münəccimlərə olan hədsiz inancı və onların sənətinə olan tələbatdan dolayı ölkədə münəccimlərin sayı çox idi. Dövrün qaynaqlarına nəzər saldıqda çoxlu adda münəccimin adı ilə rastlaşmaq mümkündür. Səfəvilər dövrü Avropadan gəlib paytaxt İsfahanda uzun müddət yaşamış fransalı səyyah, Şarden yazır: “deyirlər İsfahanda münəccimlərin sayı gecələr paytaxt səmasında cəlvələnen ulduzların sayı qədərdir”. (10: c.3.s.987)

Ölkənin müxtəlif yerlərində münəccimlərə rast gəlinə də onların əskəriyyəti Xorasanda yetişirdi. Şardenin verdiyi məlumata görə Səfəvilərin demək olar ki, əksər münəccimləri Xorasan vilayətinin Qonabad şəhərində, adlı-sanlı ailələrdə doğulmuş, boya-başa çatmış və təhsil almışdılar. Onun fikrinə, son altı-yeddi yüz ilin (Şardenin dövrü nəzərdə tutulur. Z.H.B) tanınmış astroloqları bu şəhərdə yetişmişdirlər. Buna görə də padşahların saraya seçdikləri münəccimlər məhz Qonabadda dünyaya gəlib, orada yetişən münəccimlər arasından seçirdilər. Bu şəhərdə astrologiya elmi üçün xüsusi ali məktəb vardı və hətta tanınmış alimlər öz övladlarını bu elmi öyrənmələri üçün həmin məktəbə göndərirdilər. (10: c.3.s.987)

Hər bir padşah öz dövrünün ən məşhur münəccimlərini saraya cəlb edirdi. Münəccimlərə başçılıq edən şəxsə “münəccimbaşı” deyilir və o da dövlətin digər əsas məmurları sırasında yer alır və digər yüksək rütbəli məmurlar kimi sarayda sayılıb-seçilir və yüksək miqdarda məvacib alırdılar. II Şah Abbas dönmindən yazan Şardenin məlumatına görə, hər il padşah münəccimlərin büdcəsinə dörd milyon liyur məbləğində pul ayırırdı. Bundan başqa iki milyona yaxın məbləği isə onlara hədiyyə və mükafat olaraq verirdi. Sarayda fəaliyyət göstərən münəccimlər təqribən əlli min və daha artıq lyur alırdılar. Şaha çox yaxın olan münəccimbaşına (Mirzə Şəfiyə) isə yüz min lyur məvacib verilirdi. (10: c.3.s.987-988)

Hər bir padşaha yaxın olan münəccimbaşının olması vacib sayılırdı, hətta onun yaşadığı yer belə şahın iqamətgahına yaxın yerdə yerləşdirilirdi. O vaxtının çoxunu şahın hüsurunda keçirir, dövlət başçısının verdiyi qərarlar zamanı məsləhət şurasında yer alır və veriləcək ən ciddi qərarlarda belə iştirak edirdilər.

Şah özü ümumi işlərdən başqa xüsusi məsləhətdə belə münəccimin fikrini soruşurdu. Məsələn: Gəzintiyə çıxmaq məsləhətdirmi? İçəri girməyim məsləhətdirmi? Yemək yesəm yaxşı olarmı? Mənimlə görüşmə gəlmək üçün icazə istəyən filan şəxsi hüsuruma çağırtdırmağım məsləhətdirmi? Belə hallarda münəccim dərhalüstürləbini qabından çıxarıb ulduzların vəziyyətini müşahidə edir, münəccimlərin hazırladığı xüsusi cədvələ əsasən onun nəzərinə görə doğru olan qərarı verirdi. Münəccimin verdiyi hökm qəti, dəyişməz idi və heç bir şərhə ehtiyac duyulmurdu. (10: c.3.s.989)

Çünki, onlar ulduzların hesablaması ilə hansı işin uyğun olub-olmadığını təyin edir və ona əsasən də son qərar verilir. Dönəm qaynaqlarında müxtəlif məsələlər barəsində münəccimlərin əsas və son qərarları haqqında bir çox maraqlı faktlar mövcuddur. Misal üçün, Mövlana Nəsir Kəşani adlı münəccim Şah İsmayılın zamanında məhşur münəccimlərdən idi və Təhmasib anadan olduqdan sonra İsmayıl onu çağırır, şahzadənin uğurlu vaxtda anadan olub-olmaması, gələcək taleyi haqda məlumat almışdır. (5: s.327). Başqa bir mənbədə yazır: “Şah Abbas münəccimlərə və falçılara inanırdı, ölkənin vacib məsələlərində belə münəccimlərin və ulduzlara baxanların rəyinə məhkum idi. Düşməyə qarşı müdafiəyə qalxmaları olduqda belə münəccim başı ilə məsləhətləşir; hətta səfirləri və əmirləri münəccimbaşının icazəsi olmadan qəbul etmirdi”. (7: s.400)

Şahlar ən vacib işlər üçün səfər etdikləri vaxt belə münəccimlərin verdikləri qərara bağlı qalırdılar. Buna nümunə olaraq Şah Xudabəndənin taxta oturacağı zaman Qəzvinə səfəri ərəfəsində Mövlana Əfzəl Münəccimdən bu səfər haqqında məlumat almasıdır. Məhz münəccimin müsbət qərarından sonra şah yola çıxıb Qəzvindəki saraya gəlmiş və taxta oturmuşdu. (3: c.1. s.360) Qeyd etməliyəm ki, Molla Əfzəl Qəzvinə, Şah Xudabəndə taxta oturduqdan sonra, şahın dövlət işlərində fəal olan həyat yoldaşı Mehdi-ülya Xeyrannisə bəyim tərəfindən vəzifəyə təyin edilmişdi. Münəccim Qəzvinə sonralar Mehdi-ülyanın yanında etibarını doğrultduğunu görə Qəzvinin baş kələntəri və divan –idarə işlərində dövlətin məmuru vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. (3: c.1. s.226)

Padşahlar habelə döyüş səfərləri və hücum planlarında ulduzların vəd etdiyi uğurlu saati gözləyirdilər. Şah Abbas Azərbaycana yürüş planlaşdırdığı zaman Mövlana Cəlaləddin Münəccim ilə məsləhətləşmişdir. O, şahın taleyi üçün dəqiq və uyğun saati təyin edib, o saatin hər bir təhlükədən uzaq olduğu və şahın taleyinə uyğun olduğunu bəyan etdikdən sonra, onun qərarına əsasən 7 rəbüs-sani 1028-ci il (23 mart 1619 m.) tarixində iyirmi ildən bəri Osmanlıların əlində olan Təbrizi geri qaytarmaq üçün yola çıxdılar və on iki gün sonra Təbrizə çatıb şəhəri azad etdilər.(3: c.2. s.638-639)

Bəzən şahın taxta oturması kimi çox vacib işlər belə münəccimlərin hesablamalarına görə uyğun gün və saat təyin edilənə qədər günlər, hətta aylarla yubana bilirdi. Şah Abbas vəfat etdikdən sonra onun canişini Şah Səfinin taxta oturmaq məsələsi bunun bariz nümunələrindəndir. Belə ki, alimlər və şəhərin münəccimləri yeni şahın taxta oturması üçün uğurlu və ulduzların təlükəsindən uzaq saati təyin etməyə çalışdılar. Beləliklə, uğurlu saatin tapılması altı ay zaman almışdı.(3: c.3. s.1078)

II Şah Abbas özü də dörd gün gözlədikdən sonra cümə 16 Səfər 1052-ci hicri, at ilində (16 may 1642m.) Mövlana Məhəmməd Şəfi Münəccim Xorasaninin dəqiqləşdirdiyi uğurlu saatda taxta oturmuşdu.(4: s.369)

Münəccimlər müharibə və ya sülh kimi dövlətlərin müqəddəratını həll edən məsələlərə belə müdaxilə edirdilər. Əslində qeyd olunan həmin vacib məsələlərdə şahlar münəccimlərin rəyini soruşurdu. Buna nümunə olaraq, Mövlana Müzəffər Conabadi və Movlana Muhəmməd Tahir Yəzdi kimi öz işlərində çox məharətli olan münəccimlərin, Şahın Murad Paşa ilə müharibə planlandığı vaxt verdikləri proqnozdur. Adı gedən münəccimlər rumluların (Osmanlıların Z.H.B.) bu döyüşdə məğlub olacaqlarını bildirdilər vəhətta Ruma hücumu tezləşdirmək üçün israr etdilər.(3: c.3. s.1038)

Münəccimlərin verdiklərbelə proqnozlar eyni zamanda onların gələcəyi görmələri kimi qiymətləndirilir. Gələcəkdə baş verəcək hadisələr haqqında dəqiq məlumat vermək bacarığı münəccimlərdə yüksək idi. Buna misal olaraq 1028-ci hicri (1619m.) ilində münəccimlərin uluzlar və göy üzünün müşahidəsinə əsasən verdikləri proqnozdur. Onlar həmin il ölkədə qan töküləcəyindən xəbər vermişdilər. Həqiqətən də ilin əvvəlində Şahı sevən gürcülər arasından şaha qulluq edən Həcənə bəy və onun iki

qardaşı oğlu qətlə yetiridi. Şah qətlin səbəbini araşdırmaq üçün fərman verdi, məhkəmə zamanı divanda böyük dava başladı və bu dava saraya qədər genişləndi. Nəticədə bir çox insan həlak oldu. (3: c.3. s.946) Digər bir hadisə, İsafahanda divarın yıxılması nəticəsində əlildən çox insanın uçqun altında qalıb həlak olmasıdır.(3: c.3.s.947) Münəccimlərin öngör-mələrinə dair digər faktlardan biri, dövlət məmurlarından birinin qətlə yet-rilməsi haqqında verdiləri xəbərdir. Belə ki, onlar dövlətin və böyük ehti-malla Səfəvilər dövlətinin səltənətinə aid mənsublarından birinin edam ediləcəyindən xəbər verdilər. Bu işdə çox bacarığı olan Mövlana Məhəmməd Münəccim Yəzdi bu bəlanı dəf etmək üçün şaha məsləhət gördü ki, üç günlük şahlıq taxtından imtina edib yerinə başqasını təyin etsin. Şah da buna razı olub, cinayət işləmiş və edama məhkum şəxlərdən birini tax-ta oturtdu, üç gün sonra isə onu edam edərək yenidən özü taxtına əyləşdi və beləliklə həmin təhlükəni uzaqlaşdırmış oldular.(3: c.2. s.474-475).

Öngörməyə aid dəgər bir fakt, I Şah Abbasın doğulduğu vaxt münəccimlərin verdiyi proqnozdur. Herəvi adlı münəccim onun taleyinə baxıb, gələcəkdə yüksək fərman sahibi olacağından xəbər vermişdi.(3: c.1. s.128) Başqa bir nümunə, 1028-ci (1619m.) ildə Xorsanda baş verən güclü zəl-zələdir. Həmin vaxta qədər baş vermiş ən güclü zəlzələ kimi qeyd olunan bu hadisə nəticəsində Xorasanın Duğabad qəryəsində heç bir tikili salamat qalmamış, yeddi-səkkiz yüz insan tələf olmuşdur.(3: c.3. s.947).

Bu hadisələr haqqında yazan İskəndər bəy Münşi həmçinin həmin il vəfat etmiş məşur şəxsiyyətlərin adlarını da qeyd etmişdir.(3: c.3. s.947)

Həmin qaynağın başqa bir yerində Mövlanə Muhyiddin adlı münəccimin bəzi dini və məzhəbi problemlər ortaya çıxacağı, qətl və qarət hadisələrinin olacağı proqnozunu verməsi haqqında yazır. Həqiqətən də Azərbaycan, Şirvan və Gürcüstanda qeyd olunan problemlər yaşanmışdı.(3: c.3. s.1102)

Zəlzələ və s. kimi təbii fəlakətlərin baş verəcəyinin uluzlara baxaraq təyin etmək həqiqətən Orta əsr üçün böyük naliyyət idi. Əldə olan sadə üstürlab vasitəsi ilə belə böyük hadisələrin təyini o dövr münəccimlərinin yüksək bacarığının göstəricisidir. Münəccimlər əllərində olan məhdud əş-yalarla elə dəqiqliklə işləyirdilər ki, zəlzələ və s. kimi baş verəcək təbii hadisələri belə əvvəlcədən xəbər verə bilirdilər. Buna nümunə olaraq, 956 hicri (1549m.) ilində baş verən zəlzələni göstərə bilərik. Həmin ildə Xora-

sanın Qayın bölgəsinin beş kəndində güclü yeraltı təkan baş verdi və zəlzələ nəticəsində üç min nəfər həlak oldu. O diyarın qazısı olan Mövlana Baqi adlı şəxs həm də münəccim idi və həmin dağılan beş qəryənin birində yaşayırdı. O, kənd camaatına axşam zəlzələ olacağını, kənddən kənara çıxmalarını və evlərində qalmamalarını tövsiyə etdi. Özü də yaxınları ilə səhraya gedib gecə yarısına qədər orada qaldı, lakin uşaqları soyuğa tab gətirmədiyi üçün yenidən kəndə qayıtmalı oldu. Elə həmin vaxt güclü zəlzələ baş verdi və qazı yanında olan yaxınları ilə birlikdə həlak oldu.(3: c.1. s.117)

Münəccimlər habelə bəzi ulduzların səmada görünməsinin nə ilə nəticələncəyi haqqında çox vaxt dəqiq məlumat verə bildirdilər. Aləmaray-Abbasi-Abbasinin müəllifi 1027 hicri (1618m.) ilində baş verən hadisələr haqqında yazır: “Həmin il göy üzündə şərq tərəfdən qılınc şəklində bir aydın xətt zahir oldu. Hər gün səhə yaxın görünən bu xətt cənuba doğru uzanırdı. Münəccimlər onu “Dəhrə” adlandırırdı. Bir neçə gündən sonra isə şərq tərəfindən şimala doğru odlu ulduz göründü, şüası yuxarı doğru vururdu. “Zuzənabə”(quyruqlu) adlandırdıqları bu ulduzun bir ay-qırx gün müddətində şüası çoxaldı və tam aydınlaşdı. Ondan sonra zəifləməyə başladı və üç ay bu vəziyyəti davam etdi. Münəccimlər bu ulduzların görünməsinə xalqın ölümünə səbəb olacaq ağır xəstəliklərin olacağı, müharibə və qan töküləcəyi ilə nəticələncəyini söylədilər. Xüsusilə bu bəlalərin şərq, şimal və cənubda daha çox olacağını bildirdilər. Deyilənlər həqiqətən də baş verdi. Ölkələrin çoxunda müharibələr başladı, Rum (Osmanlı Z.H.B), Fransa, Mavəraun-nəhr (Şeybani dövləti -Z.H.B), Türkiyə və əksər ölkələrdə müharibələr və müxtəlif xəstəliklər baş verdi. Ölkə daxilində, Darul-mərz və Mazandaranda bir çox insan həlak oldu”.(3: c.3. s.942)

Münəccimlər ilin təhvilə və yeni ilin başlanması münasibəti ilə bir çox hesablamalar aparır, təqvim hazırlayıb hətta yeni ilin hansı heyvan adı ilə adlanacağını təyin edirdilər.(1: c.1. s.116)

Hər ilin başlanğıcında illik təqvim hazırlayıb, ona xüsusi zinət verib padşahlar və ya vəzirlərə təqdim edirdilər. Şarden həmin təqvimlərə nümunə olaraq 1668-ci ildə münəccimlərin hazırlayıb şahə təqdim etdikləri bir təqvim haqqında geniş məlumat vermişdir. Həmin məlumata əsasən təqvimin quruluşu haqqında yazılır:“Təqvim müxtəlif rənglərlə çəkilmiş

cədvəllər və səhifə kənarlarında çəkilmiş zərif miniatur rəsmləri ilə xüsusi zövqlə bəzədilmişdir.

Hər münəccim on iki nüsxə təqvim hazırlayır və hər bir təqvim dörd hissədə yazılır. Birinci hissə böyük hərflərlə yazılmış “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” cümləsi və geniş girişlə başlayır, dörd hissədən ibarət girişin birinci hissəsi Allaha həmd və səna, ikinci hissəsi peyğəmbər və on iki imamın mədhi, üçüncü hissə cəmiyyətin bütün təbəqəsinin sağlığı üçün dualar, dörüncü hissə isə dünyada baş verəcək hadisələrdən ibarət olur. Əsasən Osmanlı, Hind dövlətləri, Bəlx, Mavəraun-nəhr və böyük Türkistan ya Tatarıstan əmirlikləri haqqında məlumat verilir. Bunun davamında isə 13 ayrı bənddə cəmiyyətin bütün ictimai təbəqəsi, məhsul yığımı, baş verəcək xəstəliklər, müharibələr, payızın soyuq olacağı, hansı mevlərin faydalı ya faydasız olacağı və s. kimi lazımlı proqnozlar verilir. Hadisələr haqqında qabaqcadan proqnoz versələrdə hər şeyin Allahın əlində olduğunu tez-tez fərqli cümlələrlə qeyd edirlər.

Girişdən sonra otuz dörd cədvəl verilir və onun iyirmi altısı ilin on iki ayı və artıq günləri haqqında olur”.(10: c.3. s.1008-1010)

Münəccimlər həmçinin öz hesablamalarında on iki heyvan adlı türk təqvimindən də istifadə edirdilər. Xətay türkləri tərəfindən tərtib olunmuş bu təqvimin tarixi çox qədim zamanlara qayıdır. İslamın zühurundan sonra müsəlmanlar əsasən hicri qəməri təqviminin istifadəsinə başlasalar da bununla birlikdə türk təqvimindən də istifadə etmişdirlər. Səfəvilər dövrünün bütün qaynaqlarında hicri ilə qeyd olunan hər bir ilin yanında türk təqvimin illərini də qeyd edir və bu təqvimdən geniş istifadə edirdilər.(6: s.259-270)

Münəccimlər xalq tərəfindən elə həddə qəbul edilirdi ki, hətta ulduzlara baxmaqla xəstələri belə müalicə edirdilər. Xalq da adətən bir xəstəlikdən sağalmaq üçün həkimdən əvvəl münəccimlərə müraciət edirdi. Bu da öz növbəsində həkimlərlə münəccimlər arasında çəkişməyə səbəb olurdu. Şarden yazır: “Sarayın münəccimləri və həkimləri arasında münasibət dostca deyildi, hər iki tərəf öz məqamını yüksək göstərməyə çalışırdı. Həkimlər, xəstənin müalicəsi üçün əvvəlcə onun xəstəliyinin müəyyən edilməsini və uyğun dərmanla müalicə edilməsini iddia edirdilər, lakin münəccimlər, əvvəlcə göy üzünə baxmaqla həkimə getməyin və dərman içməyin faydalı olub-olmayacağına baxmaq lazımdır, deyirdilər.”... Şarden

davamında bir həkimin sözlərini yazır: “Xəsətələri müalicə etmək üçün biz münəccimlərin işi həkimlərin işi ilə tamamilə fərqlənir, nəticədə isə, biz səhvə yol verdikdə göyün fırlanması onu ortaya çıxarır, amma həkimlər səhv etdiyində torpaq onun üstünü örtür”.(10: c.3. s.1005-1006)

Münəccimlikdə istifadə olunan əşyalar

Münəccimlər ulduzların hərəkəti, onların dili ilə desək göyün fırlanmasını müşahidə edərək verdikləri məlumat zamanı bəzi əşyalardan istifadə etdirdilər. Həmin əşyalar vasitəsi ilə verdikləri proqnozlar əksər hallarda doğru, bəzi hallarda isə səhv çıxırdı. Şardenin səyahətnaməsində bu haqda mövcud olan geniş məlumat əsasında həmin əşyalardan əsasları haqqında bunları deyə bilərik; Həmin əşyalardan biri üstürlab adlanan cihazdır. Hər bir münəccimin zərif bir qabda belindən asdığı üstürlabı vardır. Üstürlab olduqca kiçik bir cihazdır, uzaqdan medala bənzəyir.(10: c.3. s.989)

Münəccimlər öz araşdırma işlərində üstürlabdan başqa, kompas və bəzi başqa əşyalardan istifadə edirdilər. Kompası “Yaqubun əsası” adlandırırdılar. Qütbün hündürlüyünü kompas vasitəsi ilə ölçürdülər, lakin bu hesablamabəzən dəqiq olmurdu. Digər bir əşya böyük bir dairənin dördüdə biri şəklində düzəldilmiş əşya idi, lakin bundan çox istifadə etmirdilər.

Münəccimlər Ptolomeyin asrtomatik alətləri və ulduzları ölçmək üçün həlqələr kimi əşyalarla tam tanışlıqları olsa da onlardan istifadə etmirdilər. Avropalıların istifadə etdikləri Cənub yarımkürəsinin xəritəsi bunlarda yox idi, lakin əcnəbilərin bu torpaqlara səfər etdiyi vaxt istifadə etdikləri alətlərdən xəbərdar idilər. Hətta deyirdilər ki, “bizim qədim münəccimlər daşması çətin olan bu əşyalar və onların faydaları haqqında öz kitablarında yazıblar”, lakin indi həmin əşyalardan istifadə etmək zəruri deyil, üstəlik zəhməti çox, xərci də ağırdır.(10: c.3. s.997)

Üstürlab

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, münəccimlərin istifadə etdikləri əsas alətləri üstürlabdır. Şarden yazır: “Üstürlab iranlıların istifadə etdiyi yeganə cihazdır. Ən yaxşı və ən dəqiq üstürlab düzəltməkdə tam məharətləri var və bu işləri ilə dünyada təkdirlər. İran (Səfəvi Z.H.B.) üstürlablarının xətləri və dairələri olduqca dəqiq və aydındır. Demək olar ki, üstürlab düzəltməkdə bizdən də usta və mahirdirlər. Heç bir ölkənin sənətkarları onlar kimi düzgün, zərif və gözəl üstürlab düzəldə bilməzlər... Münəccimlər öz üstürlablarını qiymətli əşya kimi təmiz kisələrdə saxlayır, diqqət

və incəliklə onu qutusuna qoyurlar. Bu adərt sadəcə böyük münəccimlərə aid deyil, üstündə üstürlab gəzdirən hər kəs bu əşyanı qiymətli gövhər kimi saxlayır...Üstürlabın qiyməti onu düzəldən münəccimin ad-sanına görə təyin edilir. Axund Məhəmməd Əmin ən yaxşı usturlab düzəldən və ən yaxşı münəccim idi. Mən evinə gedib ondan üstürlab düzəltmək və digər məsələlər haqqında çox şey öyrəndim”.(10: c.3. s. 999-1000).

Şarden münəccimlərin istifadə etdiyi dörd cür üstürlabdan yazır: “Onların dörd cür üstürlabı var, biri tam üstürlab, biri yarım, biri üçdə bir, digəri isə altıda bir. Tam üstürlabın üzərində bütün dairələr dərəcə dərəcə çəkilmişdir və böyüklüyü doqquz-on barmaq ölçüsündədir. Yarım üstürlabların üzərində dairələr ikidə iki dərəcə çəkilmişdir və ölçüsü altı barmaqdan böyük deyil. Üçdə bir üstürlablarda dairələr üç-üç dərəcə çəkilmiş və böyüklüyü dörd baş barmaqdan çox deyil. Altıda bir üstürlablarda isə dairələr altı dərəcədə altı dərəcə çəkilmiş və böyüklüyü üç baş barmaqdan artıq deyil. Hətta iki baş barmaq ölçüsündə üstürlablar da düzəldilir”. (10: c.3. s.1001).

Üstürlablar əsasən poladdan düzəldilir, onun əsas hissəsinin eni üç barmaq olan nazik kağız kimi dəmir listdən ibarətdir. Dünyanın heç bir yerində istifadə olunmayan bu nazik səhifə İran (Səfəvi Z.H.B.) üstürlablarının dəqiq göstərməsinin əsas amilidir. Həmin listin üzərində mislə qarışıq sikkə qalınlığında bir lay da var.

Üstürlab düzəldən münəccimlər ulduzların uzunluğu və enini bu haqda yazılmış məşhur mənbələrdən baxıb çəkirlər. Həmin qaynaqlardan ən məşhuru Əbdürrəhmanın “Süvər-ül kəvakib” adlı əsəridir. (10: c.3.s.1001-1002).

Səfəvilər dövrü hazırlanmış üstürlab nümunələrindən biri hal-hazırda Məşhəd şəhərində yerləşən Astani- Qüdsi- Rəzəvi muzeyində saxlanılmaqdadır.

Təcürbəli insanlar bəzən üstürlab əvəzinə başqa vasitələrdən də istifadə edirdilər. Bu haqda gəmi ilə səyahət edən avropalı səyyahlardan biri Fiqueroa yazır: “... səyahət etdiyim vaxt gəmi kapitanının üstürlabı yox idi, kapitan sərt budağa bənzər əşyanın dişlərinə bağlanmış kəndirlərin köməyi ilə qütb ulduzu və ətrafdakı digər ulduzları ölçürdü.(2: s.21-22).

Səfəvilər dövründəbu sahədə dövlətin tanınmış bir çox astroloqları, o dönəmin dili ilə desək məşhur münəccimləri yaşamışdır. Bunlardan yu-

xarıda adları qeyd olunan münəccimlərdən başqa, Şah Abbasın münəccimi Mövlana Cəlaəddin ibn Kəmaləddin, Mövlana Səburi Münəccim-i Təbrizi, Mövlana Əfzəl Münəccim-i Qəzvini, Mövla Müzəffər Müəccim-i Conabadinin oğlu Mövlana Məhəmməd Təqi, Mövlana Murad Mazandarani, Molla Əli Bircəndi, Şəmsəddin Xəfri və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bəzi məşhur münəccimlər haqqında Zəbihullah Səfa öz əsərində məlumat vermişdir. (9:c.5.s.346 və 1566).

Nəticə

Səfəvilər dövrü yazılmış qaynaqlar əsasında ərsəyə gəlmiş bu araşdırmada əldə edilən nəticə göstərir ki, bir çox elm sahəsində olduğu kimi astronomiya sahəsində də böyük inkişaf var idi. Həmin dönmə avropalı səyyahların müqaisəsinə görə, Səfəvilər bu elm sahəsində heç də Avropadan geri qalmırdılar.

Münəccimlik ictimaiyyətin bütün təbəqəsinə aid insanların tələbatından doğan bir zəruriyyət kimi yayılmış və dövrün əsas elmi kimi öyrənilmiş və öyrədilmişdir. Xorasan bu sahədə mütəxəssis yetişdirən mərkəzlərdən biri idi.

Bu elmin tətbiqi ilə məşğul olan şəxslər, münəccimlər sadəcə xalq arasından tutmuş dövlət dairələrində geniş fəaliyyət göstərirdilər. Münəccimlər ulduzların və yerin hərəkəti nəticəsində insan həyatı və təbiətdə baş verəcək hadisələri qabaqcadan görə bilir və çox vaxt düzgün proqnozlar verə bilirdilər. Xalq və xüsusilə hakim dairə onlara daha çox etimad edir, planlaşdırdıqları hər bir işdə onların məsləhətini önəmsəyirdilər. Münəccimlərin məsləhəti bütün işlərdə, hətta xəstələrin müalicəsində belə keçərli və verdikləri qərarlar qəti və dəyişməz idi.

Bu elmin tətbiqi üçün münəccimlərin istifadə etdikləri bəzi əşyalar vardır ki, onlardan ən əsası “üstürlab” adlanır. Səfəvi münəccimləri dünyanın ən yaxşı və ən dəqiq üstürlab düzəldən münəccimləri hesab olunurdular.

Münəccimlərin əsas vəzifələrindən biri də hər yeni başlayacaq il üçün yeni təqvim hazırlamaq idi. Yazdıqları hər təqvimdə həmin il müxtəlif dövlətlər, insanlar üçün və təbiətdə baş verəcək əsas hadisələr haqqında proqnozlar verirdilər. Lakin hər şeyin Allahın əlində olduğunu da qeyd edirdilər.

Yuxarıda qeyd olunan bütün bu faktlar böyük və qüdrətli Səfəvilər dövrünün sahib olduğu elm və alimlərinin göstəricisidir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Del la Vale Pyotro, Səfərnameyi-Del la Vale, I cild. 1380ş. Farscadan tərcümə edən: Bəhruz M. Qətre nəşriyyatı. Tehran
2. Fiqueroa Don Qarsea de Silva, Səfərnameyi- Fiqueroa, 1363ş. Farscaya tərcümə edəni Səmi Qulamrza. Nəşri- nou nəşriyyatı. Tehran. 530s.
3. İskəndər bəy Münşi, Tarixi- aləmarayi- Abbasi, 3 cillddə. 1382 ş. Təshih: İrəc Əfşar. Əmir Kəbir nəşriyyatı. Tehran. 1231 s.
4. Məhəmməd Yusif Valehi- Qəzvini İsfahani, İran dər zamane- Şah Səfi və Şah Abbasi- dovvom. (2-ci çap) 1382ş. Təshih: Nəsiri Məhəmmədrza, Əncüməni-asar və məfəxiri- islami nəşriyyatı. Tehran. 801 s.
5. Musalı Namiq, I Şah İsmayılın Hakimiyyəti, 2011. Elm və Təhsil nəşriyyatı. Bakı. 482s.
6. Musalı Namiq, Safevî Dönemi Tarih Yazımında On İki Hayvanlı Türk Takvimi. I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (TÜKAS)2014. Nevşehir. 11 s.
7. Ravəndi Mürteza, Tarixi- ictimayi- İran, 10 cillddə. II cild. (2-ci çap). 1382 ş. Neqah nəşriyyatı. Tehran. 672s.
8. Ravəndi Mürteza, Tarixi- ictimayi- İran, IV cild. (2-ci çap). 1382 ş. Neqah nəşriyyatı. Tehran. 772s.
9. Səfa Zəbihullah, Tarixi- ədəbiyyat dər İran. 5 cillddə. (8-ci çap). 1378 ş. Ferdous nəşriyyatı, Tehran. 2012 s.
10. Şarden, Şardenin səyahətnaməsi. 5 cillddə. 1372 ş. Farscaya çevirəni: Yəğmayi İqbal. Tus nəşriyyatı. Tehran. 1952 s.

**ИССЛЕДОВАНИЯ ОБ АСТРОЛОГИИ И
АСТРОЛОГОВ В ПЕРИОД СЕФЕВИДОВ**

РЕЗЮМЕ

В средневековье, в частности, в источниках периода Сефевидов часто встречаемое слово "астролог" свидетельствует о существовании в этот период астрономической науки. Астрологи, занимающиеся астрологией, за отмеченный период принимались всеми слоями общества, почитались всеми. Большинство людей по многим вопросам советовались с ними, приходили к окончательному решению в основном по их мнению.

Астрологи, с помощью изобретенного самим предмета под названием "астролябия" вели наблюдения за движениями звезд и земного шара, и на этом основании могли дать достоверную информацию о судьбах людей, о событиях которые будут происходить в природе и т д.

В статье будет предоставлена подробная информация об астрологии и деятельности астрологов

**THE RESEARCH ON ASTROLOGY AND ASTROLOGERS DURING
SAFAVID PERIOD**

SUMMARY

Medieval period, especially during the period of Safavid are often faced with the word of “astrologer”, which in that period forwards us to the existence of astronomy science. During the mentioned period, astrologers who engaged with astronomy were considered honorable and accepted by all segments of society. Many people consult with them on many issues and they were coming to a final decision on the basis of their opinion.

Astrologers prepared themselves a tool which called “usturlab”, and with the help of this instrument they observe the movement of the stars, the Earth and could give exact and correct information about the future fate of the people, also about the events which will occur in the nature and what will happen etc.

In the article will be more information about the activities of astrologers.

ŞİRVAN BƏYLƏRBƏYİLİYİNDƏ SƏNƏTKARLIQ

Açar sözlər: Səfəvi, Şirvan, şəhər, sənətkarlıq, xalçaçılıq
Ключевые слова: Сефевии, Ширван, город, ремесленничество, ковроткачество
Key words: Sawafi, Shirvan, city, mastery, carpet-making

Səfəvilər dövründə Şirvan bəylərbəyliyi əhalisinin əsas məşğuliyyət növlərindən biri də sənətkarlıq idi. Kəndlərdə sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə məşğul olan sənətkarlar olsa da, əsas sənətkarlıq mərkəzləri qəsəbə tipli yaşayış məskənləri və şəhərlər idi. Azərbaycanın, o cümlədən Şirvan vilayətinin əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi, zəngin faydalı qazıntıları və xammal ehtiyatları sənətin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün münbit zəmin yaradırdı. Şirvan bölgəsində xam ipək, kətan, pambıq, yun istehsalının, həmçinin zəfəran, marena və s. kimi boyaq bitkilərinin becərilməsi sənətkarlığın əsas sahələrindən biri olan toxuculuğun inkişafı üçün zəngin xammal mənbəyi yaradırdı. Eyni zamanda bölgədə heyvandarlığın geniş yayılması göndəri sahəsi üzrə müxtəlif sənət növlərinin sürətli inkişafına təkan verirdi. Azərbaycan, həmçinin Şirvan vilayətində müxtəlif filiz yataqlarının olması, o cümlədən xarici ölkələrdən gətirilən müxtəlif metallar metalışləmə sənətinin inkişafında xammal bazası rolunu oynayırdı.

Əlverişli təbii coğrafi şəraitlə yanaşı sənətkarlığın inkişafına bir sıra digər amillər də müsbət təsir göstərirdi. Bu amillər içərisində ilk növbədə Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsilə Azərbaycanda mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bütün ölkə miqyasında vahid ölçü, çəki, pul sisteminin yaranması, şəhər sənətkarlığı və ticarətdə vahid tənzimlənmə siyasətinin tətbiq olunması ümumilikdə iqtisadi inkişafın təməl prinsiplərini təşkil edirdi. Sənətkarlıq dövlətin əsas gəlir mənbələrindən biri olduğu üçün Səfəvi hökmdarları bu sahəyə xüsusi qayğı ilə yanaşır, onun inkişafına mane olan əngəlləri aradan qaldırmağa cəhd göstərirdilər. Bu sahədə ən mühüm addımlardan biri kimi sənətkarların istehsal etdikləri məhsula görə dövlət xəzinəsinə ödədikləri “mali möhtərifə”

* **Baba BƏHRUZ** – BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının doktorantı. E-mail: baba.behruz@yahoo.com

vergisinin və sənətkarların malları daxili bazarda satarkən verdikləri tamğa rüsumunun ləğv edilməsi haqqında Şah I Təhmasibin 16 mart 1565-ci il tarixli fərmanını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Şah I Abbasın 1592-ci il avqust tarixli fərmanı ilə Məmaliki-Məhrusənin (Səfəvi ərazisi nəzərdə tutulur-B.B.) böyük hissəsində əsnaflardan məhsul istehsalına görə nağd pul ilə alınan mal vergisinin bağışlanması haqqında fərmanı da bu qəbildən olan tədbirlər sırasına daxildir [5.s.83].

Sənətkarlığın inkişafına yönəlmiş bu kimi tədbirlərlə yanaşı, XVI-XVIII əsrlərdə iqtisadi inkişafın bütün sahələrinə, o cümlədən sənətkarlığa mənfi təsir göstərmiş amilləri də qeyd etmək vacibdir. Belə ki, müəyyən fasilələrlə XVI-XVII əsrlərdə davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri, bəzi Səfəvi hökmdarlarının fərasətsizliyi, Avropa ölkələrində manufaktura istehsalının genişlənməsi, XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş iqtisadi tənəzzül sənətkarlığın da tənəzzülünə səbəb olmuşdu.

Azərbaycanda orta əsrlər dövründə sənətkarlıq problemi üzrə görkəmli mütəxəssis olan M.Heydərovun araşdırmalarına görə Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə 44 sənət növü mövcud olmuşdur [10.s. 42]. Müəllif XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlıq, sənətkar təşkilatları, onların quruluşu, bu sahə ilə bağlı vergi sistemi və s. kimi problemləri geniş mənbəşünaslıq bazası əsasında ətraflı tədqiq edərək, bu sahə ilə bağlı bir sıra elmi yeniliklər əldə etmişdir. Lakin müəllifin toxuculuq, metalışləmə və s. kimi sənət sahələrinin tərkibində yeni-yeni sahələrin yaranmasını (məsələn, toxuculuqda-parça istehsalı, xalçaçılığı, dərziliyi və s.; metalışləmədə-dəmirçiliyi, zərgərliyi, misgərliyi və s.) əmək bölgüsü kimi qələmə verməsi ilə razılaşmaq mümkün deyildir [9.s.135]. Toxuculuq, metalışləmə və s. sənət sahələrində yeni-yeni sənət növlərinin yaranmasını M.Heydərovun özünün də əsərinin digər yerində qeyd etdiyi kimi ixtisaslaşma hesab etmək daha doğru olardı [9.s.135]. Azərbaycanda mövcud olan 40-dan artıq sənət növləri içərisində toxuculuq, xalçaçılıq, dərzçilik, boyaqçılıq, dəmirçilik, zərgərlik, silahsazlıq, misgərlik, dülgərlik, dabbaqlıq, dulusçuluq, başmaqçılıq və s. xüsusi olaraq qeyd edən M.Heydərov bəzi sənət sahələrində emalatxana tipli karxanaların yaranmasını daxili və xarici bazarlarda həmin məhsullara tələbatın artması ilə izah etmişdir [11. s.42].

Artıq qeyd olunduğu kimi, sənətkarlıq istehsalının əsas mərkəzləri rolunu şəhərlər oynayırdı. Şirvan bəylərbəyliyiinin tərkibinə daxil olan

Şamaxı, Bakı, müəyyən müddətdə Ərəş şəhərləri ölkə miqiyası, Dərbənd, Niyazabad, Mahmudabad, Cavad, Şabran, Şəki, Qəbələ şəhərləri isə vilayət miqiyası şəhərlər hesab edilirdi. Bəhs edilən dövrlərdə sənətkarlığın ən mühüm sahələrindən birini toxuculuq təşkil edirdi. Toxuculuğun inkişafında əsas xammal rolunu pambıq, yun və xam ipək oynayırdı. Səfəvilər dövlətinin, həmçinin Azərbaycanın əsas toxuculuq mərkəzlərindən biri mərkəzi Şamaxı olan Şirvan vilayəti hesab edilirdi. Dövrün memuar xarakterli qaynaqlarında Şirvanda toxuculuq sənəti ilə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. A.Oleari yazırdı ki, Şirvan əhalisinin əsas məşğuliyyəti yunəyirmə, toxuculuq və ipək, pambıq parça üzərinə naxış vurmada ibarətdir [6.s.554]. Səfəvi ərazisində, şəhərlərin meydan və bazarlarında sənətkar emalatxanalarının sıra ilə düzəldiyini qeyd edən səyyah yazır ki, bu emalatxanalarda çalışanların əksəriyyəti toxucu, naxışvuran və boyaqçılardır. Toxucular əsasən pambıq və ipək parçalar istehsal edirlər. Onlar parçanın üzərinə məharətlə naxışlar vurur, xüsusilə zərli parçaları olduqca ustalıqla bəzəyirlər [6.s.790]. Fransız səyyahı J.Şarden də öz gündəliyində Səfəvi dövlətində sənətkarlığın toxuculuq sahəsi haqqında çox mühüm məlumatlar vermişdir. Səyyah farsların (bütövlükdə Səfəvi əhalisi nəzərdə tutulur-B.B). kamil bildikləri sənətkarlıq sahəsinə gültikmə və naxışvurmanı aid edərək yazır ki, onlar mahud, ipək və dəri parçalar üzərində qızılı və gümüşü naxış salmaq işində çox mahirdirlər. Şardenin məlumatına görə, bu ölkədəki toxucular gültikmə və dəri üzərinə naxış salma sənətində Osmanlı ustalarından daha bacarıqlıdırlar[3.s.35]. İpək parça toxunulmasında böyük uğurların əldə edildiyini vurğulayan Şarden Səfəvi ərazisində ipək karxanalarının hər cür texniki vasitələrlə təchiz edilməsinə də diqqət yönəltmişdir. Səyyahın yazdığına görə, onların toxuculuq və əyricilik sahəsində ixtira etdikləri çarxlar və dəzgahlar Avropa istehsalı olan maşın və dəzgahlarla belə rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik idilər. Şamaxı şəhərində toxuculuğun geniş inkişaf etdiyinə toxunan A.Cenkinson yazır ki, Şamaxıdan daha çox Rusiyada istifadə etmək üçün ipək saplar, müxtəlif növ ipək parçalar aparılır [8.s.172]. M.Heydərovun fikrincə, Şamaxı Təbrizdən sonra Azərbaycanın ikinci mühüm toxuculuq mərkəzi idi [9.s.149]. Şamaxı ilə yanaşı Şirvan bəylərbəyliyi Şəki, Ərəş, Dərbənd, Bakı, Qəbələ, Ağdaş, Cavad, Mahmudabad şəhərlərində də ipək parça istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində bölgədə olmuş rus səyyahı İ.Q.Qerber Şirvanın, xüsusilə də Şamaxının ipək istehsalı müəssisələrinin keçmiş əzəmətindən bəhs edərək göstərir ki, hazırda yuxarıda göstərilən şəhərlərin “ipək zavodları”nın əksəriyyəti tənəzzülə uğramışdır [12.s.90]. Rus səyyahının təsvir etdiyi bu mənzərə XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş iqtisadi tənəzzül prosesinin məntiqi nəticəsi idi.

Şirvanın toxuculuq sənayesi həm daxili, həm də beynəlxalq tranzit ticarətində mühüm yer tuturdu. Şamaxıda istehsal olunan tafta, rata və darayi parçaları xüsusilə məşhur idi. Holland səyyahı J. Streysin məlumatına əsasən, Şamaxı toxucularının qızılı saplardan toxuduqları yüksək keyfiyyətli bədii yaylıqlar yüksək dairələrdə böyük tələbata səbəb olurdu [14.s.245]. Qızılı və gümüşü saplardan mahud, ipək və dəri üzərində tikmə işlərinin aparılması Şirvanda da geniş yayılmışdı. Bu faktı 1562-ci il avqustun 20-də Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının düşərgəsində olan A.Cenkinson da təsdiq edərək yazır ki, xan ipək və qızılı saplardan toxunmuş zəngin bir çadırda oturmuşdu. Çadırın uzunluğu 16, eni isə 6 sajenə bərabər idi [8.s.203]. Müxtəlif növ parçalarla yanaşı, Şamaxıda ipək və pambıqdan yüksək keyfiyyətli ədyallar (pakrıval) da istehsal edilirdi. Şamaxı ədyalları, Təbriz və Ərdəbil ədyalları kimi başqa ölkələrə, əsasən də Rusiyaya ixrac olunurdu. Mənbələrin məlumatına görə, 1680-ci ildə təkcə, bir hind taciri Moskvaya 136 Şamaxı, 100 Təbriz ədyalı gətirmişdi [9.s.150].

Azərbaycanda və Şirvan vilayətində toxuculuğun geniş yayılmış növlərindən biri də xalça istehsalı olmuşdur. İstehsal olunan xalça və palazların böyük qismi daxili tələbatın ödənilməsinə-sarayların, məscidlərin, xanəqahların, şəhər karvansaralarının, xüsusi yaşayış binalarının bəzədilməsinə yönəlmişdi. Xalçaların bir hissəsi isə ixrac olunurdu. Xalçaların inkişafı üçün lazım olan ipək, yun, müxtəlif boyaq bitkiləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində istehsal edilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda xalçanın növləri coğrafi zonalara görə Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz qruplarına bölünürdü [7.s.20]. XVI-XVIII əsrlərdə Quba-Şirvan qrupuna məxsus olan xalçalar daxili və xarici bazarlarda xüsusilə məşhur idi. Dövrün mənbələrində Şirvan vilayətində istehsal edilmiş xalçalar haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. A.Cenkinsonun

məlumatına görə, Şirvanda əsasən iki növ-xovlu və xovsuz xalçalar, həmçinin cecim istehsal edilirdi. 1562-ci ildə Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının yay düşərgəsindəki çadırını təsvir edən A.Cenkinson yazır ki, onun çadırının bütün döşəməsi qiymətli xalılarla bəzədilmişdi. Xanın üzərinə oturduğu xalı isə dördkünc olub, gümüş və qızıl saplarla bəzədilmişdi [8.s.303]. Xalça, palaz və cecimlərdən yalnız imkanlı adamların deyil, hətta aşağı təbəqədən olan adamların evlərində də istifadə edilirdi. “Moskva” ticarət şirkətinin təmsilçisi C.Deket XVI əsrin 70-ci illərində Şirvan haqqında yazırdı ki, elə bir adam, hətta sadə adam yoxdur ki, yaxşı və yaxud pis xalça üzərində otumasın. Onların oturduqları bütün ev və ya otaqlar xalçalarla döşənmişdir [8.s.203].

Səfəvilər dövründə Şirvanın xalçaçılıq məktəblərindən biri də Bakı və Abşeron bölgəsi idi. Quba-Şirvan tipinə daxil olan Bakı xalçaları Bakı ilə yanaşı, Abşeronun Xilə, Suraxanı, Novxanı, Qoradil, Qala, Fatmayi və Xızı bölgələrində istehsal olunurdu [1.s.231].

1683-cü ildə Bakıda olmuş alman səyyahı E.Kempfer Binə kəndində, 1733-cü ildə Bakı və Abşeron kəndlərində olmuş rus səyyahı İ.Lerx isə Zirə kəndində gözəl xalçalar görmələri haqqında məlumatlar vermişlər [1.s.231]. Şirvan xalçaları xarici ölkələrdə də geniş tələbatla qarşılanırdı. Səfəvi dövrünə aid Şirvan xalçalarından 1684-cü ildə ikisi, 1688-ci ildə isə üçü Rusiya bazarlarına aparılmışdı. Hazırda bir sıra xarici ölkə muzeylərində Şirvan xalçalarının saxlanması Azərbaycan xalçalarının xarici ölkələrdə yüksək qiymətləndirildiyinin göstəricisidir. Moskvanın Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan “Xiləbuta” adlı xalça Xilə kəndində toxunmuşdur. Mərkəzi göy rəngli olan, ortasında medalyon təsvir olunan bu xalçanın səthi qırmızı və oxra rəngli buta ornamentləri ilə bəzədilmiş, yuxarı hissəsində isə ərəb qrafikası ilə “Karxaneyi-Xilə” və h.1218-ci il (1803) yazılmışdır. Bu yazı onu göstərir ki, Xilə kəndində xalçaçılıq karxanası fəaliyyət göstərmişdir və şübhəsiz ki, bu karxana əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuşdur. Şirvan xalçalarından bir neçəsi hazırda Londonun Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır. Qafqaz xalçaları silsiləsində təqdim olunan “sumağ” tipli Şirvan xalçalarından biri XVII əsrə aiddir. Quba xalçası kimi təqdim edilən Şirvan xalçalarından birinin üzərində süvari və dəvə sürən, digərlərinin üzərində isə geometrik lövhələr təsvir olunmuşdur [9.s.180]. Metropoliten muzeyində saxlanılan xalçalar içə-

risində XVII əsrə aid “Şamaxı” xalçasına da rast gəlmək mümkündür [7.s.16].

Toxuculuq sənayesi və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda boyaqçılıq sənəti də geniş yayılmışdı. A.Oleari yazırdı ki, toxuculuqla yanaşı, boyaqçılar Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün bölgələrdə ən çoxsaylı sənətkarlar idilər [6.s.790]. Azərbaycan ərazisi tarixən zəngin boyaq bitkiləri ölkəsi kimi tanınırdı. Müxtəlif rənglərin alınmasında xammal kimi meyvə və tərəvəzlərdən də istifadə olunurdu. Belə ki, əncir ağacının yarpaqlarından, nar qabığından, limon, qoz, soğan, habelə bəzi ağac qabıqlarından müxtəlif rənglər əldə edilirdi. Şirvan vilayəti əsas boyaq maddələri-zəfəran və marena istehsalının mərkəzi hesab edilirdi. J.Streysin məlumatından aydın olur ki, Şirvan vilayəti marena və digər boyaq bitkiləri ilə zəngin bölgə kimi tanınırdı [14.s.231].

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda və Şirvanda sənətkarlığın ən geniş yayılmış sahələrindən biri də metalışləmə sənəti olmuşdur. Metalışləmə sənəti çoxşaxəli istehsal sahəsi olub, silah və əmək alətləri hazırlanması, zərgərlik, məişət əşyaları düzəldilməsi kimi müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Zaman keçdikcə metalışləmə sahəsində ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində bu sahədə soyuq və odlu silah istehsalı, zərgərlik, dəmirçilik, misgərlik, qalayçılıq, zirehli geyimlər istehsalı kimi müxtəlif sənət növləri təşəkkül tapmışdı. Metalışləmənin inkişafı üçün Azərbaycanda zəngin filiz yataqları mövcud idi. Bəzi metallar isə xarici ölkələrdən idxal olunurdu. [9.s.189].

Metalışləmə sənəti və onun müxtəlif növlərinin geniş yayıldığı bölgələrdən biri də Şirvan bəylərbəyliyi ərazisi olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, dövrün mənbələrində bu sahə haqqında ətraflı məlumatlar azdır. Bununla belə, metalışləmə sənətinin Şirvan vilayətinə aid olan bəzi sahələri və nümunələri haqqında müəyyən məlumatlar dövrümüzdə gəlib çıxmışdır. XVII əsr səyyahı Korneli de Bryuninin Şamaxıda misgərlər məhəlləsinin olmasını qeyd etməsi göstərir ki, mis məmulatların hazırlanması Şirvanda geniş yayılmışdı [9.s.199]. Şirvanın qəsəbə tipli yaşayış məskənlərindən olan Lahıc misgərliyinin yüksək inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri idi və artıq XVIII əsrdə Lahıc misgərlərinin əl işləri Azərbaycan hüdudlarından kənar da məşhur idi [9.s.198].

Səfəvilər dövründə metalışləmə sənətinin mühüm sahələrindən olan silah istehsalının əsas mərkəzlərindən biri də Şamaxı və Bakı şəhərləri idi.

Ordunun ox, yay, nizə, qılinc, qalxan, dəbilqə, zirehli geyimlərlə təminatı bilavasitə silahsızlıq sənətinin inkişafı ilə bağlı idi. Hollandiya səyyahı J.Streys yazır ki, mən Şamaxıda olanda bir avropalı tanışımla qarşılaşdım. O bu vaxta qədər qul kimi Bakıda bıçaq və qıyıq hazırlayan bir dəmirçinin yanında işləmişdi. Onun işlədiyi yer poladın bərkidilməsi üzrə tanınmış bir emalixana idi [14.s.281]. Şamaxı silahsazlarının əl işləri xarici ölkələrdə də məşhur idi. Çox maraqlıdır ki, Rusiya çarı Boris Qodunovun 10 dəbilqəsindən səkkizi Şamaxı ustaları tərəfindən hazırlanmışdı. [9.s.210]. Səfəvilər dövründə Şamaxıda odlu silah istehsalı da mövcud olmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə, Şamaxı ustaları patron, muşket tüfəngləri, neftlə doldurulmuş partlayıcı butulkalar istehsal edirdilər [12.s.30].

Şirvanda metalışləmə sənətinin geniş yayıldığı növlərindən biri də zərgərlik idi. Zərgərlik məlumatlarından istifadə Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə də əyan və tacirlərin məişətində geniş yayılmışdı. Bundan əlavə, sarayların, müqəddəs ocaq və pirlərin bəzədilməsində də zərgərlik məmulatlarından istifadə olunurdu. Mənbələrin məlumatlarına görə, iri şəhərlərin, o cümlədən Ərdəbil, Təbriz, Şamaxı şəhərlərinin bazarlarında zərgərlik məhsullarının satıldığı xüsusi zərgər köşkləri cərgəsi, məhəlləsi var idi [6.s.894]. İngilis səyyahı A.Cenkinson Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının geyimini təsvir edərək yazır ki, çalmasının sol tərəfində mina və qiymətli daşlarla işlənmiş qızıl lüləyə taxılmış lələklərdən eqret ucalırdı. Onun sırğalarından iki yaqut düzəldilmiş əl boyda artırma sallanırdı [8.s.203].

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kütləvi şəkildə yayılmış sənət növlərindən biri də dulusçuluq idi. Qədim tarixi köklərə malik olan bu sənətin kaşı, çini və saxsı qab istehsalı sahələri demək olar ki, bütün şəhərlərdə yayılmışdı. Dövrün səyyah gündəliklərində bu sahə ilə bağlı olan məlumatlar qeyd edilənləri bir daha təsdiq edir. Fransız səyyahı Şarden yazır ki, saxsı qab, çini qab və kaşı düzəltmək sənəti ölkənin hər yerində geniş yayılmışdır. Müəllifin fikrinə görə, sənətkarlar çini qabları elə zərif və incəliklə hazırlayırlar ki, Çində hazırlanmış qablardan fərqlənir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda kütləvi yayılmış sənət növlərindən biri də gön-dəri emalı ilə bağlı olan sənət sahələri idi. Sənətin bu sahəsinin inkişafı üçün Azərbaycanda zəngin xammal mənbələri olmuşdur. Gön-dəri məhsullarına ilk növbədə ölkə daxilində kütləvi tələbatın olması sənətin

bu sahəsinin inkişafına rəvac verirdi. Əhalinin gön-dəri məmulatlarına-papaq, üst geyim, ayaqqabı, yəhər, yüyən, kəmər və s. olan tələbatlarını ödəmək üçün papaqçılıq, çəkməçilik, dabbaqlıq, sərraclıq kimi sənət növləri geniş yayılmışdı. XVI-XVII əsr səyyahlarından Şarden, Tavernye, Ö.Çələbi, C.Kareri və başqaları Azərbaycanın cənub şəhərlərində gön-dəri istehsalı haqqında maraqlı məlumatlar versələr də, Şirvan bölgəsində bu sahə ilə bağlı məlumatlara rast gəlinmir. Bununla belə, mənbələrin Azərbaycanın cənub bölgələri haqqındakı bu məlumatlarını heç şübhəsiz Şirvan bəylərbəyliyinə də şamil etmək mümkündür.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan sənətlərdən biri də ağac emalı ilə bağlı olan dülgərlik, xarratlıq kimi sənət növləri olmuşdur. Bu sahə ilə məşğul olan sənətkarlar yaşayış binaları üçün qapı, pəncərə, tavanlar, məişətdə istifadə üçün beşik, sandıq, ağac, bellər, çömçə, qaşığıq və s. məhsullar istehsal edirdilər. Bununla yanaşı, dülgərlər müxtəlif arabalar, su dəyirmanları üçün lazım olan ləvazimatlar da hazırlayırdılar [9.s.238]. Səfəvi ərazisində dülgərlik sənəti haqqında məlumat verən Şarden yazır ki, burada ağac materiallardan az istifadə olunsa da, çox mahir və bacarıqlı dülgərlər var. Onlar ağacdən çox nəfis əşyalar, naxışlı tavanlar və talvarlar, pəncərə və hasarlar düzəldirlər. Ağac emalı sənəsinin mühüm sahələrindən biri də gəmiqayırma sənəti idi. Mənbələrin məlumatına əsasən, gəmiqayırma sənəti Azərbaycanda XV əsrdə, hətta XVIII əsrdə mövcud olmuşdur [9.s.239]. Mənbələrdə XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi ərazisində, o cümlədən Şirvan vilayətində gəmiqayırma sənəti ilə bağlı maraqlı məlumatlar vardır. Gəmi istehsalı üçün lazım olan ağac materialları Xəzərin cənub-qərb vilayətlərindən, əsasən də talış bölgəsindən gətirilirdi. Gəmilərdən Xəzər sahili boyu yerləşən ölkələrlə daxili və xarici ticarət məqsədilə istifadə olunurdu. Buna görə də, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən əsas liman şəhərlərində-Bakıda və Dərbənddə gəmiqayırma sənətinin yayılmasını söyləmək mümkündür. Mənbələrin məlumatına əsasən, bir çox Şirvan tacirlərinin şəxsi gəmiləri olmuşdur. J.Streysin məlumatlarına əsasən Şamaxı taciri Hacı Bayram Əlinin şəxsi gəmisini var idi [14.s.231]. XVI əsr ingilis səyyahı və taciri yazır ki, 1580-ci ildə Şirvanda ticarətlə məşğul olan ingilis tacirləri öz gəmilərinin çürüdüyunü və onlarla üzməyin mümkün olmadığını gördükdə yerli tacirlərdən biri ilə sövdələşərək ondan 35 ton yük götürmə qabiliyyətinə

malik olan busa adlı bir gəmini satın aldılar [8.s.274]. A.Olearinin yazdığına görə, ən böyük gəmiqayırma tərsanələrindən biri Niyazabad kəndində yerləşirdi. Bu kəndin əhalisi üzərinə hər il şah xəzinəsi üçün bir-neçə gəmi qayırmaq mükəlləfiyyəti qoyulmuşdu [9.s.242].

XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri inşaat-tikinti sahəsi ilə bağlı olan sənət növləri olmuşdur. Dövrümüze qədər gəlib çıxmış möhtəşəm memarlıq abidələri orta əsrlər dövründə inşaat sənətinin Azərbaycanda çox yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. İnşaat sənətinin müxtəlif növləri Səfəvilər dövründə Şirvan memarlıq abidələrinin nümunəsində öz inkişaf səviyyəsini bir daha biruzə verir. XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş bir sıra hadisələr, xüsusilə də Səfəvi-Osmanlı müharibələri, Şah I Abbasın yandırılmış torpaq siyasəti, həmçinin təbii fəlakətlər, o cümlədən 1688-ci ildə Şamaxıda baş vermiş dəhşətli zəlzələ inşaat sənətinin inkişafına ağır zərbə vurmuşdu. Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən sonra yaranmış siyasi sabitlik bütün ölkə miqyasında olduğu kimi, Şirvan bəylərbəyi ərazisində də tikinti-quruculuq işlərinin aparılması üçün əlverişli şəraitin yaranmasına səbəb olmuşdu. Tikinti işi ilə bağlı olaraq bənnalıq, həkkaklıq, xəttatlıq, nəccərlik, nəqqaşlıq, şəbəkə ustalığı və s. sənət növləri mövcud idi. XVII əsrin 30-cu illərinin sonlarından etibarən Səfəvi dövlətinin bütün ərazisində, o cümlədən Şirvan vilayətində bərpa və yeni tikinti işləri geniş vüsət almışdı. Mənbələrin tədqiqi göstərir ki, Səfəvi dövrü tikililəri içərisində mülki, xatirə və dini xarakterli inşaat işləri mühüm yer tutmuşdur. Bununla yanaşı, inşaat sahəsində saray, hamam, karvansaray və s. kimi ictimai xarakterli tikililər də özünəməxsus yer tuturdu.

Tikintisi XVII əsrin 20-30-cu illərinə şamil edilən Şirvan bəylərbəyi Ərəb xanın Şamaxıdakı sarayı dövrün dəbdəbəli tikililərindən biri idi [6.s.560]. XVII əsrin 40-cı illərində Şirvan şəhərlərində olmuş Ö.Çələbi memarlıq abidələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Şamaxı şəhərində 7 min ev, 26 məhəllə olduğunu yazan səyyah qeyd edir ki, Meydan və Şaburan məhəllələri şəhərin ən gözəl yerində olduğundan son dərəcə yaraşlıqlı evləri vardır [2.s.63]. Səyyah XVII əsrdə Şamaxıda Şah Səfi tərəfindən tikilmiş böyük Cümə məscidinin, 7 mədrəsənin, Məhəmməd Xudabəndənin əmri ilə tikilmiş bir ictimai yeməqxana binasının, 40 qız məktəbi, 7 gözəl hamamın, 44 karvansaranın olduğunu göstərmişdir [2.

s.64]. Ö.Çələbi Bakı şəhərində cümə məscidi, karvansara, üstüörtülülü bazar, ən məşhuru Mirzəxan hamamı olan üç hamamın [2.s.68] Şabranda 70 mehrab, Toxmaq xan, Əfşar xan, Uzun Həsən cümə məscidlərinin [9.s.189]. Dərbənd şəhərində cümə məscidi, karvansara, hamam və s. ictimai tikililərin olduğunu göstərmişdir [2.s.77].

Abşeronun XVII əsrə aid tikililəri içərisində dövrümüzə qədər gəlib çıxmış karvansaraları xüsusi qeyd etmək lazımdır. M.Nematova XVII əsr Abşeron karvansaraları içərisində h.1040-cı ildə (1635) tikilmiş Xoca Ruhullah, h.1071-ci ildə (1660-1661) tikilmiş Xoca Baxşi karvansaralarını xüsusi qeyd etmişdir [4.s.28].

Şirvan vilayətinin memarlıq abidələri içərisində xatirə və dini tikililərin də özünəməxsus yeri vardır. Dövrün mənbələrinə görə, demək olar ki, şəhərlərin, qəsəbə tipli yaşayış məskənlərinin hamısında çoxlu sayda məscidlər fəaliyyət göstərmişdir. Şirvan ərazisində çoxsaylı ziyarətgahlar və pirlər də olmuşdur. Doğrudur, bunların heç də hamısı xroniki baxımdan tədqiq etdiyimiz dövrə aid deyildir. Bu tip abidələr içərisində h.1028-ci ildə (1618-1619) tikilmiş və Bibi-Heybət abidələri kompleksinə aid olan Şeyx Şərif movzeleyini, XVII əsrə aid Keşlə kəndindəki məscidi, h.1021-ci ildə (1612) Mərdəkanda tikilmiş Pir Həsən mavzoleyini, Bakı qaləsindəki 1615-ci ilə aid Cümə məscidini, 1697-ci ilə aid Buzovna məscidini və s. göstərmək olar[4.s.20]. Azərbaycanın epigrafik abidələrini araşdıran görkəmli tədqiqatçı M.Nemətova bu abidələri inşa edən məşhur memarların adlarını da müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçının araşdırmalarına görə, Pir Həsən məqbərəsini Usta Yar Əlinin oğlu Nadir Əli, Bakı qaləsindəki cümə məscidini Tahir, Xoca Ruhullah karvansarasını Burhan sərkər, Nardarandakı Baxşəli məscidini (1662) Murad Əli Bəna, Məhəmmədli kəndindəki hamamı (1663) Baba Əli, Buzovna məscidini Məhərrəm adlı memarlar inşa etmişlər [4.s.46].

Səfəvilər dövründə Şirvan bəylərbəyi ərazisində mövcud olan sənət növləri təkcə, yuxarıda qeyd olunanlardan ibarət deyildi. Araşdırma zamanı biz yalnız mənbələrin Şirvanın XVI-XVIII əsrlərə aid haqqında məlumat verilən sənət növlərinə xüsusi diqqət yetirmişik. Halbuki, dövrün qaynaqlarında Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan, bizim toxunmadığımız müxtəlif sənət növləri haqqında da məlumat vardır. Belə sənət növləri içərisində xəttatları, cildçiləri, sabun bişirənləri, saatsazları, qalay-

çıları, şüşə məmulatı istehsalçılarını, şərabçıları, qənnadı və şirniyyat istehsalçılarını, musiqi alətləri düzəldənləri, rəssamları və s. göstərmək olar. Heç şübhəsiz ki, qeyd olunan sənət növləri XVI-XVIII əsrlərdə Şirvan bəylərbəyliyi ərazisində də mövcud olmuşdur.

Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Səfəvilər dövründə Şirvan bəylərbəyi əhalisinin, xüsusilə də şəhər əhalisinin aparıcı məşğuliyyət sahələrindən biri sənətkarlıq olmuşdur. Sənətkarlıq xəzinənin əsas gəlir mənbələrindən biri olduğu üçün dövlət səviyyəsində bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərilmişdir. Bəhs edilən dövrdə Şirvan vilayətində baş vermiş təbii fəlakətlər, Səfəvi-Osmanlı müharibələri sənətkarlığa ağır zərbə vursa da, onun inkişafının qarşısını tam dayandıra bilməmişdi. Sənətkarlığın aparıcı sahələrini həmişə olduğu kimi toxuculuq, onunla bağlı olan sahələr, metalışləmə, inşaat və s. təşkil etmişdir. Əksər sənətkarlıq sahələri daxili tələbatın ödənilməsinə yönəlmişdi, toxuculuq və qismən də metalışləmə sənət növləri həmçinin ixrac xarakteri daşıyırdı.

Bəzi sənət sahələrində isə manufaktura tipli müəssisələr-karxanalar yaranırdı. Karxanalar əsasən dövlət, qismən də xüsusi adamlar tərəfindən yaradılırdı.

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində baş verən iç proseslər, həmçinin bəzi xarici amillərin təsiri nəticəsində başlanmış iqtisadi gerilik və tənəzzül Şirvan bəylərbəyi ərazisində də sənətkarlığın inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
2. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi prof. S. M. Onullahi. Bakı: Azərbaycan, 1997, 87 s.
3. Jan Şarden. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edəni Vaqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 92 s.
4. Nemətova M. X. Azərbaycanın epiqrafik abidələri. (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1963, 157 s.
5. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm. 2006, 400 s.
6. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Перевод с немец. П. Барсова, Москва:1870, 1033 с.
7. Азербайджанский ковер. Вып.1. Баку-Лелинград: Из-во. АН Азерб. ССР. 1961.279 с.
8. Английские путешественники в Московском Государстве. Перевод англий-

- ского Ю. В. Готье. Ленинград: Соц. ЭСКИЗ, 1937, 308 с.
9. Гейдаров М.Х. Города и городские ремесло Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982, 280 с.
 10. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: А.Н. Азербайджан. ССР, 1967, 200 с.
 11. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1987, 210 с.
 12. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728 г.// История, география и этнография XVI-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство восточной литературы, 1958. с.60-119.
 13. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Под. ред. Н.И. Веселовского, том.1, С-Петербург: Товарищество Паровой Скоропечати Яблонской и Перотть Лештуковъ, 1890, 453 с.
 14. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Перевод с немецкого на русск. Э. Бародиной. Москва: ОГИЗ-СОЦ ЭКГЗ 1935, 415 с.
 15. Хожение Купца Федота Котова в Персию. Москва: Восточная Литература, 1958, 110 с.

РЕЗЮМЕ

Эта статья проблемам ремесло в Ширванской в XVI- первой половине XVIII вв. Автор на основе доступных источников исследовал истории развития отдельных отраслей ремесло в Ширванском беглербегстве и попыгался установит место ремесло в экономика этого региона.

SUMMARY

Present article is dedicating to problem about mastery in Shirvan zone at the XVI-first half to XVIII century. Authour based on acceptable source research history of its developed fields of mastery in Shirvan beglabek and effort to adjust its own place mastery in economy of its region.

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN TARİXİ ƏNƏNƏLƏRİ

Acar sözlər: Dövlət, idarəetmə, keyfiyyət, tarix, ənənə, nəzəriyyə, təcrübə
Ключевые слова: государственный, менеджмент, качество, история, традиции, теория, практика
Key words: state, management, quality, history, traditions, theory, practice

Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin tarixi ənənələri və dərin kökləri vardır. Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixi və zəngin dövlət idarəçilik təcrübəsi vardır. Minilliklər ərzində Azərbaycan ərazisində bir çox dövlətlər meydana gəlmiş, inkişaf edərək çiçəklənmiş və süquta uğramış, onların xarabalıqları üzərində yeni dövlətlər meydana gəlmişdir. Bu tarixi prosesdə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsi sahəsində zəngin bilik və təcrübə toplanaraq varislik ənənəsi şəklinə nəsillərdən nəsillərə ötürülərək bu günümüzdə gəlib çıxmışdır. Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin bu tarixi ənənələrinin tədqiq edilməsi vacib və zəruridir. Çünki bu günkü dövlət idarəçiliyi həm də keçmişin varislik ənənələrinə söykənir.

Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsi həm nəzəri baxışlara və konsepsiyalara, həm də zəngin əməli təcrübəyə malikdir. Azərbaycanın dövlət idarəçiliyinin istər nəzəri məsələləri, istərsə də əməli-təcrübə məsələləri əsasən orta əsrlər dövründən başlayır. Çünki Azərbaycanda yetkin formalaşmış dövlət qurumları Orta Əsrlər dövründən başlayır. Doğrudur, Azərbaycanda qədim dövrlərdə Aratta, Lullubi, Kutu, Manna, Atropatena, Albaniya kimi dövlət qurumları mövcud olub. Ancaq bu dövlət qurumlarında yetkin və formalaşmış dövlətçilik olmayıb. Buna görə də dövlətçilik və dövlət idarəçiliyi ilə bağlı həm nəzəri biliklər və baxışlar, həm də əməli təcrübə orta əsrlər dövründən başlayır.

Dövlət idarəçiliyində nəzəri məsələlərin qoyuluşu Azərbaycanın qədim dövrlərinə qədər gedib çıxır. Belə ki, Azərbaycanın, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının qədim dini, ədəbi və ictimai-siyasi fikir abidəsi olan

* ***Rüfət CƏFƏROV*** - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı

“Avesta”da “cəmiyyət” və “dövlət” anlayışlarına, cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasına, dövlətin funksiyalarına, hökmdar obrazına, onun xüsusiyyətlərinə, cəmiyyətin sosial strukturuna (ailə, qəbilə, tayfa, vilayət, ölkə və s.) geniş yer verilmişdir. “Avesta”da monarxiya dövlət quruluşunun ən yaxşı idarəetmə forması olması haqqında baxışlar hakimdir. “Avesta”ya görə dövlət səmavi hökmranlığın yerdə həyata keçirilməsidir. “Avesta”ya görə dövlətin funksiyaları aşağıdakılardır: hökmranlıq etmək, nəzarət etmək, idarə etmək, cəzalandırmaq və müdafiə etmək, insanların qayğısına qalmaq, onları yedizdirmək, ölkəni düşmənlərdən müdafiə etmək üçün qoşun yaratmaq, ölkələr arasında müqavilə bağlamaq və i.a.

Dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin nəzəri məsələləri Orta əsrlər dövründən inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə üç əsər xüsusilə diqqətəlayiqdir: Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsəri, üçüncüsü isə Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəridir.

Bəşəriyyətin fəlsəfi, siyasi ədəbiyyatında “sosial utopiya”nın banisi olan Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində dövlət idarəçiliyində “sosial ədalət”, “ədalətli şah”, “ideal hökmdar”, keyfiyyətli dövlət idarəçiliyi konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Şairin bu “sosial utopiyası”, onun təsvir etdiyi azad cəmiyyət haqqında görüşləri dünya ədəbiyyatında misilsiz bir hadisə idi (10,s.10-11).

Azərbaycanın səmərəli və keyfiyyətli dövlət idarəçiliyi ənənələrinin formalaşmasında nəzəri biliklə praktiki işin vəhdətini özündə ifadə edən səlcuq sultanlarından Alp Arslan (1063-1072) və Məlik şahın (1072-1092) vəziri olmuş Xacə Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərinin böyük rolu olmuşdur. Nizamülmülk vəzir olduğu dövrdə Səlcuqlar dövlətinin genişlənməsinə möhkəmləndirilməsində, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında, ordunun qüvvətlənməsində, abadlıq işlərinin aparılmasında, elm və mədəniyyətin yüksəldilməsində çox böyük işlər görülmüşdür. Bu dövrlərdə, mübaliğə etmədən demək olar ki, dövləti sultanlar deyil, Nizamülmülk idarə edirdi. (11.s.3).

Böyük ensiklopediyacı alim, görkəmli filosof, ictimai-siyasi xadim və Hülaku xanın (1256-1265) vəziri Xacə Nəsirəddin Tusi Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində ilk dövləti idarəetmə nəzəriyyəçisidir. N.Tusinin dövlət nəzəriyyəsinə görə dövlət ilahinin bəxş elədiyi hadisə deyil,

cəmiyyətin kollektiv və təkmil formalarından biri kimi insanların könüllü birliyi. (12.s.191).

Dövlət insanların öz maraqları naminə yaratdıqları könüllü birliyi. N.Tusin in ictimai-siyasi baxışlarında “dövlət” və “cəmiyyət” anlayışları eynilik təşkil edir. Mütəfəkkir dövlət və cəmiyyətin strukturunu verərək onu aşağıdakı ayrı-ayrı elementlərə ayırmışdır: “İnsanlar arasında birinci ictimai (forması) ailədir ki, bunun nə demək olduğu şərh edilmişdir. İkinci ictimai (forması) məhəllə ictimai, ondan sonra şəhər ictimai, ondan sonra böyük xalqlar ictimai, daha sonra isə bütün dünya ictimai gələr. Hər adam bir evin (ailənin) tərkib hissəsi olduğu kimi, hər ev bir məhəllənin tərkib hissəsi, hər məhəllə bir şəhərin tərkib hissəsi, hər şəhər bir xalqın tərkib hissəsi, hər xalq bütün dünya əhalisinin tərkib hissəsi olar (12,s.191).

Beləliklə, Nəsirəddin Tusin in özünəməxsus dövlət idarəçilik nəzəriyyəsində dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan dövlətçiliyinin yetkin formalaşmasının Orta Əsrlər dövründən başlanmasını nəzərə alsaq, artıq bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanda yaranan mərkəzləşmiş dövlətlərdə idarəçiliklə bağlı islahatların aparılması və qanunların verilməsi təcrübəsinin əsası qoyulmuşdur.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda Hülakular dövlətinin fəaliyyəti dövründə dövlət idarəçiliyində yeniliklər meydana gəlməyə başladı. Bu dövrdə hərbi-feodal, mütləqiyyət üsuli-idarəsindən ibarət olan Hülakülər dövlətinin təsisi və köçəri monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycanda məskunlaşması ictimai-siyasi həyatın bir sıra sahələri ilə yanaşı, ölkənin dövlət quruluşuna, idarə sistemə də təsir göstərdi. Monqol imperiyası mükkəmməl idarə sistemi, kargüzarlığı ilə seçilirdi. Monqollar Azərbaycana qərarlaşmış idarə sistemi ilə gəlmişdilər. Lakin onlar boş səhralara və yaxud zəif inkişaf etmiş ölkəyə deyil, ictimai, iqtisadi və mənəvi cəhətdən xeyli inkişaf etmiş bir diyara gəlmiş, dünya miqyaslı yüksək mədəniyyətə malik olan xalqlarla qarşılaşmışdılar.

XIII əsrin sonlarında Hülakular dövlətində baş verən siyasi və ictimai-iqtisadi böhran Elxani hökmdarı Qazan xanı (1295-1304) daxili siyasət istiqamətini əsaslı surətdə dəyişməyə, bir sıra mühüm islahatlar keçirməyə məcbur etdi. Qazan xan dövlətin mərkəzləşdirilməsi prosesinə maneçilik törədən monqol mənşəli hərbi-köçəri əyanlara qarşı mübarizədə

yerli əyanlara, müsəlman ruhanilərinə, hakim sülalə ilə əlaqədar olan, hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinə tərəfdar çıxan monqol-türk mənşəli köçəri əyanların bir qisminə arxalanırdı. Qazan xan, onun ardınca isə monqol hərbcilərinin əksəriyyəti fəth olunmuş ərazidə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün islamı qəbul etdilər. İslam dini yenidən dövlət dini səviyyəsinə yüksəldi. Müsəlman müqəddəslərinə məxsus olan vəqflərə, dini təşkilatlara, ruhanilərə geniş torpaq sahələri bağışlandı.

Qazan xanın həyata keçirdiyi islahatların əsas təşəbbüskarı və həyata keçirəni baş vəzir, təbib, dövrün məşhur tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin idi. İslahat vergi sisteminin sabitləşdirilməsi, vergilərin yığılması prosesində mövcud olan sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması vasitəsilə əkinçiliyin və şəhər iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin etmək məqsədi güdüdü.

Azərbaycanda orta əsrlər dövründə yerli türk tayfalarının mərkəzləşdirilmiş dövlətləri olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin səmərəli şəkildə yüksəldilməsi ilə bağlı dövlət başçıları mühüm işlər görmüşlər. Hər iki dövlətin hökmdarları əsasən padşah titulu daşımışlar. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu qeyd etmək məqsədilə sultan titulu qəbul etmişdi.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi şah canişinləri - bəylərbəyilər tərəfindən idarə olunan vilayətlərə bölünmüşdü. Bəylərbəyilər yalnız Azərbaycan hərbi əyanları tərəfindən təyin edilirdilər. Bəylərbəyilər müəyyən miqdarda hərbi qüvvə saxlayırdılar və şahın əmri ilə hərbi yürüşlərdə iştirak etməyə borclu idilər. Onların daxili işlərdə böyük müstəqilliyi vardı. XVIII əsrdə Azərbaycanda Səfəvilərin və Nadir Şahın mərkəzləşdirilmiş dövlətləri süquta uğrayandan sonra müstəqil və yarıməsli feodal dövlətləri olan xanlıqlar yarandı. Xanlıqların idarə edilməsində əvvəlki dövlətlərdən miras qalmış idarəetmə ənənələrindən istifadə olunurdu. Xanlıqların idarəetmə sistemində ciddi dəyişikliklər baş vermədi. Şəhərlərin inzibati cəhətdən idarə olunmasını asanlaşdırmaq məqsədilə xanlar şəhərləri məhəllələrə bölürdülər. Hər bir məhəllənin kətxuda və ya şəhər bəyi simasında ağsaqqal - başçısı var idi. Onlar vergi toplayır, naiblərin, xanların sərəncamını yerinə yetirirdilər.

1813-cü il Gülistan, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə müstəqil Azərbaycan dövləti Rusiya və İran fars imperiyaları arasında iki yerə

parçalandı. Həmin dövrdən etibarən müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinə son qoyuldu. Azərbaycanın Araz çayından şimala olan ərazisi (Şimali Azərbaycan) Rusiya imperiyasının tərkibinə, Araz çayından cənuba olan ərazisi (Cənubi Azərbaycan) isə İran fars imperiyasının tərkibinə qatıldı. Şimali Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi Rusiya dövlət idarəçiliyinə xan olan müstəmləkə dövlət idarəçiliyi (komendant idarəetmə üsulu, canişinlik) əsasında Rusiya imperiyasının süqutunadək (27 fevral 1917-ci ilədək) davam etdi. 1918-ci ilin may ayının 28-də Şimali Azərbaycan müstəqillik əldə edərək qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları dövlət idarəçilik formasını xalq idarəetməsi - demokratik idarəetmə forması adlandırdılar. Beləliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqdə ilk müstəqil və demokratik dövlət oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cəmi 23 aylıq fəaliyyəti dövründə demokratik dövlət quruculuğu sayəsində böyük işlər görüldü. Demokratik Parlament yaradıldı, dünyada ilk dəfə olaraq qadınlara seçkilərdə səsvermə hüququ, seçib-seçilmək hüququ verildi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin atributları və rəmzləri – bayrağı, gerbi və himni təsdiq edildi. O dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün siyasi partiyalar, hətta milli azlıqlar, müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımını törətmiş ermənilər də Parlamentdə təmsil olunurdu.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi fikrin məntiqi nəticəsi olmuşdur. Həsən bəy Zərdəbinin, Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin, Əli bəy Hüseynzadənin, Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun və başqalarının ideya və əməllərinin məhsulu olan milli-azadlıq və demokratik hərəkət Azərbaycan Cümhuriyyətini yaratdı. Onlar öz ictimai-siyasi, ədəbi və maarifçilik fəaliyyətləri ilə xalqımızın milli şüurunun oyanıb inkişaf etməsinə böyük təsir göstərmişlər.

1918 -ci ilin martından 1918-ci ilin mayına qədər Cənubi Qafqazda yaradılmış müxtəlif idarəçilik qurumları bölgənin xalqları arasında ciddi ziddiyyətlərin olduğunu üzə çıxardı. 1918-ci ilin yazında azərbaycanlıların mənafeyinə zidd olaraq Cənubi Qafqaz hökumətinin Osmanlı dövlətilə müharibə etməsi, azərbaycanlıların erməni-bolşevik soyqırımına məruz

qalması milləti xilas etmək üçün müstəqil dövlətin yaradılmasını zəruri etdi. 1918-ci ilin qanlı mart hadisələrini yaşamış Azərbaycan xalqının qa-baqcıl ziyalıları indi millətin xilasını muxtariyyətdə deyil, müstəqillikdə görürdülər.

Bölgədə baş vermiş hadisələr son nəticədə Zaqafqaziya Seyminin ləğvi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ilə nəticələndi. Cümhuriyyətin yaradılmasını elan etməklə Azərbaycan Milli Şurası millət qarşısında çox böyük bir tarixi missiyanı yerinə yetirdi. Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması xalqın taleyində tarixi hadisə idi. M.Ə.Rəsulzadə 28 May Bəyannaməsinin siyasi mənasını yüksək qiymətləndirir və bunu bir növ Azərbaycan millətinin varlığının təsdiqi hesab edirdi. Bu, Rusiyada və dünyada gedən sosial-siyasi proseslərin tərkib hissəsi olmaq etibarilə, həmçinin beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə idi.

1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsini elan etməklə Milli Şura Azərbaycan xalqının şərəf və namusunu, onun məhv olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmış fizik mövcudluğunu xilas etdi. Milli müstəqilliyini elan etməklə Azərbaycan xalqı ilk növbədə itirilmiş dövlətçiliyini bərpa etdi və XX yüzillik üçün səciyyəvi olan milli dövlət quruculuğu başladı.

1918-ci il dekabrın 7-də müsəlman Şərqi tarixində ilk dəfə olaraq parlament Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müvəqqəti ali qanunverici orqanı öz işinə başladı və hər hansı bir dövlət tərəfindən hələ tanınmamış respublika öz varlığını və demokratiya prinsiplərinə bağlılığını bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Həmin gün “Azərbaycan” qəzeti iftixarla yazmışdı: “Tarixi hadisələrin gedişilə bizlər dövlətçiliyimizin baniləri və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi şüarı ilə yayılan yeni siyasi hərəkatın pionerləri olduq” (8.s.13).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamenti hakimiyyətin bölünməsi və plüralizm prinsiplərinin hökm sürdüyü bir tribuna oldu. Azərbaycanın bütün siyasi qüvvələrinin və millətlərinin təmsil olunduğu Parlament Cümhuriyyətinin demokratik xüsusiyyətlərini güzgü kimi özündə əks etdirmişdi. Azərbaycan Parlamenti xalqın milli şüurunun inkişafında mühüm rol oynamaqla bərabər, siyasi və hüquqi dəyişikliklərin həyata keçirilməsində mühüm addımlar atmışdı. Parlament əslində ölkədə çoxpartiyalı siyasi sistemin təşəkkül tapması üçün ilk meydan oldu. Qısa müddət

ərzində Parlament Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı çox işlər gördü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik və özünüdərkinin inkişafı tarixində misilsiz bir hadisə idi. Onun mövcudluğu millətin bütün sosial qatlarında sevinclə duyulmuş, fəaliyyəti cəmiyyətin bütün təbəqə və qurumlarına, milli həyatın hər sahəsinə nüfuz etmişdi.

Məhz Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olması və Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə dövlətçiliyin bərpa edilməsi əsasında 1991-ci ildə Sovet imperiyası süquta uğrayandan sonra Azərbaycan xalqı yenidən müstəqillik və azadlıq əldə edərək öz dövlətçiliyini bərpa etdi - müstəqil Azərbaycan Respublikası tarix səhnəsinə çıxdı.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa edilməsi ilə bağlı Konstitusiya Aktı qəbul edilərək Azərbaycanın dövlətçiliyi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət rəmzləri və atributları bərpa edildi. AXC-nin varisi kimi müstəqil Azərbaycan Respublikası yaradıldı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin topladığı böyük tarixi təcrübə, əsasını qoyduğu demokratiya, demokratik dövlət quruculuğu bu gün onun hüquqi və mənəvi varisi olan Azərbaycan Respublikasında dönmədən həyata keçirilir və inkişaf etdirilir. Azərbaycan Respublikası bir varis kimi öz sələfinin müstəqillik, dövlətçilik və suverenlik prinsipini hər şeydən əziz və uca tutur.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII - XVIII əsrlər). Bakı, "Elm". 2007. 592 səh.
2. "Kaspi" qəzeti 7 noyabr 1918-ci il.
3. "Azərbaycan" qəzeti 15 noyabr 1918-ci il.
4. Азербайджанская Республика. Законодательные акты.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ..., Parlament, I cild.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 696 səh. + 40səh. illüstrasiya.
7. ARDA, f.895, siy.1, iş 36, v.2
8. Азербайджанская Демократическая Республика... Парламент.
9. ARDA, f.894, siy.10, iş 105, v.60-61

10. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, 2004, 432 səh.
11. Nizamülmülk. Siyasətnamə. - Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1987. - 208 s.
12. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi - Nəsiri. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 280 s.
13. Рзаев А. История политических и правовых учений в Азербайджане (от истоков до XX века). Баку 2000

КАЧЕСТВО ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ПОДНЯТИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены на исторические традиции повышения качества государственного управления, были проанализированы накопленный богатый опыт в области управления. Отмечается, что, как в теории и концепции, так и богатый практический опыт и теоретические вопросы повышения качества государственного управления, складывалась в основном в эпохи средневековья. Следует отметить, что в этот период в поэмах «Искандернаме» Низами Гянджеви, «Сиятенаме» Низамимюлка, «Ахлаг-насири» (Моральные наставления) Насреддина Туси выдвинуты концепции эффективности и качества государственного управления, внес огромный вклад на повышение экономической и военной мощи страны, благоустроительных работ, улучшение науки и культуры.

QUALITY OF GOVERNMENT MANAGEMENT HISTORICAL TRADITION OF RAISING

SUMMARY

The article examines historical traditions of improving the quality of public administration, analyzed the accumulated rich experience in management. It is noted that, both in theory and concept, and the rich practical experience and theoretical issues of improving the quality of public administration, developed mainly in the Middle Ages. It should be noted that during this period poems "Iskandername" Nizami Ganjavi, "Siyatename" Nizammyulka, "Ahlagi-nasiri (Moral Teachings)" Nasreddin Tusi put forward the concepts of efficiency and quality of public administration, made a great contribution to the country's economic and military might, Good works, improvement of science and culture.

1998-Cİ İL 8-9 Sentyabr Bakı Konfransı Böyük İpək Yolunun Dirçəldilməsində Mühüm Addım Kimi

- Açar sözlər:** Böyük İpək Yolu, Bakı konfransı, TRASEKA Proqramı, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi, “Çoxtərəfli Əsas Saziş”
- Ключевые слова:** Великий Шелковый путь, Бакинская конференция, Программа ТРАСЕКА, Международный транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия, «Основное многостороннее соглашение»
- Keywords:** Great Silk Way, Baku Conference, TRACECA project, International Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia, “Basic Multilateral Agreement”

Müasir dövrdə hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafı onun regional inteqrasiya proseslərində iştirakının səmərəsindən, dünya təsərrüfat sistemində tutduğu mövqedən və oynadığı roldan asılıdır. Bu gün ölkələrin malik olduqları iqtisadi inkişaf, həm dətəkcə onlara məxsus təbii resursların istifadəsi imkanları ilə məhdudlaşmayaraq, bütövlükdə ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunması, o cümlədən müasir tələblərə cavab verən maddi və insan kapitalının inkişafı, investisiya və innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin geniştətbiqi və s. ilə şərtlənir.

Bu baxımdan tarixən eramızdan əvvəl II əsrdən (bəzi tarixçilərin fikrincə isə V əsrdən) başlayaraq eramızın orta əsrlərinin sonuna qədər fəaliyyət göstərmiş, sonradan isə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən öz fəaliyyətini dayandırmış, itib-batmış, lakin yalnız arxiv sənədlərində və tarixi yaddaşlarda saxlanmış Böyük İpək Yolunun hazırkı dövrdə bərpası, habelə genişvə səmərəli istifadəsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Vaxtilə Hindistandan, Çindən, Orta Asiyadan, Azərbaycandan, Kiçik Asiyadan, Gürcüstandan keçərək Qara dəniz və Aralıq dənizi sahilindəki ölkələrə və Qərbi Avropaya əsasən Çində istehsal olunmuş ipək parça, müxtəlif ipək məmulatlarının, xam ipəyinə daxil olduğu bu yol hələ o dövrlərdə həmin yolun üzərində yerləşən ölkələrin iqtisadiyyatına, əhalinin

* *Günəl MEHDİZADƏ* - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi.

məşğulluğuna, ölkələrarası ticarət – iqtisadi əlaqələrin və siyasi əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Hazırkı dövrdə tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, birinci, onun əhatə dairəsi daha miqyaslıdır və təqribən 18 min km. təşkil edən bu yolun üzərində yerləşən 34 ölkənin milyonlarla əhalisinin iqtisadi fəaliyyətinə güclü təkan verir; ikincisi, bu yolun həmin ölkələr üçün gətirdiyi iqtisadi fayda daha geniş həcmə malikdir; üçüncüsü, yeni dövrdə bu yolun fəaliyyəti elmi – texniki tərəqqinin müasir nailiyyətləri əsasında təşəkkül tapır və bu nailiyyətlərdən bəhrələnməyə imkan verir; dördüncüsü, bu yol həmin ölkələrin xalqlarının və millətlərinin tarixi keçmişinin və milli dəyərlərinin müasir dövrdə yeni səpgidə bərpası və keyfiyyətə daha yüksək səviyyəyə qalxması baxımından xeyli təsirli və dəyərlidir. Eyni zamanda bu yolun dirçəlməsi, həm də, bu ölkələrin suverenliyinin möhkəmlənməsi, siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin dərinləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bütövlükdə isə, Böyük İpək Yolunun bərpası Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşən ölkələrin təbii resurslarının mənimsənilməsi və iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması, ölkələrin nəqliyyat infrastrukturunun müasir tələblər səviyyəsində yenidən qurulması, işgüzar fəaliyyət mühitinin inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin daha geniş tətbiqi, müvafiq layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə əlaqədar ölkələrin iqtisadiyyatına irihəcmli investisiyaların yatırılması, ölkələrarası ticarət-iqtisadi, nəqliyyat, informasiya əlaqələrinin inkişafı üçün etibarlı zəmin yaradır. Bu gün Qədim «İpək Yolunun Bərpası» anlayışı müəyyən mənada simvolik xarakter daşıyır. Belə ki, keçmişdə olduğu kimi indi də bu yolla Çin ipəyinin və ya ipək məmulatlarının, Hindistan ədviyyatının və digər şərq mallarının yenidən Avropaya daşınacağı ehtimalının mövcud realıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bununla belə, hazırkı dövrdə uğurla reallaşdırılmaqda olan TRASEKA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) layihəsi çərçivəsində yaradılması və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsini nəzərdə tutan Avropa-Qafqaz-Orta Asiya nəqliyyat dəhlizi bu qədim tarixi yolun müasir dövrdə sələfi kimi qiymətləndirilə bilər (21, s.122). Qafqaz, Xəzər dənizi və Qara dənizi hövzələri ölkələri inkişaf etmiş ticarət, qarşılıqlı mədəni zənginləşmə, dini dözümlülük zonasını təşkil edərək, Böyük İpək Yolunun özgür tərkib hissələrindən

biri olmuşlar. Bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Böyük İpək Yolu da yüksəliş və tənəzzül dövrləri keçirmişdir. Müharibələr, ideoloji, coğrafi və siyasi qarşıdurmalar, ayırıcı xətlər dövrləri başladıqdan sonra bu yol yox olaraq əfsanəyə çevrildi. Lakin ümumbəşəri dəyərlər, demokratik normalar, inteqrasiya prosesləri dünya siyasətində üstün yer tutduqdan sonra Böyük İpək Yolu ideyasını tarixin gedişinin özü yenidən zəruri etdi.

Məlum olduğu kimi, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə yeni kommunikasiya, nəqliyyat xətlərini yaratmağa, Avropanın Asiya ilə daha əlverişli, təhlükəsiz əməkdaşlığına və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş TRASEKA Proqramının əsası 1993-cü ilin mayında Brüsseldə 5 mərkəzi Asiya və 3 Qafqaz respublikalarının ticarət və nəqliyyat nazirlərinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda qoyulmuşdur (24). Həmin konfransda Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizindən keçməklə Mərkəzi Asiyaya istiqamətlənən Qərb-Şərq nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üçün Avropa Birliyi tərəfindən maliyyələşdirilməsi, texniki yardım proqramının həyata keçirilməsi barədə razılıq əldə edilmiş, Avropa Birliyi Komissiyasının təklifi ilə regionun nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdi (11, s.102).

Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında tranzit daşınmaların tənzimlənməsi haqqında 1996-cı il may ayında Türkmənistanın Sərəxs şəhərində imzalanan saziş TRASEKA proqramının inkişafında mühüm addımlardan biri idi. Sonradan başqa dövlətlərin də qoşulduğu bu saziş sayəsində tariflər 50% azaldılmış, gömrük qaydaları sadələşdirilmiş, daşınmanın təhlükəsizliyi və qorunması təmin edilmişdir.

Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda TRASEKA Proqramına uyğun olaraq Böyük İpək yolunun bərpası ilə əlaqədar beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfrans öz möhtəşəmliyinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Azərbaycan əzəldən Böyük İpək Yolunda mühüm məntəqələrdən biri olmuş və Asiya ilə Avropa arasında özünəməxsus körpü rolunu oynamışdır. Bu baxımından belə mötəbər tədbirin məhz Azərbaycanda keçirilməsi təsadüfi deyildir. 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən bu konfransda TRASEKA Proqramı çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif istiqamətləri: avtomobil yollarının yaxşılaşdı-

rılması, regional hərəkətin proqnozlaşdırılması, nəqliyyat qanunvericiliyinin hazırlanması, kadrların hazırlanması, ən başlıcası isə Proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məsələləri ilə bağlı müxtəlif mövqelərin razılaşdırılması həyata keçirilmiş, ölkələrarası ticarət iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyan bir sıra sənədlər imzalanmışdır.

Tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın keçirilməsi haqqında hələ əvvəllər müzakirələr keçirilmişdi. Belə bir konfransın keçirilməsi razılaşdırıldıqdan sonra onun harada keçirilməsi məsələsi də müzakirə olunmuşdu. «TRASEKA» proqramında iştirak edən dövlətlər bu konfransın öz ölkələrində keçirilməsi barəsində namizədliklərini irəli sürmüşdülər. Azərbaycan da konfransa ev sahibliyi etmək təklifini irəli sürmüşdü. Əvvəlcə konfransı Tbilisidə keçirmək qərara alınmışdı. Belə ki, TRASEKA-nın əsas regional strukturları burada yerləşir. Lakin vəziyyətin qəti şəkildə dəyişməsi və Azərbaycanın lider roluna irəli çəkilməsi konfransın Bakıda keçirilməsinə gətirib çıxartdı. Bu məsələ bir neçə dəfə müzakirə edildikdən sonra həm Avropa Birliyi Komissiyası, həm də «TRASEKA» proqramında fəal iştirak edən ölkələrin əksəriyyəti bu konfransın Azərbaycanda keçirilməsinə razılıq verdilər. Keçirilmə tarixi bir neçə ay təxirə salınmasına baxmayaraq, konfrans 1998-ci il sentyabr ayında baş tutdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tarixi «Böyük İpək yolu»nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın Bakıda keçirilməsinə yüksək qiymət vermişdi: “Bəyan edirəm ki, konfransın Bakıda keçirilməsi Avropa Birliyi və TRASEKA proqramının iştirakçıları tərəfindən Azərbaycana göstərilən etimaddır və böyük diqqətdir” (20,2).

1998-ci ilin 18 iyununda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın keçirilməsi haqqında sərəncam” imzaladı. Bu sərəncama əsasən, təşkilat komitəsi yaradıldı. Konfransda iştirak etmək arzusunu bildirmiş dövlət başçıları, müxtəlif ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların nümayəndə heyətləri Bakıya dəvət olundular. Göründüyü kimi, Azərbaycan belə bir möhtəşəm tədbirin ölkəsində keçirilməsinə çox böyük hazırlıqlar görmüşdü. Bakı konfransının çağırılmasına dünyanın aparıcı dövlətləri, xüsusilə ABŞ da böyük hazırlıq işləri görmüşdülər. Bu baxımdan 1998-ci il iyunun 23-də ABŞ senatının xarici əlaqələr komitəsi tərəfindən senator Sem Braun-

berqin təklif etdiyi “İpək Yolu strategiyası haqqında akt”adlı qanun layihəsinin müzakirə edilib qəbul olunmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır (1, 2).

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində bu ilk böyük beynəlxalq konfrans idi. Bu konfrans Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, dünya dövlətləri içərisində mühüm yer tutmasını, beynəlxalq aləmdə tanınmasını nümayiş etdirirdi. Konfransdan bir gün əvvəl “İsr Plaza” ofis-otelinin açılış mərasimində konfransda iştirak etmək üçün Azərbaycana gəlmiş Türkiyə Cümhuriyyəti Prezidenti Süleyman Dəmirəllə birlikdə iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bildirmişdir ki, “...Bu gün Azərbaycanda əlamətdar hadisə baş verir. Azərbaycan, Bakı Böyük İpək yolunun bərpa olunması ilə əlaqədar keçiriləcək beynəlxalq konfrans ərəfəsindədir və Azərbaycana Avropa, Asiya dövlətlərinin, hökumətlərinin rəhbərləri, nümayəndə heyətləri gəlir və gəlməkdədir. Bir çox beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri artıq Bakıya gəliblər. Sabah Azərbaycanda böyük bir konfrans keçirilir. Böyük iftixar hissi ilə qeyd edirəm ki, bu konfrans Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra respublikamızda keçirilən ilk böyük beynəlxalq konfransdır. Bu konfransın Azərbaycanda keçirilməsi beynəlxalq aləmin, təşkilatların, Avropa, Asiya, Qafqaz ölkələrinin Azərbaycana olan münasibətini parlaq surətdə nümayiş etdirir.” (25).

Konfransın plenar iclaslarına Azərbaycan Prezidenti sədrlik edirdi. 1998-ci il sentyabrın 8-də səhər saat 10:00-da iştirakçı ölkələrin dövlət bayraqları ilə bəzədilmiş, aparılmış hazırlıq işlərindən sonra yüksək beynəlxalq forumların keçirilməsi səviyyəsinə uyğun görkəm almış “Gülüstən” sarayında Tarixi İpək Yolunun Bərpası üzrə beynəlxalq konfrans tənənəli şəraitdə öz işinə başladı(22,2).

Konfransda Azərbaycan, Almaniya, Avstriya, ABŞ, Belçika, Bolqarıstan, Macarıstan, Böyük Britaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, Ermənistan, İran, İspaniya, İtaliya, Qazaxıstan, Çin, Qırğızıstan, Moldova, Monqolustan, Niderland, Norveç, Polşa, Rusiya, Tacikistan, Türkiyə, Rumıniya, Ukrayna, Özbəkistan, Finlandiya, Fransa, İsveç, Yaponiya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi Komissiyası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatçıları İttifaqı, Avropa

Nəqliyyat Nazirləri Konfransı, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, Dəmir Yollarının Əməkdaşlığı Təşkilatının nümayəndə heyətləri iştirak etmişdilər(7, s.64).

Böyük İpək Yolunun dilçəldilməsində əsas məqsədləri konfransda aşağıdakı kimi müəyyən edildi: Region ölkələri arasında iqtisadi, ticarət əlaqələrinin inkişafı; Beynəlxalq yük və kütləvi daşıma yollarının inkişafı; Tranzit daşıma üçün əlverişli şəraitin təşkili; Yüklərin daşınmasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və sürətləndirilməsi; Nəqliyyat siyasətində ortaq mövqedən çıxış edilməsi; Daşınma qiymətlərində güzəşt və vergi siyasəti; Nəqliyyatın fərqli sahələri arasında əlaqələrin təşkili.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev konfransı açaraq bildirdi ki, bu gün konfransda 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətləri iştirak edir. Konfransda 9 ölkə dövlət başçıları – prezidentlərlə təmsil olunmuşdur. Bir ölkədən nümayəndə heyətinə Baş Nazir rəhbərlik edir. Təkcə nümayəndə heyətləri üzvlərinin sayı 180 min nəfərdir. Konfransa 20 ölkədən 210 mətbuat nümayəndəsi-jurnalistlər, kütləvi informasiya orqanlarının nümayəndələri dəvət olunmuşdur (3).

45 nümayəndənin çıxış etdiyi konfransda TRASEKA Proqramı çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif istiqamətləri: avtomobil yollarının yaxşılaşdırılması, regional hərəkətin proqnozlaşdırılması, nəqliyyat qanunvericiliyinin hazırlanması, kadrların hazırlanması, ən başlıcası isə Proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məsələləri ilə bağlı müxtəlif mövqelərin razılaşdırılması həyata keçirildi, ölkələrarası ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyan bir sıra məsələlər müzakirə edildi.

Avropa Komissiyası nümayəndə heyətinin başçısı Fransua Lyamuren çıxışında AB-nin gələcəkdə genişlənərək onun Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsi zərurətindən, Avstriya nümayəndə heyətinin başçısı Martin Saci İpək Yolu üstündə yaşamış xalqlar arasında əməkdaşlıq qığılcımının yenidən alovlanmasında “Böyük İpək Yolu”nun bərpasının əhəmiyyətindən, ABŞ nümayəndə heyətinin başçısı Robert Çin Xəzər bölgəsinin gələcək əsrdə mühüm rol oynayacağından bəhs etmişlər (7, s.65-69).Yeni nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması və nəticə etibarlı ilə Yaponiya, Çindən tutmuş İspaniya, İrlandiya, İngiltərəyədək böyük bir məsafəni əhatə edəcək ticarət magistrallarının dirçəldilməsi bu

məkanda sülhün və sabitliyin təminatçısı kimi çıxış edə bilər. Məlumdur ki, Qafqaz hələ söndürülməmiş silahlı münaqişə ocaqlarından biridir. Belə ki, çıxış edən Ermənistanın baş naziri E.Darbinyan ancaq öz ölkəsinin mənafeyini müdafiə edərək TRASEKA proqramı çərçivəsində aşağıdakı marşrutlardan istifadə edilməsini təklif etmişdir: Gürcüstanın Batumi Poti limanından başlayıb Yerevan-Naxçıvan-İran- Culfa-Tehran-Mərkəzi Asiya marşrutu, bu yola əlavə avtomobil yolunun çəkilməsi; Türkiyənin Qars şəhərindən başlayıb Ermənistanın Gümrü şəhərindən keçərək Tbilisiyə gədən dəmir yolu xəttinin bərpası; İrəvan-Tbilisi avtomagistralının yenidən çəkilməsi; Batumi-Gümrü-İrəvan avtomagistralının yenidən çəkilməsi; bu layihələrin TRASEKA proqramına daxil edilməsinə onların maliyyələşdirilməsi üçün vəsait ayrılması (13, s.108-109); Bu təkliflərdən sonra Türkiyənin xarici işlər naziri İsmayıl Cəm həmin təkliflərə birmənalı reaksiya göstərdi (Ermənistanın təklifləri yalnız Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll edildikdən sonra reallaşa bilər) (8). Başqa sözlə, Böyük İpək Yolundan faydalanmaq istəyən hər bir ölkə ilk növbədə beynəlxalq əməkdaşlığın, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əməl etməlidir.

Konfiansda çıxış edən Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze qeyd etdi ki, bu yolun bir hissəsi Xəzərin qərb sahilinə gəlib çıxır, dənizi aşır, Qafqaz və Qara dəniz, daha sonra isə Ceyhan vasitəsilə Beynənnəhreynə uzanırdı. Həmin yolun üzərində əsas məntəqə Abşeron idi, yəni bu gün bizim yollarımızın kəsişdiyi, səylərimizin təmas nöqtəsinə çevrilən coğrafi məntəqə idi. Böyük İpək Yolunun əsasını qoyanlara Çindəki Lyanqadan Qara dəniz sahillərindəki şəhərlərə ipək apararı karvan yolu salmaq üçün on illərlə vaxt lazım gəlmişdir. Bizim günlərin kollektiv avropalısı - Avropa Birliyi qısa zaman kəsiyində ideyanı dirçəltmiş və Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi layihəsində yeni ipək yolunu bərpa edə bilmişdir (3).

“Böyük İpək Yolunun bərpası məsələlərinin müzakirəsi, konfransın nəticələri və yekunları milli və regional nəqliyyat strukturlarının, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı Avrasiya məkanında sülhün, sabitliyin və tərəqqinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək” (18,1). Bundan əlavə, xüsusi vurğulanmışdır ki, Bakı zirvə görüşü həm hər dövlətdə, həm də bütün Avrasiya bölgəsində əməkdaşlıq, sülhün təmin edilməsi, rifah və inkişafın əldə edilməsində tarixi rol oynayacaqdır (23).

Tarixi “İpək Yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq Bakı konfransında iştirak edən dövlət başçıları və nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin çıxışları başa çatdıqdan sonra sentyabrın 8-də “Gülüstan” sarayında konfransın yekun sənədlərinin imzalanma mərasimi keçirildi. Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumınyaya, Türkiyə, Özbəkistan, Ukrayna, Tacikistan, Ermənistan arasında beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarını, habelə onların ərazisindən tranzit daşımalarını tənzim edən “Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında” saziş imzaladılar (2). O, yük və sərnişinlərin avtomobil, dəmir-yol, su, hava nəqliyyatı ilə daşınmasını nəzərdə tutur, eləcə də hər növ konteyner və boru kəmərləri vasitəsilə göndərişini planlaşdırır. Bu, TRASEKA çərçivəsində beynəlxalq nəqliyyatın inkişafı üçün vacib olan “Avropa-Qafqaz-Asiya” nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Çoxtərəfli Əsas saziş”dir. Bundan əlavə, beynəlxalq ticarət gəmiciliyi, gömrük proseduru və sənədlərin işlənməsi üzrə texniki əlavələr haqqında” sənəd qəbul edildi (27). Saziş 12 dövlətin- Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Rumıniya, Moldova, Ukrayna, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Ermənistanın dövlət və hökumət başçıları tərəfindən imzalanmışdır (13, s.48). Müqavilədə Avropada, Qara dəniz bölgəsində, Qafqazda, Xəzər dənizi bölgəsində və Asiyada iqtisadi əlaqələrin, ticarətin və nəqliyyatın inkişafına kömək etmək; dünya bazarlarına avtomobil, dəmir yolu nəqliyyatı və dəniz ticarəti yollarını açmaq; yol, mal təhlükəsizliyini qorumaq, yüklərin bütövlüyünü və ətraf mühitin mühafizəsini gücləndirmək; karbohidrogen məhsullarının nəqlinə yardım; nəqliyyat sahəsində hüquqi tənzimlənmələri və siyasi çərçivələri ahəngdar etmək; nəqliyyat işlərində bərabər rəqabət mühiti yaratmaq və s. nəzərdə tutulur (28).

Yuxarıda qeyd edilən müqavilənin tərəfləri: Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumınyaya, Türkiyə, Ukrayna, Özbəkistan, Tacikistan, Ermənistan. Türkmənistan TRASEKA TASIŞ proqramının iştirakçısıdır, amma yuxarıdakı müqaviləyə qoşulmamışdır. 2005-ci ilin aprelində, bu müqaviləyə İran və Əfqanıstan dövlətləri də qoşulmuşdur. Lakin bu ölkələr TRASEKA, TASIŞ proqramının iştirakçısı deyillər (15, s.194).

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, əgər 1993-1995-ci illərdə həyata keçirilən layihələr başlıca olaraq Qara dəniz və Xəzər dənizi re-

gionlarında əlaqələrin möhkəmlənməsinə yönəlmiş və regional xarakter daşıyırdısa, 1998-ci ildə Beynəlxalq Bakı konfransında “Çoxtərəfli Əsas Sazişin” imzalanması ilə TRASEKA proqramı Avrasiya ölkələri arasında nəqliyyat sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığa çevrilmişdir (12, s.71). Bununla TRASEKA proqramı nəinki regional, həmçinin beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Tarixi İpək yolu”nun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 26 oktyabr 1998-ci il tarixli sərəncamında bu konfransın mühüm əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək demişdir: “İpək yolu”nun bərpası üzrə keçirilmiş beynəlxalq konfrans və burada imzalanmış sənədlər böyük siyasi, iqtisadi əhəmiyyət kəsb edərək “Avropa-Qafqaz-Asiya” nəqliyyat dəhlizində yerləşən ölkələrin inkişafı, onların təbii ehtiyatların mənimsənilməsi, iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması, ticarətin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün etibarlı zəmin yaradır. “Tarixi İpək yolu”nun bərpası üzrə aparılan işlər Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi ölkələri ilə inteqrasiyasının daha da gücləndirilməsinə xidmət edir” (5, s.89).

Sazişin müddəalarının həyata keçirilməsi və tətbiqinin tənzimlənməsi məqsədilə Hökumətlərarası Komissiya (HK) yaradıldı və o, konsensus prinsipləri əsasında qərar qəbul edir. HK-nin iclasları növbə ilə ildə bir dəfə tərəflərin hər birində keçirilir. Bu zaman qəbul edən tərəf bir il ərzində HK-da sədr olur. HK nəqliyyat siyasətinin əlaqələndirilməsi, sazişin müddəalarına riayətin təmin edilməsi, informasiya toplanması və mübadiləsi, hərəkətin təhlükəsizliyi, yüklərin bütövlüyü və ekoloji aspektlər nəzərə alınmaqla daşınmaların ahəngdar inkişafı, nəqliyyat müəssisələri arasında əməkdaşlığa yardım, gömrük prosedurlarının və əməli işlərin sadələşdirilməsi üzrə tövsiyələr işləyib hazırlayır. Sazişi səmərəli həyata keçirməkdən ötrü HK mənzil-qərargahı Bakıda yerləşən Daimi Katiblik yardımı (4, s.151).

Konfransda qəbul edilən qərara Azərbaycan öz şərtini daxil etmişdir. Burada Ermənistanın tranzit yüklərinin öz ərazisindən daşınmasını Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə şərtləndirmişdir: “Hər hansı bir nəqliyyat güzərgahı üzərində daşınan yüklər Ermənistandan gətirilərsə, Ermənistan üzərindən keçərsə və ya Ermənistana ünvanlansa, bu yüklərin daşınması üçün Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq

Qarabağ münaqişəsi həll edilənədək Azərbaycan ərazisi bu daşımalara bağlı qalacaqdır. (26) Azərbaycanın qoyduğu bu şərtlə Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün apardığı iqtisadi təzyiqlərə sadıq qalaraq həm Ermənistanı, həm də dünya dövlətlərinin bu məsələnin bir an əvvəl həll edilməsi üçün hərəkətə keçməyə məcbur edir.

Bundan savayı Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Moldova, Monqolustan, Polşa, Rumınyə, Tacikistan, Türkiyə, Özbəkistan və Ukrayna “Bakı bəyannaməsi”ni imzalayaraq TRASEKA dəhlizinin inkişafı üzrə təşəbbüs və səyləri müdafiə etdiklərini, habelə Avropa İttifaqının bu proqramı həyata keçirmək tədbirlərini, bütün dövlətləri bu proqrama yardım etmək və bu məqsədlə ÇES, İƏİT, Avropa, Asiya və Sakit okean üzrə BMT iqtisadi komissiyaları ilə əməkdaşlıq niyyətini, Bakı konfransı yekunlarından mənmun qaldıqlarını bildirmişlər. Axırncı maddə konfransın 27 ölkə tərəfindən imzalanmış son kommunikesində öz əksini tapmışdır (9, s.154). Həmçinin, “ Tarixi İpək Yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun rəsmi məlumatı da imzalandı. Beləliklə, TRASEKA İpək yoluna çevrilmiş, yəni layihənin fəaliyyətinin yeni mərhələsi başlanmışdır.

Layihənin reallaşdırılması həmçinin ölkəmizə investisiya axınına və milli iqtisadiyyatın dirçəlişinə təkan verən amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir (17, s.293). Konfransın qəbul etdiyi əsas qərarlar nəqliyyat xidmətləri bazarına çıxışın məhdud olduğu şəraitdə əsassız tariflərin tətbiqinə nisbətən ticarətdə hüquq bərabərliyi prinsipinin və daha əlverişli rejimin tətbiqi, tranzit hərəkətindən mənfəətin yığılmasının və köçürülməsinin ümumi mexanizmlərindən istifadə, ticarət qaydalarının sadələşdirilməsi və əmtəə dövriyyəsinin artmasına xidmət edir. Konfransda nəqliyyat sistemlərinin istismarının səmərəliliyini yüksəltmək üçün marketing tədqiqatları və intermodal xidmətlərdən istifadə üzrə birgə regional agentliyin yaradılması, “TRASEKAbank” mexanizmləri vasitəsilə bərə terminallarının və keçidlərin tikintisində bölgə ölkələrinin payqoyma yolu ilə iştirak etməsi qərara alınmışdır (10, s.524).

“Bakı Bəyannaməsi”nin qəbul olunması Avropa, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi və Asiya regionunda ticarətin inkişafı, təbii ehtiyatlardan istifadə və onların nəqli, Qafqazda müstəqil dövlətlərin dövlət müstəqilliklərinin möhkəmlənməsi, demokratik islahatların, bazar islahatlarının

uğurla aparılması, sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Konfransın qəbul etdiyi qərarlar və “Bakı Bəyannaməsi” İpək Yolu haqqında dünya ictimaiyyətinə geniş məlumat verdi. Sazişlərin imzalanmasını yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev konfransın sonunda yekun nitqində qeyd etdi ki, bu gün konfransımızda bütün nümayəndə heyətlərinin 45 çıxışı oldu və beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan üç sənəd imzalandı. Birincisi, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş və onun Texniki Əlavələri, ikincisi, “Bakı Bəyannaməsi”, üçüncüsü, “Tarixi İpək Yolu”nun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın Yekun Məlumatı”dır. Birinci sənəd 14 dövlət tərəfindən imzalandı. “Bakı Bəyannaməsi”ni bir çox dövlətlər imzaladılar. Üçüncü sənəd yekun rəsmi məlumatdır ki, bu sənəd 29 dövlətin və Avropa Birliyinin nümayəndə heyətləri tərəfindən imzalanmışdır (19,2). Beynəlxalq Bakı konfransının müzakirə etdiyi bu yol digər dəhlizlərdən 2000 km qısa olmaqla bərabər, həm də yüklərin təhlükəsiz daşınması cəhətdən çox sərfəlidir (16, s.188-195). Bunlarla yanaşı, Konfransda TRASEKA proqramının son məqsədi nəqliyyat sisteminin, infrastrukturular və daşınma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, bu sistemlərin Transavropa şəbəkələri ilə birləşdirilməsi, ticarət əlaqələri, enerji daşıyıcıları və xammal ixracının artırılması üçün nəqliyyat şəbəkələrinin genişləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, elm, texnologiyanın və gömrük nəzarətinin yaxşılaşdırılması sahələrində əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində mühüm qərarlar qəbul edildi.

Tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası, yeni-yeni ölkələrin və regionların ona cəlb edilməsi xalqlarımızın yaxınlaşması və qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi, yeni müstəqil dövlətlərin istiqlaliliyyətinin və suverenliyinin möhkəmlənməsi, bu dövlətlərdə demokratik islahatların, bazar islahatlarının uğurla aparılması üçün güclü təkan verəcək, hamı üçün sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına kömək göstərəcəkdir (6, s.109). Cəsarətlə demək olar ki, 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda-məşhur “Gülüstan” sarayında keçirilmiş beynəlxalq konfrans bütün varlığı dövründə Azərbaycanın xarici siyasət tarixinin ən böyük hadisələrindən biridir. Böyük İpək Yolunun dirçəlməsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk

dünyasının dirçəlişində, onun mənəvi oyanışında misilsiz rol oynayacaqdır (14, s.303-304). Araşdırmalar göstərir ki, bir çox ölkələrin, xalqların, dövlətlərin və millətlərin minillik tarixini əhatə edən Böyük İpək Yolunun hazırkı dövrdə bərpası üçüncü minilliyə yönəlmiş qlobal xarakterli inkişaf proqramı olmaqla ölkələrarası səmərəli regional inteqrasiyanın, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın perspektiv istiqamətidir. Bu yol respublikamızın, o cümlədən, postsovetməkənində yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişaf mexanizminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, onların iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin təminatı sisteminin zəruri elementidir.

Azərbaycan inteqrasiyasını yalnız Qərbi istiqamətində deyil, Şərqi istiqamətində də genişləndirir. Tarixi İpək Yolunun bərpası kimi transregional layihələrdə iştirak etməklə Azərbaycan dünyada tanınır və özünə etibarlı bir əməkdaş reputasiyası formalaşdırır. Buna onun əlverişli siyasi, coğrafi mövqeyi ilə yanaşı, Azərbaycanın həyata keçirdiyi balanslaşdırılmış siyasət də güclü zəmin yaradır. Azərbaycanda belə böyük layihələrin həyata keçirilməsi ölkənin regionda və dünyada nüfuzunu artırmaq və ölkənin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ötən müddət ərzində bu beynəlxalq tədbirdə irəli sürülmüş vəzifələrin icrası istiqamətində çox mühüm addımlar atılmışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin bəyənəti” // “Xalq qəzeti” 28 iyun 1998. s.2
2. “Dirçələn Qədim İpək Yolu ilə üçüncü minilliyə doğru. Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin nitqi // “Azərbaycan”, 9 sentyabr 1998, s.2
3. Dirçələn Qədim İpək yolu, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadzenin çıxışı // Azərbaycan, 10 sentyabr, 1998, s.3
4. Dirçəliş XXI əsr-Bakı, 1999 №21-22, 152 s.
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. On səkkizinci kitab. Bakı, Azər nəşr, 2006, 535 s.
6. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. On yeddinci kitab. Bakı, Azər nəşr, 2006, 528 s.
7. Əmrahov M.İ. Böyük İpək Yolu. Bakı, Mütərcim, 2011, 84 s.
8. Gələcəyin yolu keçmişdən keçir - Bakıda tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransdan 5 il ötür. Azərbaycan, 7 sentyabr, 2003. s.2
9. Heydər Əliyev İşığı - İpək Yolu. Bakı: Qismət, 2001, 248s.
10. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi, Bakı: Çapaşoğlu, 2008, 670 s.
11. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472 s.
12. İpək yolu jurnalı, 1998, №4, s.71
13. İsakov H.V. Azərbaycan Respublikasının “Böyük İpək yolu” nun bərpasında iştirakı (1991-2005-ci illər) B., “Şərqi-Qərbi”, 2011, 284 s.

14. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. B., "Təhsil", 2011, 608 s.
15. Məmmədov M. İbadov E. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. B., 2008, 248 s.
16. Məmmədov N. "Böyük İpək Yolu"nun bərpası və Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin yaradılması müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin uğurudur. Tarix və onun problemləri, nəzəri, elmi, metodik jurnal. B.: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2004, s.188-195
17. Musayev E. Azərbaycanın neft strategiyasının istiqamətləri və perspektivləri. Tarix və onun problemləri, nəzəri, elmi, metodik jurnal. B.: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2009. №3. s.293
18. Prezident H.Əliyevin Böyük İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş Beynəlxalq Konfransın açılışındakı giriş nitqindən, Azərbaycan, 8 sentyabr, 1998, s.1
19. "Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı konfransında Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin yekun nitqi"// Respublika qəzeti, 10 sentyabr 1998 s.2
20. Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransın Bakıda yüksək səviyyədə, uğurla keçirilməsi Azərbaycan üçün tarixi hadisə, iftixar mənbəyidir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yanında müşavirə. "Azərbaycan" qəzeti, 11 sentyabr 1998-ci il, s.2
21. VIII Türk Dünyası İqtisadiyyat, Elm və Mədəniyyət Formunun "İpək Yolu XXI Əsrdə" mövzusunda Beynəlxalq Konfransının materialları. Bakı: "İqtisad Universiteti" 2009, 340s

Rus dilində:

22. "Шелковый путь-дорога в новые тысячелетие" "Бакинский рабочий", 1998 год, 8 сентября, с.2

İnternet resursları:

23. İbrahimov R. TRASEKA proqramı və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu. Nəsrəddin Tusinin 800 illik yubleyinə həsr edilmiş respublika konfransı, Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti, 2-3 aprel, B., 2001// <http://ceasia.ru/azerbaydzhan/ibragimov-rovshan.html>
24. http://ec.europa.eu/europeaid/where/asia/regional-cooperation-central-asia/transport/traceca_en.htm
25. <http://lib.aliyev-heritage.org/az/1020189.html>
26. <http://www.azeriland.com/s-silk/index.html>
27. <http://www.traceca-org.org/en/home/the-silk-road-of-the-21st-century/>
<http://www.mot.gov.az/?mod=inside&lang=az&menu=119>

**БАКИНСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ КАК ВАЖНЫЙ ШАГ К
ВОССТАНОВЛЕНИЮ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В 1998 Г.(8-9 СЕНТЯБРЯ)**

РЕЗЮМЕ

Международный транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА) представляет собой мультимодальный комплекс транспортной системы стран региона, работа которого направлена на развитие торгово-экономических отношений и транспортного сообщения между странами и регионами, что является весомым вкладом в возрождение одного из известнейших исторических маршрутов Великого Шелкового пути. В сентябре 1998 года на историческом Саммите в г. Баку, Азербайджанская Республика, 12 странами ТРАСЕКА подписано «Основное многостороннее соглашение о международном транспорте по развитию коридора Европа-Кавказ-Азия» (ОМС) с целью реализации в полной мере своих геополитических и экономических возможностей. ОМС стало логическим продолжением межрегиональной программы Европейского Союза ТРАСЕКА и одновременно единственной правовой базой для ее эффективной реализации.

**“THE BAKU CONFERENCE” AS AN IMPORTANT STEP AT THE RESTORATION
OF THE GREAT SILK WAY IN 8-9 SEPTEMBER IN 1998 YEAR**

SUMMARY

International Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) is a complex multi-modal transport system in countries of the region, which aims to develop economic and trade relations and transportation links between countries and regions that is a significant contribution to the revival of one of the most famous historical routes of the Silk way. In September 1998, at a historic summit in Baku, Azerbaijan Republic, 12 TRACECA countries signed the "Basic Multilateral Agreement on International Transport for Development Corridor Europe-Caucasus-Asia (MLA) in order to take full advantage of its geopolitical and economic opportunities. MLA became a logical continuation of inter-regional program of the European Union's TRACECA and at the same time the only legal basis for its effective implementation.

**“KARMELİT XRONİKASI” ƏSƏRİNİN SƏCİYYƏVİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

Açar sözlər: Karmelitlər, Səfəvilər, Missionerlər, Azərbaycan tarixi, Osmanlı, Din
Ключевые слова:
Keywords:

Azərbaycanın XVII-XVIII əsrlər tarixinə dair yazılmış istər ümum-tarix səciyyəsi daşıyan əsərlərdə [6], istərsə də kollektiv monoqrafiyalarda [1] Səfəvi dövlətinin siyasi və sosial həyatı, xarici siyasəti və beynəlxalq ticarət əlaqələri, eləcə də mədəni həyatı xeyli dərəcədə işıqlandırılmış, sanballı tədqiqat əsərləri qələmə alınmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanın bəhs olunan dövrü ilə bağlı Qərb mənbələrinə, xüsusilə Səfəvilər imperiyası ilə hələ ilkin vaxtlarda geniş iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr qurmağa çalışan, özlərinə Səfəvi imperiyasının timsalında müttəfiq axtarmağa çalışan Avropa dövlətlərinin xarici-siyasi əlaqələrindən bəhs edən mənbələr hələ bu gün də tədqiqata geniş cəlb olunmamış, demək olar ki, bu mənbələr Azərbaycan tədqiqatçıları üçün diqqətdən kənar qalmışdır. Bu baxımdan, 1939-cu ildə ilk dəfə çap edilmiş, 2012-ci ildə təkrar nəşr edilmiş 2 cilddən ibarət olan “Karmelit xronikası” (“A Chronicle of Carmelites in Persia: The Savafids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries”) adlı əsər [3; 4] öz əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. XVII-XVIII əsrlərdə Səfəvi dövləti ərazisində dini təbliğat aparmış karmelitlərin iki cildə toplanmış məlumatları bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaqda əvəzsiz imkanlar yaradır.

Əsərin dili çox sadə və yüngül olmaqla canlı bir üslubda, daha dəqiq desək, tarixi hadisələr haqqında ətraflı şərhlərlə verilir. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, 1604-cü ildə Papa VIII Klement Polşa Kralı III Vasa Sigismundun yaxından dəstəyi ilə Katolik rahiblərini (Discalced Carmelite fathers) İrana (Qeyd: əsərdə Səfəvilər imperiyası bəhs olunan dövrdə də İran kimi xatırladılır – S.M.) göndərmişdir. Göndərilmiş missiyanın əsas hədəfi hələ Şah Təhmasiblə əlaqələrin qurulmasında xüsusi fəallığı ilə

* *Sevinc MƏLİKZADƏ* - AMEA-nın Tarix İnstitutunun doktorantı. E-mail: mako_zt@mail.ru

seçilən V Piys tərəfindən Osmanlı imperiyası əleyhinə yaradılacaq ittifaqa müttəfiq axtarmaq olmuşdur.

Səfəvi dövlətini qərb dövlətləri ilə yaxınlaşdıran məqamlara gəlincə, bunlar dövlətin mövcudluğunun ilk zamanlarında daha çox siyasi məram daşıyırdı; belə ki, XV əsrin ortalarından etibarən Avropa və Asiyanın bir sıra dövlətlərinin xarici siyasətlərində əsas problemə çevrilmiş Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə kampaniyasının müxtəlif dövrlərində Səfəvi dövləti antitürk koalisiyasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Osmanlı imperiyasının Avropada irəliləməsinin qarşısını almaq, düşmənlərinə arxadan zərbə endirmək, onun qüvvələrini iki cəbhəyə bölmək məqsədilə qərb dövlətləri Səfəvilərlə sıx əlaqələr qurur, eyni zamanda Səfəvi hökmdarları da bu əlaqələrə ciddi cəhdlə səy göstərirdilər. Beləliklə, “Şərqlə Qərb arasında ənənəvi ticarət yolları üzərində ciddi maneə olan, hər iki qitədə - Avropa və Asiyadakı qonşuları üçün hərbi-siyasi təhlükə törədən “türk problemi” [5, 9] Səfəvilərlə Qərb dövlətləri arasında təmasın əsas səbəblərindən olmuşdur. V.V.Bartoldun fikrincə, İran (Səfəvi dövləti – S.M.) bu zaman dünya ticarətində yalnız ikinci dərəcəli rol oynaya bilirdi, çünki karvan ticarəti artıq əhəmiyyətini itirmişdi, İranla dəniz ticarəti isə avropalılar üçün ... Hindistanla ticarətin əlavəsindən başqa bir şey deyildi. Odur ki, Qərbi Avropa dövlətləri İrana (Səfəvi dövlətinə-S.M.) siyasi məqsədlərlə Osmanlı imperiyası ilə mübarizələrində özlərinə müttəfiq tapmaq üçün diqqət ayırırdılar [2, 130-131].V.V.Bartold daha sonra yazır ki, Səfəvilər dövründə İranın əsas ticari nailiyyətləri XVII əsrə - fransız müstəmləkəçilik siyasətinin inkişafı və İrana bir sıra səyahətlər dövrünə aiddir. İrana gedən və orada qısa müddət qalan tacirlərdən başqa biz orada missionerləri də görürük. Lakin sonuncular xristianlığı yaymaqda böyük uğur qazanmadılar və özlərinin əsas fəaliyyətlərini orada olan erməni və digər xristianları katolisizmə döndərməyə yönəldilər. Bəzən onlar İranda uzum müddət qalırdılar və bu zaman nə İran hakimiyyəti tərəfindən təqib edilir, nə də ki, yerli əhalidə nifrət oyadırdılar [2, 130]. Bəli, məlumatlar da təsdiq edir ki, Səfəvi-Avropa əlaqələrinin qurulmasında ümumi düşməne - “türk problemi”nə qarşı mübarizə əsas hədəf olmuşdur.

Əsərdə demək olar ki, İranda (Səfəvi dövləti – S.M.) həyatın bütün sahələri, siyasi, sosial, mədəni, eləcə də dini sahələri təsvir olunur. Məsələn, əsərdə 1604- ilə aid “I Abbas, İranlılar və İran haqqında məlumat-

lar”da yazılır ki, 1588-ci ildə I Abbas Səfəvi imperiyasının şahı, yaxud kralı oldu. Onun 41 illik hakimiyyət illəri Fars mədəniyyətinin qızıl dövrü kimi qeyd olunur. Ordusunu gücləndirmək üçün Abbas Avropa texnologiyası və silahlarına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Elə bu məqsədlə də o, Qərb tacir və səyyahlarını, hətta Xristian missionerlərini belə gəlib moizələr etmək üçün paytaxt İsfahana dəvət etdi [3, 1]. Semyon Ata və Karmelit missionerlərinin Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvi imperiyasının adət-ənənələrinə dair məlumatlarında daha sonra deyilir: “Gördüyüm ölkə demək olar ki, çox əkilməyən ərazisi və su cəhətdən kasıb mənzilləri olan seyrək məskunlaşmışdı. Bizdə İtaliyada olduğu kimi, burada da əkin-biçində bol məhsuldarlıq var idi. Burada bol məhsuldarlı şərab üçün üzüm bağları, düyü, qarpız və digər meyvələr yetişdirilir, eləcə də burada ilboyu təzə kəsilmiş ət və ət məhsulları tapmaq olar. İranlılar mal ətini daha çox yeyirlər. Buranın iqlimi çox istidir, keçən qış çox az soyuq olmuşdur. İsfahanda olduğum müddət ərzində qar yağmadı, yalnız fevralın sonunda bir az qar düşdü. Yayın istisi elə də xoş təsir bağışlamır: yayda demək olar ki, böyük əksəriyyət açıq havada yatmağı xoşlayırlar. İranlılarda çox az həkim var, belə ki, onlar arasında yaşlı insanlar çoxdur. Onların geyimi çox uzundur, türklərin geyimlərindən fərqlənir. Qurşaqdan yuxarı dəyirmi formada, qalstuk formalı geyimləri var. Onların əsas yeməkləri ətli düyüdür, fərqlilik gözə dəymir, Avropa ölkələrində olduğu kimi, çeşidli yemək növləri yoxdur. Mərasim zamanı onlar ləziz nemətlərlə xidmət göstərməklə böyük dəbdəbəlik nümayiş etdirirlər. Mərasimdə iştirak edən bəzi türk nümayəndələri tərəfindən mənə məlumat verildi ki, İran şahının ümumi işlər vəkili Allahverdi xanKürd səfirlərinə ziyafət zamanı stol üstünə 3 min qızıl qapaqlı qabda yemək vermişdir. Onların hamısı demək olar ki, şərab içir, çox zəngin xalçalar döşənmiş yerdə oturaraq yemək yeyirlər. Evlər daşla tikilmiş, tavan hissə və divarlar ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bayır tərəfindən qadınların görünməməsi üçün evlərə pəncərələr qoyulmur. Məhz buna görə də nə küçələr, nə də şəhər həyatı elə də cəlbedici deyil. İranlılar ağbəniz, gülürüz və qonaqpərvərdirlər. Onların böyük əksəriyyəti ixtisasca filosof, riyaziyyatçı və şairdir, demək olar ki, hər gün əllərində kitab var. Onlarda hamının rahat şəkildə daxil olub ibadət edə biləcək məscidlər var. Gündə üç dəfə - səhər, günorta və axşam ibadət edirlər: ilk öncə onlar əllərini yuyur, sonra döşəmənin üzərinə xalça və ya-

xud geyim sərir və xalçanın üzərinə daş qoyurlar. İbadət zamanı çoxlu dualar edir, Allah və Əli deyə zikrlər edir və bununla da öz sədaqətlərini nümayiş etdirirlər [3, 2].”Göründüyü kimi əsərdə tarixi həqiqətlərin təhrifi ilə rastlaşırıq. Belə ki, bəhs olunan dövrdə Səfəvi imperiyası İran, əhalisi isə iranlılar kimi təqdim olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu imperiyanın əsası türk tayfaları tərəfindən qoyulmuş, hakimiyyətin əsas etnikləri şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, zülqədə, şahsevən və s. bu kimi türk etnosları olmuşdur.

“Karmelit xronikası” ilə tanışlıq göstərir ki, əsası hələ 12-ci əsrdə qoyulmuş Karmelitlərin əsas məramı müxtəlif ölkələri dolaşmaqla missionerlik etmək olmuş, Portuqaliya krallığının nəzarəti altına yaşamaq əvəzinə İtaliyada möhkəmlənməyə cəhd etmişlər. Asiyada geniş missionerlik fəaliyyətinə qədəm qoyan Karmelitlər Şah Abbas (1587-1629) tərəfindən isti münasibətlə qarşılanmış və onlara Ata Cen Thaddenin rəhbərliyi altında 1608-ci ildə İsfahanda məskən salmağa icazə verilmişdir. Onun üzvləri, Juan Tadeo di San Elisio və Paolo Semyon hər ikisi İspaniyadan idi. Onlar həmçinin, Papa ilə ittifaq yaratmaq və eyni zamanda İrana Qərblə hərbi ittifaq təklifi ilə Şah Abbasa müraciət etmişdi. Nəhayət, onlar 1607-ci ildə İsfahana gələndə Şah Abbas tərəfindən əvvəlcə, şübhə ilə qarşılandı, az keçmir ki, şah tərəfindən xoş münasibət görmüşlər. Hətta bu münasibətlərin parlaq təzahürü olaraq bir il sonra xarici ölkələrin səfirləri kimi onlara Meydan-e Mir yaxınlığında iqamətgah verilmiş və burada özlərinin monastrlarını inşa etmişlər [3, VIII].

1610-cu ildən etibarən həm Avqustinlər, həm də Karmelitlər İsfahanda fəaliyyətə başlayır, burada onlara kilsələr tikməyə, dini fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verilirdi[3, VIII].

Tarixi ədəbiyyatların müqayisəli təhlili göstərir ki, Şah Abbas Avropa ölkələrinin Səfəvi dövləti ilə əlaqədar siyasətindən yaxşı baş çıxardığı üçün bundan öz mənafeyinə uyğun istifadə etməyə çalışırdı. Məsələn, o, İspaniya kralı və Roma papasına bildirirdi ki, Səfəvi paytaxtında yaşayan xristian ruhaniləri üçün “layiqli mənzillər” ayırmışdır. İspaniya kralı və papa Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan xristianlara rəhbərlik etmək üçün bir nəfər “yüksək rütbəli keşiş göndərsin”, həmin keşiş ermənilərin dini mərkəzi olan müqəddəs yerdə - “Üç Kilsədə” sakin olsun. Bundan başqa, şaha bu da yaxşı məlum idi ki, İspaniya Azərbaycan və İran ipəyinin Hör-

müz vasitəsilə Avropaya ixrac olunmasına çalışırdı. Buna görə də Səfəvi hökmdarı İspaniya kralına vəd edirdi ki, “ipək ticarətini türklərdən alıb, ispanlara verəcək”və bu gözəl əmtənin Avropaya Hörmüz yolu ilə ixrac olunmasını təmin edəcəkdir [7, 288].Məlumatlardan da görüldüyü kimi, Şah Abbas həm də Qərb dövlətləri arasındakı kəskin rəqabətdən, İspaniya –İngiltərə rəqabətindən də xarici siyasət xəttində istifadə etməyə çalışırdı.

Dövrün görkəmli tədqiqatçılarından olan Rocer Seyvori yazır ki, 1653-cü ildə İsfahan yaxınlığındakı Culfada və Şirazda Pyer Fransuaz Ri-qordinin başçılığı altında yezuit missiyası yaradılır. Bununla da, İranda (Səfəvi dövlətində - S.M.) fəaliyyət göstərən xarici dini ordenlərin sayı beşə çatır: dominikçilər, fransiskçilər, avqustinlər, karmelilər və yezuitlər [8, 120].

Əsərdə Səfəvilərlə ilk diplomatik münasibətlərin qurulması haqqında oxuyuruq: “İlk vaxtlardan Karmelilərə aydın idi ki, Şah Abbas hakimiyyətə gələrkən onların diplomatik missiyası yalnız müvəqqəti və keçici xarakter daşıyır və şahın Karmelilərə qarşı münasibəti çox mərhəmətlidir. Digər tərəfdən, onların papalıq missiyası müxtəlif sahələri əhatə edirdi. 1608-ci ildə Ata Paul-Simon de Jesus-Marie ermənilər üçün məktəb inşa etdirməyi təklif etdi. Ümumiyyətlə, Karmelilər erməni Qriqorian kilsəsini Roma Katolik kilsəsinə yaxınlaşdırmağa, onlarla əməkdaşlıq yaratmağa cəhd edir, bununla belə Şah Abbas belə bir ittifaqın qurulmasına tamamilə əks mövqe nümayiş etdirirdi. Tezliklə bu birlik cəhdlərinə qarşı dura biləcək müxalif düşərgə formalaşdırılmışdır ki, bunun əsas mərkəzi ziyarət-gah statusu verilmiş İsfahanın Yeni Culfa şəhəri idi. Digər tərəfdən, Karmelilərlə sıx əməkdaşlıq edən mollalar İncilin ərəb dilindən fars dilinə çevrilməsini həyata keçirirdi. Roma katoliklərinin ilk cəhdləri uğurlu alınmış və hətta bir çox tərəfdaşlar da toplamışdı. Hətta 1609-cu ildə Robert Şerlinin Papa V Paula göndərdiyi məktubda da İrana göndərilmiş Karmelilərin buradakı gələcək işlərinə yardım etməsini bildirmişdir. Bundan başqa, 1622-ci ildə müsəlmanların da arasında dini təbliğatlar nəticəsində katoliklərin himayəsinə sığınanlar da tapılmışdı [3, VIII]. Görüldüyü kimi, məlumatlar da təsdiq edir ki, Karmelit missionerlərinin əsas məramı Səfəvi dövləti ərazisində özlərinə müttəfiq tapmaqla yanaşı, həm də katoliklərin itirilmiş imtiyazlarının bərpasına nail olmaq idi. Bu məqsədlə də Culfanın qriqoryan məzhəbli ermənilərini katolikləşdirməyə çalışırdılar.

Onu da qeyd edək ki, katolik missionerləri müsəlmanları xristianlaşdırmaq sahəsində heç bir əhəmiyyətli iş apara bilmədiklərindən “vaxt və enerjilərinin böyük bir qismini qriqoryan məzhəbli ermənilərə” həsr edirdilər. Əksər hallarda onlar bu sahədə nəzərəcarpacaq müvəffəqiyyətlərə[3, VIII] də nail olurdular.

Əsərdən o da məlum olur ki, əksər hallarda Səfəvi dövlətinin hakim elitası – Şiə ruhanilər (əsərdə belə də qeyd olunur – S.M.) bu missionerlərin intellektual səviyyəsinə o dərəcədə heyran olmuşdular ki, onlarla tez-tez debatlarda müzakirələr edirdilər. Şah və onun əyanları özlərini bəzən hər şeylə maraqlananlar kimi təqdim edir – Xristianlığa məxsus olan xaç, təsbeh, Bibliyanın üzərində olan illüsturasiya, eləcə də Şiəliyə də yaxşı məlum olan dini ayinlər barədə müzakirələr edirdilər. Bütün bunlar karmelitlərə xüsusi imtiyazlar qazanmasına, hətta Tadeo Atanın belə Şah Abbasın ən yaxın sidaşlarından biri olmasına imkan vermişdi [3, VIII]. Əsərdən o da məlum olur ki, hakimiyyətə belə yaxınlıq Karmelitlərə əsas planlarını reallaşdırmağa imkan vermədi – müsəlmanları öz dinindən döndərə bilmədi. Bu sahədə müvəffəqiyyət qazana bilmədiklərini gördükdə isə bütün cəhdlərini başqa istiqamətlərə, əsasən, qriqoriyan ermənilərlə əməkdaşlığa yınəltdilər.

Səfəvi dövlətində özlərinin dini təbliğatlarını qurmağa çalışsan, bəzən buna nail olan, bəzən də rəsmi dairələr tərəfindən sərt təpkiylə qarşılaşan Karmelitlərin 1672-ci ilin oktyabrında yazdıqları məktub da olduqca maraqlı məlumatlar verir. Məktubda oxuyuruq: “Şah Süleymana (1666-1694) gəlincə isə o, dini sahədə çox sərt qadağalar qoyurdu, xristianların hüquqlarını qorumaq üçün heç bir tədbir görmürdü. Bu şah (Süleyman – S.M.) taxta çıxandan bəri dövlətdə xristianlara qarşı tiraniya, qəddarlıq halları çoxalıb, qətlər baş alıb gedir. Bu dəhşətlərə səbəb bizim guya murdar (onlar bizi belə adlandırırlar – red.) olmağımızdır ki, buna görə də onların qəzəbinə tuş gəlmişik. Ümumiyyətlə, bunun tam təfəsilatını vermirlər ki, biz niyə murdarıq, axı niyə əxlaqsızıq. Belə ki, Culfada erməni arximantritlərinin ayaqları dəmir qandallara salınıb və onlardan hər il 400 tükən ödənilməsi tələb olunmuşdur [3, 406-407].” Şah Süleymanın dövrünə aid bu məlumatlar məktubda “ürək yangısı” ilə qeyd edilsə də, onu da demək lazımdır ki, belə dini ayrı-seçkiliklər dövlətin əsasını sarsıdan başlıca amillərdən olduğundan biz bu kimi qadağalara müsbət bir hal kimi yanaşı-

rıq. Başqa bir məqam isə ondan ibarətdir ki, xristian missionerlərə münasibətə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə yeni şah hakimiyyətə gələndə Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən müxtəlif dini ordenlərin imtiyazlarını təsbit edən fərmanlar yenidən təsdiq etdirilməli idi.

Beləliklə, “Karmelit xronikası” və oradakı məlumatların müqayisəli şəkildə araşdırılması, təhlil edilməsi onu deməyə əsas verir ki, əsərdə demək olar ki, Səfəvi dövlətində həyatın bütün sahələri, siyasi, sosial, mədəni, eləcə də dini sahələri təsvir olunmuşdur. Karmelitlərin əsas məramı missionerlik olsa da, tədricən Səfəvi dövlətində özlərinə xoş münasibət yaratmağı bacarmış və beləliklə də, bəhs olunan dövrün nəhəng imperiyası olan Osmanlı dövlətinə qarşı Papa başda olmaqla Avropa dövlətləri karmelitlər vasitəsilə güclü ittifaq yaratmağa cəhd etmişlər. Bununla belə, Şah Abbas Türkiyə əleyhinə Qərb dövlətləri ilə əlaqələri daha da genişləndirməklə yanaşı, eyni zamanda Osmanlı imperiyası ilə sülh danışıqlarına da girməyə çalışmışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi VII cildə, III cild. Bakı: Elm 1998
2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı: Elm, 1999, 160 s.
3. A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17th and the 18th centuries. Editor H Chick, Introduction Rudi Matthee. Publisher: I.B.Tauris: 2 volumes. Vol. 1. London, 2012
4. A Chronicle of Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission on the 17th and the 18th centuries. Editor H Chick, Introduction Rudi Matthee. Publisher: I.B.Tauris: Vol.2. London, 2012
5. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003, 439 s.
6. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
8. Savory R.M. İran under the Safavids. Cambridge University press, 1980

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РАБОТЫ «ХРОНИКА КАРМЕЛИТА»

РЕЗЮМЕ

Исследуются особенности «Хроники кармелитов» для истории Азербайджана, которые являются существенными источниками в западной историографии в статье. Анализ работы показывает, что имеется много информации о по-

литической и социальной жизни государства Сефевидов, а также о внешней политике и международных отношениях, а также о культурной жизни. Главная цель кармелитов, пришедших в Сефевидов, была миссионерская работа, постепенно они могли установить приятное отношение. Также за миссионерскими работами скрыто много скрытых факторов - поиск союза против Османской империи в этой работе.

ABOUT THE SPECIFIC FEATURES OF THE WORK OF “CHRONICLE OF CARMELITE”

SUMMARY

Specific features of “Chronicle of Carmelites” for Azerbaijani history is researched which being essential sources in the Western historiography in the article. Analyzing of the work shows that there is a lot of information on the political and social life of Safavids state, as well foreign politics and international relations, cultural life also. The main aim of the Carmelites came to Safavids state was missionary work, gradually they could establish pleasant attitude. Also many hidden factors are found behind the missionary works – searching of alliance against to Ottoman in this work..

BİZANS ƏRAZİLƏRİNƏ XÜRRƏMİ KÖÇLƏRİ VƏ ONLARIN SONRAKI FƏALİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ

- Açar sözlər:** Xürrəmilər, Babək, şərqİ Anadolu, Bizans, Nəsir (Teofob), imperator Teofil, imperatriçə Teodora, İran turması, Konstantinopol, Əncan döyüşü, Afşin, Sinop, III Mixail, ələvilik
- Ключевые слова:** Хуррамнты, Бабек, восточная Анатолия, Византия, Насир (Теофоб), император Теофиль, императрица Теодора, Иранская турма, Константинополь, битва Анзен, Афшин, Синоп, Михаил III, алевизм
- Keywords:** The Khurramites, Babak, eastern Anatolia, Byzantium, Nasir (Theophobus), emperor Theophilus, empress Theodora, Persian tourma, Constantinople, the battle of Anzen, Afshin, Sinop, Michael III, Alevism

Xürrəmilər hərəkatının tarixşünaslığında ən çox marağa səbəb olan, lakin tarixçilərin bu günədək ən az diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də xürrəmilər hərəkatı rəhbərlərinin Bizansla münasibətləri, Xürrəmi-Bizans əlaqələri və xürrəmilərin Bizansdakı fəaliyyəti məsələləridir. Xüsusən də, xürrəmilər hərəkatının Babək dövrünün sonlarına yaxın qonşu Bizans imperiyasının ərazilərinə köç etmiş xürrəmilər barədə tarix elminə çox az şey məlumdur. Qədim dövrün ərəb və fars qaynaqlarında bu haqda məlumatlar da çox deyil. Avropa tədqiqatçıları tərəfindən xristian Bizansın IX əsrin ilk yarısında yürütdüyü xarici və daxili siyasətin araşdırılması və təhlili kontekstində Xürrəmi-Bizans əlaqələrinə və xürrəmilərin Bizansdakı fəaliyyətlərinə də müəyyən səviyyədə və qismən toxunulmuşdur. Məhz Avropa tarixşünaslığı sayəsində xürrəmilərin bir qisminin 833-840-cı illərdə Bizans imperiyası daxilində yaşaması və fəaliyyəti barədə maraqlı tarix faktları elmi dövriyyəyə buraxılmışdır.

Hər şeydən öncə bu xüsusə diqqət yetirmək gərəkdir ki, VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəllərində xürrəmilər hərəkatı rəhbərləri ilə Bizans dövlətinin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında hər iki tərəfin ortaq düşməninə bölgədə o dövrdə hakim güc olan Abbasilər xilafəti olması

* *Ceyhun BAYRAMLI* - Azərbaycan Universitetinin doktorantı. E-mail: bayramli.ceyhun@gmail.com

faktorudur. Və Abbasilərə qarşı Azərbaycanda baş qaldırmış xalq-azadlıq hərəkatının məntiqi nəticəsi olaraq bölgədə ortaya çıxmış, qurucusu Babək əl-Xürrəmi olan və xilafətdən heç bir asılılığı olmayan müstəqil Xürrəmilər dövlətinin də qonşu Bizans dövləti ilə diplomatik münasibətləri olmuşdur. Hər iki tərəf arasında uzun illər boyunca rəsmi yazışmalar aparılmış, müəyyən ticarət dövriyyəsi mövcud olmuşdur. Bizans imperiyasının regional xarici siyasətdə xürrəmilər faktorunu özünə tərəfdaş kimi görməsi ilə yanaşı, xürrəmilər hərəkatının öndəri və özünü müstəqil dövlətin hökmdarı kimi görən [2, s.112-113; 6, s.58; 15, s.335, 400-401] Babəkin də öz siyasətində Bizanslı Abbasilər xilafətini zəiflədə biləcək bir güc mərkəzi kimi görməsini nəzərə almaq lazım gəlir. Abbasi hökmdarı xəlifə Məmunun 833-cü ildə ölməsindən sonra taxta keçən qardaşı xəlifə əl-Mötəsim Billah qısa müddətdə istər xarici və daxili siyasətdə, istər Abbasilər sarayında, istərsə də xilafət ordusunda köklü dəyişikliklər etmiş, həmin vaxt xilafətin şərq torpaqlarına gedən yol üzərində yerləşmiş Həmədan şəhərini əlində saxlayan xürrəmi qoşunlarına qarşı İshaq ibn İbrahimin sərkərdəliyi ilə böyük bir ordu göndərmişdir. Tərəflər arasında 833-cü ilin sonlarında baş verən Həmədan döyüşündə xürrəmilər məğlub olduqdan sonra Cibəl və Həmədan xürrəmilərinin böyük bir hissəsi xilafətin artan təzyiqləri və basqıları altında dinc yaşamağın mümkün olmadığını görərək, şərq Anadolu və Bizans torpaqlarına kütləvi köç etmişlər. Bu, tarixdə Bizansa ilk xürrəmi köçü kimi qiymətləndirilir. Xəlifə Mötəsimin sərkərdə Afşin Hidr ibn Kavusun başçılığı ilə xürrəmilərə qarşı 835-ci ilin yayında başladığı yeni hərbi kompaniya uzandıqca xürrəmi ailələri hissə-hissə şərq Anadoluya doğru köç etməyə davam etmiş, ən nəhayət, 837-ci il avqustun sonlarında xürrəmilərin paytaxtı olan Bəzz qala-şəhərinin süqutundan və Babəkin satqınlıqla ələ keçirilməsindən sonra, xilafətin zülmü altında yaşamaq istəməyən və ailələrinin təhlükəsizliyini təmin etməyi düşünən xürrəmilərin Bizansa daha bir kütləvi köçü gerçəkləşmişdir. Bu köçlər nəticəsində imperiyanın paytaxtında və şərq hüdudlarında çoxsaylı xürrəmi kütləsi məskun olmuşdur.

Köç etmiş xürrəmilərin Bizans ərazilərində və aralıq bölgə olan şərq Anadolu da məskunlaşmalarının elmi-dini nöqtəyi-nəzərdən təhlili zamanı bu köçlərin əsas səbəblərindən biri kimi tarixin müxtəlif dövrlərində İslam dünyasının gündəmində dayanmış “zalım müsəlman hökmdar

yoxsa ədalətli qeyri-müsəlman hökmdar” dilemması qarşısında qalan xürrəmilərin ikinci yə üstünlük vermələrini göstərmək olar. Xürrəmiləri düşmən gözündə görə və xilafət sarayının təsiri altında kitab yazan tarix yazarları öz əsərlərində xürrəmiləri həm də xilafətin nəzarəti altında olan ərazilərdən çıxıb Bizans torpaqlarına pənah apardıqlarına görə “İslamdan çıxmış başıpozuq qüvvə” kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Halbuki müsəlman olduqları tarixi qaynaqların bir sıra məlumatlarından aydın görünən [1, s.206-207; 2, s.134; 9, s.15, 21, 62, 132] xürrəmilər müsəlmanlar arasında məzhəb ayrışdırılışı salan Abbasi sarayının mötəziliyyə inancını qəbul etməyən digər təriqət və cərəyanlara qarşı ifrat repressiv siyasətinin əziyyət və məşəqqətini daim öz üzərlərində hiss etmişlər, bu durumda onların bir hissəsi ailələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə, İslamın ümdə prinsipi olan Tövhidin əsas qayəsi kimi, Ədl (ədalət) düşüncəsinə (Qurani-Kərimin Ali-İmran surəsi, 21, Ən-Nisa surəsi, 135, Maidə surəsi, 8, Ənam surəsi, 115, Əraf surəsi, 29, Hicr surəsi, 85, Ənbiya surəsi, 47, Səbə surəsi, 26-cı ayələri) uyğun olaraq, ədalətsiz hökmdarın zülmü altında yaşamaqdansa, hicrət etmək yolunu seçmək məcburiyyətində qalmışlar. Pravoslav Bizansın İslamın kitabına görə əhli-kitab hesab edilməsini və Bizansın şərq hüdudlarında xürrəmilərin çoxlu sayda soydaşlarının yaşamasını nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu seçim və düşüncə, görüldüyünə görə, Qurani-Kərimin əhkamlarına (Ali-İmran surəsi, 195, Ən-Nisa surəsi, 89, 97-100, Ənfal surəsi, 72-75, Tövbə surəsi, 20, Nəhl surəsi, 41, 110, Həcc surəsi, 58, Həşr surəsi, 9-cu ayələrə) uyğun olmuş, hətta məzmun və mahiyyət etibarilə İslam peyğəmbərinin öz təbliğatını qurduğu ilk illərdə bir qism müsəlmanın onun tövsiyəsi ilə xristian Nəcəsinin hökmdarlıq etdiyi Həbəşistana etdikləri hicrətlə tam uyğunluq təşkil etmişdir.

Tarixi qaynaqların məlumatlarından aydın olur ki, xürrəmilərin şərq Anadoluya və Bizans torpaqlarına ilk kütləvi köçü 833-cü ilin sonlarında – 834-cü ilin əvvəllərində baş vermişdir. Bu köçə xürrəmi ordusunun sərkərdələrindən biri, Mohammed Rekayanın fikrincə, o vaxtadək Cibəl (həm də Həmədan bölgəsi) xürrəmilərinin öndəri olmuş Nəsir (Nasir) adlı şəxs başçılıq etmişdir [7, s.47]. Avropalı alim K.Bosvort bu şəxsi “Nüsayr” kimi qeyd edir [3, s.3]. Lakin ilk köçə başçılıq edən şəxs barədə Uilfred Madelunqun fikri fərqlidir, belə ki, o, bu şəxsin ismini “Bars” (Barsis) kimi təqdim edir [5, s.64]. Avropa tədqiqatçılarının araşdırmaları-

na görə, bu köçdə ailələri ilə birlikdə iştirak edən xürrəmi döyüşçülərinin sayı təxminən 15 min nəfər olmuşdur [4, s.249], bu rəqəm bəzi yerlərdə 12-13 min arası da göstərilir. Xalq İslamında təriqət mənsublarının öz şeyxlərinin, piri-mürşidlərinin yaxud öndərlərinin izni olmadan addım atmadığı gerçəyinə əsaslanaraq təxmin etmək olar ki, mənbələrdə adı təriqət kimi qeyd olunan xürrəmiyyənin həmin dövrdə öndəri olan Babək Xürrəmi hər halda öncədən bu köçdən xəbərdar olmuş və mühacirət edənlərə getməyə izin vermişdir. Babəkin özünün ələ keçiriləndək göstərdiyi fəaliyyət, xüsusən də Sünik knyazı Vasakın qızı ilə evlənməsi sayəsində ondan miras qalan Sünik ərazilərində möhkəmlənməyi düşünərək atdığı addımlar onun heç də bəzi ərəb müəlliflərinin iddia etdiyi kimi, Bizans torpaqlarına getmək niyyətində olmadığını və mübarizəsini öz vətəninə sonadək davam etdirmək əzmində olduğunu göstərir.

İlk xürrəmi köçünə rəhbərlik etdiyi bildirilən Nəsinin mənşəyi ilə bağlı məlumatı Bizans tarixçisi Kontinuatus Feofanesdən öyrənmək mümkündür, o yazır ki, Nəsir (Nasir) İranın əsilzadə ailələrindən birinin övladı idi [11, s.111-112]. Eyni zamanda, adı çəkilən Bizans müəllifi Nəsinin Bizans təbəəliyini və xristianlığı qəbul etdiyini, Bizans paytaxtında xaç suyuna çəkildiyini, imperator Teofil (hakimiyyət illəri 829-842) tərəfindən ona “Teofob” (yunanca Θεόφοβος – “Allahdan qorxan” deməkdir – C.B.) isminin və ehtiram əlaməti olaraq patrik ünvanının verildiyini, hətta Nəsinin imperatriçə Teodoranın bacısı ilə evləndiyini də qeyd edir [11, s.112]. Bir sıra ensiklopedik qaynaqların məlumatlarında isə Nəsinin (Teofobun) evləndiyi qadının imperatorun xalası İren olduğu və bu nığahdan sonra onun Bizans ordusunun generalı rütbəsini də aldığı bildirilir [16].

XIX əsr İrland tarixçisi Uilyam Kuki Teylor isə özünün Roma imperiyasının devrilməsinə dair əsərində xürrəmi rəisi Nəsinin (Teofobun) keçmişini ilə bağlı fərqli məlumatlar verir. Onun yazdığına görə, Teofobun atası İran şahlarının nəslindən olub, xəlifələrin təqibindən qurtulmaq üçün Konstantinopola gəlmiş, diqqətdən uzaq olmaq üçün bir karvansarada mehtər işləmiş, kasıblıq içində ölərkən isə bir körpə oğlu qalmışdır. İranlıların hökmdar nəslindən olan bu gənci tapmaq üçün yolladıqları adamlar Xalkedon yaxınlığında bir yerdə anası ilə yaşayan Nəsiri tapmışlar. Onun barəsində imperator Leoya məlumat verildikdə, o, oğlanın əsil-nəsəbinə uyğun olaraq təhsil alması üçün əmr vermişdir. Şahzadə Teofil isə onun

tələbə yoldaşı idi, bu səbəbdən taxta keçdikdən sonra o, Nəsir (Teofobun) yüksək mövqelərə gəlməsini təmin etmiş, öz bacısını ona əvə vermişdir [10, s. 253-254]. U.Teylor yazır ki, “xilafətə qarşı üsyan qaldırması iranlılardan bir dəstə Bizans ərazilərində sığınacaq tapdığı zaman, onlardan ibarət bir qoşun bölüyü yaradılaraq Teofobun ixtiyarına verilmişdir. Onlar irsən şahzadə hesab etdikləri Teofoba dərin bir səmimiyyətlə bağlanmışlar, ölkələrini tərk edib Bizansa gələn bir çox İranlı da Teofobun qoşununa qatılmışdır, nəticədə bir il ərzində Teofobun ordusu 30 min nəfərə çatmışdır” [10, s. 253-254]. Tarixçi bədii ifadələrlə qəsbkarlara qarşı amansız nifrətin və öz sərkərdələrinə olan böyük inamın bu döyüşçüləri Abbasi ordularının qəniminə və imperiyanın tərkibində olan şərq vilayətlərinin də alovlu müdafiəçilərinə çevirdiyini qeyd edir. Nəsir keçmiş barədə U.Teylorun digər mənbə müəlliflərinin məlumatları ilə ziddiyyət təşkil edən bu fikirlərində böyük miqyasda həqiqət payı ola bilər və belə olduğu halda təxmin etmək olar ki, Nəsir (Teofob) gənclik illərini Konstantinopolda təhsil almaqla keçirsə də, xürrəmilər hərəkatının Babək dövründə vətəninə qayıtmış, Cibəl və Həmədanda xürrəmi dəstələrinə rəhbərlik etmiş, 833-834-cü illərdə isə digər xürrəmi döyüşçüləri ilə birlikdə Bizans ərazilərinə köç etmişdir. Hər halda, bu ehtimalların nə dərəcədə gerçək olduğunu müəyyənləşdirmək üçün U.Teylorun yanaşmasını ayrıca tədqiq etməyə ehtiyac vardır.

Bu məlumatlardan ümumən aydın olan budur ki, Bizans imperatoru Teofil onun ərazilərinə gəlmiş xürrəmi döyüşçülərinə isti münasibət bəsləmiş, onların ailələri ilə yerləşmələrinə şərait yaratmış, hətta xürrəmilərə bu köçdə rəhbərlik etmiş Nəsiri öz yaxın ailə üzvlərindən biri ilə evləndirmişdir. Amerika tədqiqatçı-alimi Uorren Tredqold Bizans mənbələrinə istinad edərək yazır ki, Nəsirlə birlikdə Bizans ərazilərinə gəlib yerləşmiş xürrəmi döyüşçülərinin bir qismi də xristianlığı qəbul etdilər, bundan sonra Bizans döyüşçülərinin dul qalmış qadınlarının onlara əvə verilməsinə icazə verildi və həmin xürrəmilər Bizans ordusunda xidmətə alındılar [12, s.439]. Tədqiqatçı həmçinin haqqında söhbət gedən xürrəmi döyüşçülərindən ibarət təşkil olunmuş xüsusi imtiyaza sahib Bizans qoşun bölmələrinin “İran turması” (Persian turmae) adlandırıldığını da qeyd edir [12, s.439]. Digər əsərində də o, imperator Teofilin xürrəmi köçkünlərini qəbul edərək onların Bizans ərazilərində sərbəst yaşamalarına şərait yaratmaqla

onların qüvvəsindən istifadə etmək və imperiya daxilində öz gücünü artırmaq məqsədi güddüyünü bildirir [13, s.283]. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xürrəmilər hərəkəti dövrünü tədqiq etmiş digər qərb tədqiqatçıları Bizansa gəlib yerləşən xürrəmi döyüşçülərinin xristianlığı qəbul etməsi fikrinə o qədər də ciddi əhəmiyyət vermir və belə hal olubsa da, xürrəmilərin sonrakı siyasi fəaliyyəti fonunda bunun sırf sözdə olub, görüntü xarakteri daşdığını düşünürlər. İngilis tədqiqatçısı Simon B. Cons Bizans ordusunda Nəsinin rəhbərlik etdiyi qoşun bölüyündə otuz minədək atlı döyüşçünün olduğunu qeyd edir [17].

837-ci ilin avqustunda xürrəmilərin əsas istinadgahı və paytaxtı sayılan Bəzz qala-şəhərinin süqutu və işğalından sonra, sağ qalan xürrəmilərin daha bir hissəsi öz ailələri ilə şərqə Anadolu və Bizans ərazilərinə köç etmişlər, təxmin olunduğu üzrə, bu köçdə əvvəlkinə nisbətən sayca daha çox insan iştirak etmişdir. Hərçənd U.Tredqold bu köçdə təxminən on altı min xürrəmi döyüşçüsünün öz ailələri ilə iştirak etdiklərini bildirir [12, s.441], eyni məzmununda məlumata biz Evangelos Venetisdə də rast gəlirik [14]. Ümumən Avropa tarixçiləri köç etmiş xürrəmi ailələrinin paytaxt Konstantinopolda və imperiyanın digər bölgələrində kompakt şəkildə məskunlaşdıqları qənaətinədəirlər.

Xürrəmilərin Bizansdakı fəaliyyətləri haqda da Azərbaycan tarix elmi üçün maraqlı faktlar vardır. Bizans imperatorundan diqqət görən xürrəmilər tezliklə Bizans ordusunun ayrıca bir bölümünü təşkil etmiş, Teofobun rəhbərliyi ilə Abbasilərə qarşı mübarizələrini birlikdə bu yolla davam etdirməyə qərar vermişlər. Məlumdur ki, Bizans imperatoru Teofil (Feofil) 837-ci ilin yayında Abbasilərə qarşı yeni hərbi kompaniyanın başlanmasına qərar vermiş, bu məqsədlə təxminən 70 minlik ordu ilə indiki kiçik Asiyanın mərkəzindən hərəkətə gələrək, cənuba doğru irəliləyib, bəzi qalaları ələ keçirmiş, Fərat çayının mənbəyində yerləşən Zibatra (Zapetra və ya Zosopetra) şəhərini mühasirəyə almışdır. M.Rekaya və C.Rosser qeyd edirlər ki, Teofilin bu yürüşündə Bizansda məskunlaşmış xürrəmilər də iştirak etmiş, aktiv surətdə Bizans ordusu tərəfdən Abbasilərə qarşı döyüş əməliyyatlarına qatılmışlar [7, s.64; 8, s.267-268]. U.Tredqold imperator Teofilin öz hərbi yürüşlərində Nəsinin rəhbərlik etdiyi xürrəmi dəstələrinə böyük ümidlər bəslədiyini yazır [13, s.298]. Tədqiqatçılar xürrəmi döyüşçülərinin 838-ci il ərzində də Bizans ordusunun tərkibində Ab-

basilərə qarşı keçirilən hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etdiklərini bildirir. C.Rosser qeyd edir ki, Nəsirin (Teofobun) rəhbərliyi altında xürrəmi döyüşçüləri Bizans imperiyası və Abbasilər xilafətinin orduları arasında 21-22 iyul 838-ci il tarixində baş vermiş Əncan (Anzen) döyüşündə də vuruşmuşlar. İmperatorun 40 minə yaxın qoşunla şəxsən iştirak etdiyi bu döyüşdə hərbi üstünlük Bizansın tərəfində olsa da, Abbasi sərkərdəsi Afşin Hidir ibn Kavusun orta Asiya türklərindən ibarət atlı oxatanlarının gözlənilməz hücumu nəticəsində Bizans ordusu məğlubiyyətə uğramışdır. O, qeyd edir ki, xürrəmilərin rəhbəri Nəsir (Teofob) məhz bu döyüşdə Bizans imperatoru Teofilin həyatını qurtarmış və onun sağ-salamat geri çəkilməsini təmin etmişdir [8, s.269]. Bu faktı Evangelos Venetis də özünün “Xürrəmilər Bizansda” adlı araşdırmasında təsdiqləyir [14]. U.Tredqold baş sərkərdə Manuelin (Manvelin) və Nəsirin (Teofobun) ərəb qoşunlarına gecə hücum etmək təklifindən imperatorun imtina etdiyini yazır [13, s.300]. Əncan döyüşünün gedişini təhlil edən Simon B.Cons da qeyd edir ki, bu döyüşdən öncə sərkərdə Nəsir (Teofob) imperatora qəfil gecə hücumu ilə savaşa başlamağı təklif etsə də, imperator bunu öz şəninə sığışdırmadığı üçün qəbul etməmişdir, üstəlik, döyüş zamanı Nəsirin (Teofobun) rəhbərliyi altında Bizans ordusu sağ cinahda xeyli irəliləyərək uğur qazanmağa yaxın olduğu vaxt imperator Teofil əks cinahı möhkəmləndirmək və qələbəni tamamlamaq məqsədilə sağ cinahda olan qüvvələrin böyük bir hissəsini meydanın sol tərəfinə çəkib aparmış, nəticədə sağ cinah zəifləyərək Afşinin oxatanlarının əks-hücumuna məruz qalmışdır [17]. Tədqiqatçı Bizans ordusunun baş sərkərdəsi Manuelin (Manvelin) xürrəmi döyüşçülərinə etibar etməmək barədə çağırışlarına aldanan imperator Teofilin nəticə etibarilə döyüş meydanında təcrid olunduğunu bildirir, onun yaxınlıqdakı təpəyə sığındığını, Afşinin oraya yönəltdiyi qüvvələrdən özünün bir bölük əsgəri ilə müdafiə olunmağa çalışdığını, Nəsirin (Teofobun) də sağ qalan qüvvələrlə onun köməyinə gəldiyini, güclü yağış başlanması və gecənin düşməsindən yararlanaraq öz döyüşçülərinə düşməndə çaşqınlıq yaratmaq üçün təbillərlə səs-küy salıb ucadan mahnı oxumağı əmr etdiyini və qarşı tərəfin geri çəkilməsindən istifadə edərək imperator Teofili həmin mövqedən uzaqlaşdırdığını qeyd edir [17].

Digər Bizans sərkərdəsi Manuelin xürrəmi döyüşçülərinə etibar etməməsinin səbəbinə gəlincə, bu barədə fikir yürütmək çətinidir, bununla

yanaşı, irland tarixçisi U.K.Teylorun əsərində maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir, belə ki, U.K.Teylor öz kitabında Bizans ordusunun sərkərdəsi Manvelin əslən erməni olduğunu və daim imperatorun gözüne girməyə çalışdığını yazır [10, s.253]. Erməni mənbələrində bir qayda olaraq xürrəmilərin və onların öndəri Babəkin pisləndiyini, eləcə də, Babəkin öz hökmranlığı dövründə Göyçə gölü həndəvərində toplaşan erməni-hay silahlı dəstələrini darmadağın etməsini nəzərə alsaq, haqqında söhbət gədən Bizans sərkərdəsinin xürrəmiləri gözdən salmaq cəhdlərinin səbəbini təxmin etmək olar.

Əncan döyüşündən sonra imperatorun ən yaxın və sadıq adamlarından birinə çevrilən Nəsir (Teofob) tədricən Bizans sarayında böyük nüfuz sahibi olan ciddi siyasi fiqurlardan biri kimi qəbul olunmağa başlamışdır. Əlbəttə, bu durum sarayda olan bir sıra qüvvələri narahat etməyə bilməzdi. Onların gözündə Nəsir (Teofob) imperatorun yaxın ailə üzvü ilə evli olması səbəbindən də Bizans taxt-tacına real təhlükə kimi görülməkdə idi. 842-ci yaxud bəzi tədqiqatçılara görə 840-cı ildə imperator Teofil xəstələndiyi zaman, paytaxt Konstantinopol və ətraf nahiyələrdə onun öldüyü barədə şaiyələr yayılmağa başlayır. Bu durumda Sinopda (*indiki Türkiyənin şimalında, Qara dəniz sahilində yerləşir – C.B.*) bir yerə toplaşan mühacir xürrəmilər üsyan qaldırır və Nəsiri (Teofobu) yeni imperator elan etməyə cəhd göstərirlər. C.Rosser bu üsyanın əslində Nəsirə qarşı köklənmiş saray əyanlarının işi olduğunu, Nəsirlə hər hansı bir əlaqəsinin olmadığı və onun istəyindən kənar baş verdiyi qənaətindədir [8, s.269]. Tədqiqatçı Simon B. Cons isə Sinopdakı xürrəmi üsyanının Əncan döyüşündən dərhal sonra baş verdiyini, həmin savaştan sağ çıxan xürrəmi döyüşçülərinin onları “döyüşdə tək qoyan imperatora qəzəblənərək” Sinopa doğru hərəkət etdiklərini və burda üsyan bayrağı qaldıraraq Teofobu imperator elan etdiklərini yazır və əslində Əncan döyüşündə Bizans ordusunun baş sərkərdəsi Manuelin xürrəmi qüvvələrinə etibar etməmək barədə söylədiyi fikrin doğru olduğunu iddia edir [17]. Hər halda, Nəsir (Teofob) heç də onun xeyrinə olmayan bu vəziyyətdə tədbirli addım ataraq imperatorun yanına gedib ona öz sədaqətini bildirmiş, bundan sonra üsyan Bizans ordusu tərəfindən yatırılmışdır [12, s.442]. Müqavimət göstərərək təslim olmaq istəməyən xürrəmilər öldürüldükdən sonra isə, sağ qalan xürrəmi döyüşçüləri bir daha bir yerdə toplanmasınlar deyərək, onları hər biri iki min nəfərdən ibarət

dəstələrə ayırmış və pərən-pərən salınaraq Bizans imperiyasının müxtəlif ərazilərində yerləşən qoşun bölmələrinə göndərmişlər [12, s.443; 17].

Bu hadisələr zamanı, göründüyünə görə, Bizansdakı xürrəmilərin rəhbəri Teofob hər halda saraydakı nüfuzunu və mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Hətta U.Tredqoldun fikrincə, Abbasilərlə aparılan danışıqlar zamanı öz sərkərdəsi Basillə xəlifəyə çoxlu sayda qızıl və qiymətli hədiyyələr göndərən imperator Teofil Abbasi hökmdarının əsirliyində olan sərkərdəsi Etiusun geri verilməsi müqabilində əsir saxlanılan ərəb döyüşçülərinin azad olunacağı vədini vermiş, xəlifə Mötəsimin elçiləri isə Abbasi xəlifəsinin Teofildən Bizans sərkərdələri Manuelin və Nəsinin xəlifəyə təhvil verilməsini tələb etdiyini bildirmişlər, həmin vaxt Nəsir (Teofob) Bizans sarayında olduğuna baxmayaraq, Bizans tərəfi Manuelin artıq öldüyünü, Nəsinin (Teofobun) isə üsyan qaldırdığını və Teofilə tabe olmadığını söyləməklə bu tələbi dolayısı ilə rədd etmişlər [13, s.304]. Nəticə etibarilə imperator Teofilin Nəsinin hətta əsir sərkərdə Etiusun həyatı bahasına xəlifəyə təhvil verməyib qoruması onun Teofoba hələ də inandığının sübutu sayıla bilər. Xəlifə Mötəsim isə, göründüyünə görə, tərəflər arasında baş tutmayan bu sövdələşmənin yekununda göndərilən hədiyyələri Basil vasitəsilə geri qaytarmış, ardınca isə əsir Bizans sərkərdəsi Etiusu edam etdirmişdir [13, s.304].

Yeri gəlmişkən, U.K.Teylor öz əsərində xəlifənin nə üçün danışıqlarda Bizans tərəfindən Manuelin də onlara təhvil verilməsini tələb etməsinə aydınlıq gətirir, o qeyd edir ki, imperator Teofilin gözündən düşən Manuel Bizansdan qaçaraq xəlifənin yanına getmiş, ondan yüksək iltifat və hörmət görmüş, hətta xəlifədən əsir Bizans döyüşçülərindən ibarət qoşun yaradılıb, öz ixtiyarına verilməsini xahiş etmiş, bu qoşunla Xorasan üsyançılarının müqavimətini qıracağını söyləmişdi. Xəlifənin razılığını aldıqdan sonra Manuel həmin qoşunla Xorasan bölgəsindəki üsyanı yatırmış, buna görə xəlifədən böyük mükafat və imtiyazlar əldə etmişdi. Lakin imperator Teofil məktubla Manuelə yüksək mənəb müqabilində Bizansa geri qayıtmağı təklif etdikdən sonra Manuel bu dəfə xəlifə Mötəsimə xəyanət edərək (U.Teylor xristian təəssübkeşliyindən çıxış edərək bunu “vətən sevgisi” kimi qələmə verir) Bizans sarayına dönmüş, imperator tərəfindən Bizans ordularının baş sərkərdəsi təyin olunmuşdu [10, s.254].

Lakin Bizans qaynaqlarının yazdığına görə, Nəsir (Teofob) ilə imperatorun isti münasibətləri uzun sürməmişdir. 841-ci ilin sonlarında impe-

rator Teofilin vəziyyəti daha da ağırlaşdıqda və o, bu xəstəlikdən ayağa qalxmayacağını başa düşdükdə imperatriçə Teodoranın qardaşı Petronasa taxta iddialı ola biləcək Nəsiri aradan götürməyi tapşırılmışdır. Petronas tərəfindən Nəsirə (Teofoba) sarayda sui-qəsd təşkil olunmuş və o, öldürülərək başı xəstə imperatora göstərilmişdir. Avropa tədqiqatçıları, o cümlədən, U.Tredqold və E.Venetis Nəsirin öldürülməsinin əsas səbəbi kimi imperator Teofilin taxta çıxacaq övladının qalmadığını, buna görə də imperatriçənin qardaşı Petronasın oğlu III Mixailin taxta çıxarılmasının öncədən planlaşdırıldığını öz araşdırmalarında qeyd edirlər [12, s. 445; 13, s. 437; 14], hərçənd yunan tarixçiləri 2 yaşında ikən taxta çıxarılan III Mixaili məhz imperator Teofilin kiçik oğlu kimi təqdim etməyə çalışırlar. Bizans imperatoru Teofilin 842-ci il yanvar ayının 20-də 28 yaşında öldüyünü nəzərə alsaq, Nəsirin (Teofobun) sarayda sui-qəsdlə öldürülməsi hadisəsinin təxminən 841-ci ilin sonu – 842-ci ilin əvvəlində baş verdiyini söyləmək mümkündür. U.Tredqold Bizans qaynaqlarına istinadən, Nəsirin (Teofobun) 842-ci il yanvar ayının əvvəlində öldürüldüyünü bildirir [13, s.450] və ərəb mənbələrinin Nəsirin 841-ci ildə edam olunması barədə məlumatlarında yanlışlığın olduğunu yazır [13, s.451]. Simon B.Cons XI əsr yunan tarixçisi İohan Skilitzəə istinadən qeyd edir ki, Nəsirin (Teofobun) kəsik başı ölüm yatağında olan imperator Teofilin önünə qoyularkən, imperator başı əlində tutaraq ağlamış və “artıq nə sən Teofobsan (Allahdan qorxan), nə də mən Teofil (Allahın dostu)” demişdir [17]. U.K.Teylor da Teofobun qətlinə fərman verdiyinə görə imperatorun sonradan böyük sarsıntı keçirdiyini, peşman olduğunu və ölüm ayağında özünü suçlayıb, tövbə etməyə çalışdığını qeyd edir [10, s.255].

Xürrəmilərin Bizansdakı fəaliyyətləri, Bizans sarayının onlara yönəlik siyasəti və baş verən hadisələrlə bağlı yunan tədqiqatçısı Denetrios Letsiosun “Teofil və onun “xürrəmi” siyasəti: bəzi təhlillər” adlı yazısında da oxşar məlumatlara rast gəlinir [4, s.249-271].

Xürrəmiyyətin şərqə Anadolu və kiçik Asiyanın digər bölgələrində yaşayan ələvi toplumuna təsiri məsələsi də tarix elmində bu günədək öz həllini tapmamış problemlərdən biri kimi qalmaqdadır. Məlumdur ki, bu gün ələvilik inancında olan insanların mütləq əksəriyyəti istər etnik soykökü, istərsə də dini inanc və əqidə baxımından Azərbaycan türklüyü ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ələvilinin Anadoludakı tarixi ilə bağlı ədəbiyyatlardan aydın

olur ki, VIII-X əsrlərdə şərqə Anadolu və kiçik Asiyanın digər bölgələrində çoxlu sayda ələvi kütləsi yaşamışdır. Şerti olaraq “mədrəsə İslamı” kimi qeyd edən biləcəyimiz ortodoks İslamdan fərqli olaraq, “xalq İslamına” mənsub olan ələvi toplumu İslamda peyğəmbərin əhli-beytinə mənsub olan üsul və qaydalara əsaslanan bir cəmiyyət kimi, xürrəmiliyin dini-məzhəbi dünyagörüşlərinə olduqca yaxındır. Xürrəmlik və ələvililiyin yaşam tərzini normalarının və nəzəri-ideya əsaslarının müqayisəli təhlili göstərir ki, bir çox batini məzmunlu təriqətlər kimi, xürrəmiliyin nəzəri-ideya əsaslarında diqqətli cəlb edən tənasüx (ruhların qayıdışı), ricət (imamın qayıdışı), hülul, təcəllə və digər mühüm məqamlar ələvi toplumunda da eyni dərəcədə ciddi qəbul edilməkdədir. Xürrəmi toplumunda da, eynilə ələvilərdə olduğu kimi, qadın-kişili ayini-cəm rituellərinin təşkil olunduğu, bu mərasimlərdə müxtəlif musiqi alətləri ilə zikrlərin edildiyi, həmçinin, xürrəmi və ələvi toplumlarında qadınların hüquqlarına eyni dərəcədə hörmət və ehtiram bəsləndiyi məlumdur. Bu mənada şərqə Anadolu və vaxtilə Bizans imperiyasının əraziləri olmuş digər kiçik Asiya bölgələrində VIII-IX əsrlərdə xürrəmliklə ələvililiyin tarixi təmaslarının olması ehtimalları üzərində tarix elmində ciddi araşdırmaların aparılmasına ehtiyac vardır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdülkahir el-Bağdadi, “Mezhepler arasındakı fərqlər” (El-Fark Beynel-Fırak), Ankara, Türkiyə Diyanət Vəqfi Yayınları, 2005.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (tərtibçi və redaktor: Süleyman Əliyərli), Bakı, “Çıraq”, 2007.
3. Bosworth, C.E., Azerbaijan IV, Islamic History to 1941 / Encyclopaedia Iranica /, ed. by Yarshater E., vol 3, fasc. 2-3, London, New-York: Routledge & Kegan Paul, 1987, pp.224-231.
4. Letsios, Denetrios, "Theophilos and his 'Khurramite' Policy: Some Reconsiderations", Graeco-Arabica, vol. 9-10, 2004, Athens.
5. Madelung, Wilferd Ferdinand, "Khurramiyya", Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol. 5, 2nd ed., Leiden: E.J.Brill, 1986, pp. 63-65.
6. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar, Bakı, “Nurlan”, 2005.
7. Rekaya, M., “Mise au point sur Théophobe et l’alliance de Bābek avec Théophile (233-234/839-840),” *Byzantion* 44, 1977, pp. 43-67.
8. Rosser, J., "Theophilus' Khurramite Policy and its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838", *Byzantina* 6, 1974, pp. 263-271.
9. Səid Nəfisi, “Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin”, Bakı, “Örnək”, 1990.

10. Taylor, William Cookie, The history of the overthrow of the Roman Empire and the foundation of the principal European states, London, printed for Whittaker & Co, Ave Maria Lane, 1836.
11. Theophanes Continuatus, "Chronographia", ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1838.
12. Treadgold, Warren T., "A History of Byzantine State and Society", California, Stanford University Press, 1997, 1019 p.
13. Treadgold, Warren T., "The Byzantine Revival: 780-842", Stanford, 1988, pp. 282-83, 297-305, 312-25, 437.
14. Venetis, Evangelos, "Korramis in Byzantium", Encyclopaedia Iranica Online, <http://www.iranicaonline.org/articles/korramis-in-byzantium> New York, Columbia University Center for Iranian Studies, 2005.
15. Ziya Bünyadov, "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə", Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
16. [https://en.wikipedia.org/wiki/Theophilus_\(emperor\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Theophilus_(emperor))
17. https://www.goodreads.com/author_blog_posts/5251511-when-theophilus-met-theophobos

О МИГРАЦИИ ХУРРАМИТОВ В ВИЗАНТИЮ И ОБ ИХ ДАЛЬНЕЙШИХ ДЕЙСТВИЯХ

РЕЗЮМЕ

В данной статье собраны исторические факты о миграций Хуррамитов в территории Византийской империи в течении 833-837 гг., а также, информации относительно исторических событий в Византии с участием хуррамитских воинов и их предводителя Насира (Теофоба). Особо упоминаются факты о битвах между армиями Византии и Аббасидов, где приняли участие и хуррамитские силы. Также говорится о взаимосвязях хуррамитов и алевитов, живущих в восточной Анатолии и подчеркиваются детали сходства их религиозных взглядов.

ABOUT THE KHURRAMITES MIGRATIONS TO THE TERRITORIES OF BYZANTIUM AND THEIR FURTHER ACTIVITIES

SUMMARY

The given article introduces historical facts about the migrations of the Khurramites to the territories of Byzantium Empire during 833-838 years, as well as, the information related to historical events in Byzantium with the participation of the Khurramite warriors and their leader Nasir (Theophobus). It's especially mentioned the facts about the battles between the armies of Byzantium and the Abbasid caliphate, in which the Khurramite troops took part, as well. Moreover, the article touches the interrelations of the Khurramites and Alevites living in eastern Anatolia and stresses the similarity of their religious views in details.

SIYASI SISTEMİN İNKİŞAF QANUNAUYĞUNLUĞU

Açar sözlər:	Siyasi sistem, demokratik siyasi sistem, sistemli yanaşma, sistemlilik, yarım sistemlər
Ключевые слова:	Политическая система, закономерности, функции, подсистемы, системный подход
Keywords:	Political system, regularities, functions, subsystems, system approach

Siyasi münasibətlər xeyli subyektləri özündə birləşdirir. Siyasətin subyektləri fərdi və kollektiv, təsisatlı və qeyri-təsisatlı, təşkilati cəhətdən qanuniləşdirilmiş və başqa formalarda ola bilər, lakin onların hamısı qarşılıqlı əlaqə kəsb edir və münasibətlərin sabit, bütöv məcmunu – siyasi sistemi yaradırlar. «Siyasi sistem» kateqoriyası kifayət qədər mürəkkəb və kompleks məzmunu malikdir. Siyasi elmdə mərkəzi yer tutan «siyasi sistem» kateqoriyası hakimiyyət mexanizmi ilə birbaşa əlaqə kəsb edir. Buna görə sözün geniş mənasında siyasi sistem siyasi hakimiyyətdə iştirak etməyə dair münasibətlərin məcmudur.

Siyasi sistem hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitəsi və cəmiyyətin mənafeinin müdafiəçisi və reallaşdırıcısı kimi səciyyəlidir, cəmiyyətin məqsədlərini və sabit inkişafın müəyyən edən amil kimi çıxış edir. Siyasi sistemsiz cəmiyyətin həyatı mövcud olmaq qabiliyyətindən məhrum olardı. Cəmiyyətin siyasi sistemi siyasi təsisatların, siyasi rolların, proseslərin, cəmiyyətin siyasi təşkili prinsiplərinin bütöv, qaydaya salınmış məcmudur. Bu məcmu siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji, mədəni normalar kodeksinə, tarixi ənənələrə, konkret cəmiyyətin siyasi rejimin məqsədlərinə tabeçiliyi ilə səciyyəlidir.

Beləliklə, siyasi sistemin təşəkkülü, inkişafı və dəyişməsi prosesinə təsir göstərən xarici amillərin nəzərə alınması zərurəti yaranır. Buraya aiddir: cəmiyyətin maddi-texniki və iqtisadi inkişaf səviyyəsi, hakim mülkiyyət münasibətləri, sosial-sinfi strukturun xarakteri, cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin tipi və vəziyyəti. Sistem əmələ gətirən daxili amillər isə bunlar-

* *Elnur HACALIYEV* - AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Siyasi nəzəriyyələr» şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: elnurhacali@mail.ru

dır: müxtəlif ictimai qrupların siyasi mənfələrinin məzmunu və istiqamətlənməsi; siyasi sistemin özünün daxili struktur ünsürlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, siyasətin müxtəlif subyektlərinin konkret fəaliyyəti.

Solitoloji elmdə siyasi sistemin öyrənilməsinə müəyən yanaşmalar formalaşmışdır. Təsisatlı yanaşma tərəfdarları siyasi sistemi sosial və hüquqi normalara aid dövlət və qeyri dövlət təsisatlarının məcmun kimi nəzərdən keçirirlər. Həmin normalar siyasət-hakimiyyət münasibətlərini reallaşdırır. Təsisatlı yanaşma ayrıca təşkilatları, onların yaranmasının inkişafını, fəaliyyətini təfərrüfatına qədər öyrənməyə imkan yaradır. Təsisatlı yanaşmada siyasi davranış mövcud siyasi təsisatlarla sıx qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilir.

Siyasi elmdə daha geniş və dərindən yayılmış, sistemli yanaşma hüquqi və təsisatlı məhdudluqları aradan qaldırır və cəmiyyətdə siyasi fəaliyyətin bütün sferalarına başlıca diqqət yetirir. Cəmiyyətin öyrənilməsinə sistemli yanaşmanı ilk dəfə amerika politoloqu Tolkott Parsons tətbiq etmişdir. Onun sosial sistem konsepsiyasına müvafiq olaraq cəmiyyətin hər hansı siyasi sistemi aşağıdakı fundamental məsələləri həll edir:

- sabitlik və özünü mühafizə – bu, əhalinin əksəriyyətinin cari tələbatının təmin olunması mexanizmini, cəmiyyətdə yaranan gərginliyin nəzarətdə saxlanmasını və yüngülləşdirilməsini nəzərdə tutur;

- uyğunlaşmaq – sabitliyin təmin olunması üçün sistemin qabiliyyət və imkanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur;

- məqsədlərin əldə edilməsi – kollektiv məsələlərin reallaşması üçün, sistemin vətəndaşları və maddi resursları səfərbər etmək qabiliyyətini ifadə edir;

- inteqrasiya – sistemin öz tərkib elementləri arasında qarşılıqlı münasibətləri əlaqələndirmək qabiliyyətini səciyyələndirir.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin araşdırılması ilə bağlı, ilk növbədə onun elementlərini təşkil edən spesifik cəhətlər və xüsusiyyətlər müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatlarla yanaşı, siyasi münasibətlərin də ifadə olunduğunu nəzərə çatdırırlar. Digərləri isə siyasi sistemin elementlərinə əmək kollektivlərini, sinifləri, xalqı, ailəni, kütləvi informasiya vasitələrini, sinifləri, xalqı, ailəni, kütləvi informasiya vasitələrini, birbaşa demokratiyanın müxtəlif formalarını aid edirlər. Siyasi sistemin tədqiqatçılarının

üçüncü qruppu isə onun struktur elementləri sırasında siyasi ideyaların, görüşlərin, siyasi şüurun, siyasi ideologiyanın spesifik yer tutduğunu bildirirlər.

İkinci dünya müharibəsindən sonra elmi dövriyyəyə daha geniş nüfuz edən siyasi sistem anlayışının indiyə qədər hamı tərəfindən qəbul edilən vahid tərifinə təsadüf edilmir. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrdə həmin anlayış müəyyən sayda nəzərə çatdırılır. Məsələn, amerika politologiyasında onun əsasən siyasi-praqmatik xarakter daşıyan 20 elmi tərfi, Fransada konstitusiya-hüquqi aspekti kəbs edən 4 elmi tərfi, AFR-də isə fəlsəfi yanaşma ilə fərqlənən 2 elmi tərfi müəyyənləşdirilir. Cəmiyyətin siyasi sisteminin öyrənilməsinə cəhd edərkən belə bir məqama diqqət yetirmək vacibdir ki, siyasi sistemin mahiyyəti, inkişaf dinamikası, strukturu və fəaliyyəti siyasi elmin mərkəzi problemlərindən biridir. Bu zərurət onunla şərtlənir ki, söhbət hakimiyyətin mexanizmini və həyata keçirilməsini açıqlamağa, siyasi problemlərin təhlili sistemindən istifadə etməyə, cəmiyyətin təbiəti və onun müxtəlif sferalarının qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında daha bütöv təsəvvür əldə etməyə imkan yaradan integrativ anlayışlardan gedir.

Şübhəsiz ki, müasir siyasi elm cəmiyyətin siyasi sisteminin öyrənilməsini daxili mürəkkəblik kəsb edən, lakin daha mürəkkəb sistemin (super-sistemin) bir hissəsini təşkil edən bütöv orqanizm kimi nəzərdən keçirir.

Qeyd etmək vacibdir ki, cəmiyyətin təhlilinə sistemli yanaşma marksist elmi ənənələri çərçivəsində fəal tətbiq olunur. Sınıf təhlil vasitəsilə cəmiyyət bir sıra yarım sistemlərdən ibarət olan vahid sistem kimi araşdırılır. Əlbəttə, müasir dövrdə cəmiyyətin siyasi sferasının sistemli yanaşma mövqeyindən öyrənilməsi dünya elminin nailiyyətlərindən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Bu, təsadüfi deyil. Cəmiyyətin siyasi sisteminin təhlilinə sistemli yanaşma ilk öncə, tədqiqatlarda siyasi hadisələrin və empirizmin öyrənilməsində yarımçıq mövqeləri aradan qaldırmaq tələbatı ilə şərtlənir.

Sistemlik daxilən insan cəmiyyətinə xasdır. Sosial sistem özündə iqtisadiyyatı, vətəndaş cəmiyyətinin (hüquqi), mədəniyyəti, siyasəti birləşdirir. Müasir siyasi sistem nəzəriyyəsi ilə bağlı üç amerika alimi – D.İston, Q.Almond və K.Doygun nəzəriyyəsi müasir siyasi elmdə daha geniş yayılmışdır. Siyasi sistemin modelin ilk dəfə məhz Devid İston 1965-ci ildə yazdığı «Siyasi tədqiqatın modeli» əsərində işləyib hazırlamışdır. O,

siyasi sistemi qərarların qəbulu və icrasına təsir göstərən fəaliyyətin müxtəlif, qarşılıqlı əlaqədə olan növlərinin məcmun kimi nəzərdən keçirir. İston siyasi sistemin spesifikliyini üç cəhətlə izah edir:

1. Hakimiyyət cəmiyyətdə siyasi sistem vasitəsilə həyata keçirilir;
2. Siyasi sistem nisbi müstəqilliyə malikdir və bu müstəqillik sistemin struktur elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusi mexanizminin mövcudluğu ilə, eləcə də sistemin yerinə yetirdiyi funksiya və rolla şərtlənir;
3. Siyasi sistem cəmiyyətin üst qurumunun bir hissəsidir və xeyli dərəcədə iqtisadi bazislə əlaqədardır.

R.Dal «Müasir siyasi təhlil» kitabında siyasi sistemi hər cür daimi insan münasibətlərinin məcmunu, özündə hakimiyyət münasibətlərini, idarələrini və nüfuzu birləşdirən və bütövlük kəsb edən orqanizm kimi müəyyənləşdirir. Siyasi sistem bütövlük yaradan yarım sistemlərdən ibarətdir. O, siyasi təsisatların, ictimai strukturların, norma və dəyərlərin və eləcə də onların qarşılıqlı fəaliyyətinin məcmun kimi səciyyələnilir, bunların vasitəsilə siyasi hakimiyyət reallaşır və cəmiyyət işlərinin idarə olunması həyata keçirilir. Siyasi sistemin başlıca elementi təsisatların (dövlət, partiyalar, ictimai-siyasi) məcmun kimi səciyyələnilən ətsisatlı yarım sistemdir.

Təsisatlı yarım sistem siyasi sistemin «ruhunu», materiyasını təşkil edir. Bu yarım sistem özündə siyasi idarəetmə və dövlət idarəçiliyi formalarını, siyasi sistemin mahiyyətini şərtləndirən siyasi rejimləri, hakimiyyətin bölünməsi sistemini, siyasi təsisat olmaq etibarilə partiyaları, siyasi hərəkətləri, seçki sistemini əks etdirir. Siyasi sistemdə hakim mövqeyə malik olan təsisatlı yarım sistem onun fəaliyyət imkanlarının reallaşması üçün normativ – hüququ baza yaradılmasını təmin edir. Siyasi sistemin siyasi sabitliyi və digər ictimai sistemlərin fəaliyyətinə və inkişafına təsiri, eləcə də xarici siyasətin işlənilib hazırlanması yalnız təsisatlı yarım sistemin fəaliyyətinin məqsədlərini və istiqamətini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir.

D.İstonun sistemli nəzəriyyəsi siyasi elmə uğurla tətbiq etməsindən üç il sonra, Qabriyel Almord onun sxemini milli siyasi sistemə tətbiq etdi. Q.Almord siyasi elmdə strukturfunksionalizmin banisi kimi təsdiqləndi.

Siyasi sistemə dair kommunikasiyalı struktur modelinin əsas tədqiqatçılarından biri arl Doyç hesab olunur. O, 1963-cü ildə nəhr etdirdiyi

«İdarəetmənin sinirləri: siyasi kommunikasiyanın modeli və nəzarət» adlı kitabında siyasətdə kommunikasiyanın öyrənilməsinə cəhd etdi (1,s.136).

Doyç siyasi sistemi siyasi kommunikasiya və informasiyalar axını şəbəkəsi kimi müəyyənləşdirdi. Doyçun fikrincə, hakimiyyət (dövlət idarəçiliyi subyekt kimi) siyasi sistemi informasiya axını və sistemlə mühit arasında kommunikativ qarşılıqlı fəaliyyəti tənzimləmək yolu ilə, eləcə də sistemin özünün ayrıca daxili broklarvasitəsilə səfəbər edir.

Siyasi sistemi gibermetik maşına ilk bənzərdən məhz Doyç hesab olunur. O, siyasi sistemi «kommunikativ yanaşma», kontekstində araşdırmışdır. Doyç siyasi sistemin gibermetik konsepsiyasını işləyib hazırlayarkən kəmiyyət metodundan istifadə etmişdir. İnformasiyanın qərarları qəbul edən şəxslərdən ötürülməsini və kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini öyrənmək vasitəsilə insanların görüş və təsəvvürlərinin necə formalaşdığını aydınlaşdırmağa səy göstərmişdir. Doyç siyasəti qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün insanların səylərinin idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi prosesi kimi başa düşmüşdür.

K.Doyç siyasi kommunikasiyanın üç başlıca tipini fərqləndirir: 1) şəxsi, qeyri-formal kommunikasiya (facetoface); 2) təşkilatlar vasitəsilə kommunikasiya, bu zaman hakimiyyət orqanları ilə əlaqə partiyalar, təzyiq qrupları və b. vasitəsilə həyata keçirilir; 3) KİV vasitəsilə kommunikasiya, postindustrial cəmiyyətdə onun rolu daim artır.

Qərarların qəbulu prosesinin öyrənilməsində Doyç başlıca olaraq qərarların nəticəsində siyasi sistemin qərarların qəbul edilməsi prosesinin özünə «çıxışını» vurğulayır.

Əgər D.İston və Q.Almondun konsepsiyaları siyasi sistemin problemlərinin tarazlığını təcəssüm etdirirsə, Doyçun diqqəti siyasi sistemdə dinamik proseslərə istiqamətlənir. Doyç yazmışdır ki, tarazlıq mövqeyindən yanaşma hərəkətə istiqamətlənən siyasi sistemlərin təhlilinə tətbiq edilə bilməz (2,s.69).

Siyasi sistem elə məqsədlərin əldə olunmasına yönəlir ki, ətrafa münasibətdə öz vəziyyətini dəyişdirir və özünü dəyişdirmək imkanı əldə edir. Siyasi sistem adaptasiyadan dəyişikliyə hərəkət etməlidir. O, R.Yanqın fikrincə, Doyçun yanaşması ola bilsin ki, hakimiyyətin təhlili üçün az kifayət edir, lakin o, nəzarət və idarəetmənin tədqiqi üçün əvəz olunmazdır (3,s.62).

Doyçun modeli sosial sistemin həyatında informasiyanın mühüm əhəmiyyətdə diqqət yetirir. Kommunikasiya sistemin genişləndiyi şəraitdə informasiyanın fəaliyyəti hakimiyyətin effektivini xeyli dərəcədə müəyyən edir. İnformasiyanın siyasi sistemin bir hissəsindən (məsələn, elitadan) digərinə (vətəndaşlara) hərəkəti cəmiyyətin öz yetkinliyindən asılıdır. Cəmiyyətin iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafı informasiyanın istiqamətini, onun həcmi, mobilliyini, differensiallığını, sosial qruplardan asılılığını müəyyən edir. Demokratik siyasi sistemlərdə siyasi informasiya əhalinin bütün qruplarına ünvanlanır, qarşılıqlı mübadilə əsasında fəaliyyət göstərir: liderdən əhaliyə, eləcə də vətəndaşdan hakimiyyətə qəddər. Kütləvi informasiya vaistələrinin inkişaf etməməsi, müstəqil mətbuatın olmaması siyasi informasiyanın dozalı xarakterini və həcmi şərtləndirir, onun üzərində dövlətin tam nəzarətini reallaşdırır.

Digər tədqiqatçı R.Qaldmen isə hesab edir ki, siyasi sistemin struktur elementlərinə birbaşa və əks əlaqələr, qərarların qəbulu prosesi, siyasi fəallığın nümunələri, informasiya axını və b. daxildir. Siyasi sistemin mahiyyətinə, struktur elementlərinə aid digər mövqelər də mövcuddur.

Siyasi sistemin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün, politoloji ədəbiyyatda bu məsələnin həllinə çoxsaylı yanaşmaları diqqətdən yayındırmaq məqsədəuyğun deyildir. Bütövlükdə siyasi sistemin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə ilk öncə, siyasətin əsas istiqamətlənməsini – cəmiyyətin inteqrasiyasını və «hakimiyyət» kateqoriyasında əksini tapan daxili keyfiyyətini nəzərə almaq zəruridir. Yürüdülmə mülahizələri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, siyasi sistem dəyişilən şəraitdə hakimiyyət təsisatları vasitəsilə cəmiyyətin inteqrasiyasını və adaptasiyasını təmin edən qarşılıqlı siyasi əlaqələr qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər və siyasi fəaliyyət sistemidir.

Müasir siyasi elmdə siyasi sistem anlayışı qarşılıqlı əlaqə kəbs edən iki əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan birində siyasi sistem süni surətdə yaradılan, nəzəri təfəkkürün quraşdırması, müxtəlif siyasi hadisələrin sistemli xüsusiyyətlərini isə çıxarmağa imkan yaradan vasitə kimi qiymətləndirilir. Bu cür qiymətləndirmə nisbi müstəqillik kəsb edən hər bir siyasi birliyə məsələn, partiyaya, dövlətə, həmkarlar ittifatına, eləcə də siyasi mədəniyyətə və b. tətbiq edilə bilər. «Siyasi sistem» termini ilk metodoloji əhəmiyyəti baxımdan bütün siyasi sferada tətbiq oluna bilməsi ilə seçiyələnir (4,s.402).

İkinci əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, siyasi sistem cəmiyyətin siyasi məkanında mövcuddur, ərazi ölçüsünə malikdir. O, zaman etibarilə, siyasi münasibətlərin və təsisatların dəyişməsi, inkişafı və ya tənəzzülü prosesi ilə mənalanır. Müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə siyasi sistemin konkret təkamül yolu rəngarəngdir, lakin onun məkan-zaman etibarilə dəyişməsi prinsipi daimidir.

Siyasi sistemin təşkilinin və mütəşəkkiliyinin rasionallaşdırılması əsasında onun yeni sosial tələblərə və ya maodernləşməyə adaptasiyasının yüksəldilməsi idarəetmə orqanlarının strukturu və funksiyasının durmadan differensiallaşmasını nəzərdə tutur. Ərazi yerdəyişməsi, təhsilin inkişafı, peşə hazırlığı və b. ilə bağlı sosial qrupların maraqlarını nəzərə almaq imkanı tələb edir ki, siyasi sistem bu tələbin artikulyasiyası və aqrəqasiyası üçün müvafiq kanallar formalaşdırmalıdır. Xüsusilə qrup mənafelərinin, partiyaların fəaliyyət imkanlarını, birbaşa demokratiyanı və b. genişləndirmək hesabına həmin formalaşmanı reallaşdırmaq çox zəruridir. Bu dəyişikliklər həyata keçirmək onun ənənəvi və yeni sosial qrupların siyasi iştirakçılıq səviyyəsinin tarazlığını təmin etməyə qadir olan normativ bazanın formalaşması və təkmilləşdirilməsi mühüm şərtidir. Bu, eləcə də siyasi sistemin modernləşməsinin meyarlarından biri kimi çıxış edir, digər tərəfdən solumun integrasiyasına və vətəndaşların identivliyinə təsir göstərməyə istiqamətlənir.

Deyilənlərdən hakim siyasi və müxalifət elitasının səriştəliliyinin artmasına bilavasitə tələbat yaranır. Mahiyyət etibarilə məhz onların konsepsuslu, hüquqi texnologiyadan istifadə etmək qabiliyyəti (idarəetmədə) islahatların aparılmasında məcburetmədən (zorakılıqdan) uzaqlaşmağa imkan yaradır. Belə hal elitanın əhali tərəfindən müdafiə olunması uğrunda mübarizəsində azad rəqabət üçün şərait təmin edir. Siyasi sistemin uğurlu siyasi modernləşməsi baxımdan islahatların aparılmasında və dəyişikliklərin həyata keçirilməsində qısamüddətli vəzifələrin müəyyənləşdirilməsinə öz vaxtında diqqət yetirilməlidir.

Hakimiyyət sisteminin mahiyyətini bilmək dövlət təsisatlarının, ictimai təsisatların və onların siyastədə rolunun təhlilinə imkan yaradır.

Xeyli öklələrin təcrübəsindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, demokratik mexanizm təşəkkülünün başlanğıc mərhələsində çox kövrək olduğu üçün, kifayət qədər ümumi və xüsusilə siyasi mədəniyyətə yiyələn-

məyən kütlələrin fəal siyasi prosesə geniş cəlb olunması, onun asanlıqla dağılmasına səbəb ola bilər. Məhz bununla bağlı nəzəriyyə və siyasi praktika belə bir məsələnin həlli yoluna üstünlük verdi ki, kim idarə edir, hakimiyyət kimin əlindədir və hakimiyyəti necə təşkil etmək lazımdır ki, haminin passiv siyasi hüquq bərabərliyini, cəmiyyətin müəyyən hissəsi üçün isə fəal siyasi hüquqi təmin etmək mümkün olsun: hakimiyyətin bir mərkəzdə cəmləşməsi prinsipindən hansı üsulla xilas olmaq mümkündür, dövlətin rolunu və təsirini necə zəiflətmək lazımdır ki, hakimiyyəti dövlət mexanizminin özünün müxtəlif hissələrində, vətəndaş cəmiyyətinin ayrı-ayrı təsisatlarında yerləşdirmək mümkün olsun. Demokratik siyasi sistemlərin başlıca tipoloji cəhətləri onun struktur elementlərində öz müstəqil kütləvi informasiya vasitələri böyük rol oynayır.

Demokratik dövlətin siyasi sisteminin hüquqi əsasını siyasi quruluşu, cəmiyyət və dövlət hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini, isnan hüquq və azadlıqlarını, hakimiyyət orqanlarının yaradılması qaydalarını və prinsiplərini məhz konstitusiya müəyyənləşdirir (5,s.129).

Demokratik siyasi sistemdə dövlət mərkəzi yer tutur. Onun fəaliyyətində siyasətin başlıca məzmunu təmərgüzləşir. Sözü geniş mənada dövlət ali hakimiyyət orqanı tərəfindən təmsil və təşkil edilən insanların birliyi kimi başa düşülür (sözü geniş mənada). Müasir elmdə dövlət dar mənada müəyyən ərazidə ali hakimiyyətə malik olan təşkilat, müəssisələr sistemi kimi təsəvvür edilir.

Xeyli minilliklər ərzində mövcud olan dövlət bütün cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə dəyişikliyə məruz qalır və müasirləşir. Hazırda qlobal demokratiyanın formalaşmasında və ümumi, strateji modernləşmədə dövlətlərin rolu getdikcə artır. Müasir qloballaşma şəraitində dünya inkişafının gedişinə demokratik siyasi sistemin hesab olunan dövlətin təsirinin real çəkisi və dərəcəsi ilk öncə, iqtisadi potensialdan, elmi-texniki səviyyədən və müdafiə qüdrətindən, öz təhlükəsizliyini və sabitliyi təmin etmək qabiliyyətindən asılıdır. Qloballaşma milli dövlət sərhədlərinin silinməsi prosesini və maneəsiz olaraq yüksək inkişaf etmiş ölkələrin kapitalının, əmtəə mallarının, xidmət sahəsinin, ideya və mədəni standartlarının bir-birinə nüfuz etməsi kimi səciyyəli (6,s.129).

Eləcədə dövlətin təsir amili kimi ölkənin mədəni-mənəvi potensialı, informasiya imkanları, sosial sferada (həyat tərzini, maddi güzəran) və hu-

manitar sahədə (şəxsiyyətin hüquq və azadlığı probleminin həlli və b) nailiyyətlərin mövcudluğu da az əhəmiyyət kəsb etmir.

Modernləşmiş demokratik siyasi sistemin mahiyyətli sabitliyinin müvafiq meyarlarına aid etmək olar: siyasi sistemin struktur differentsiasiyası (makro, mezo, mikro); siyasi sistemin demokratik təkrar istehsal qabiliyyəti; onun tarazlıq meyli, (49,s.406).

Struktur differentsiasiyası siyasi sistemdə qanunverici məclisin, icraedici və inzibati orqanların, məhkəmə idarələrinin, siyasi partiyaların qrup marağının, müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin və b. mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu strukturlardan hər biri qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, ilk növbədə konkret funksiyanın yerinə yetirilməsində ixtisaslaşır. Bu cəhət modernləşən siyasi sistemi ənənəvi siyasi sistemdən fərqləndirir. Əlbəttə, siyasi funksiya ixtisaslaşdırılmış strukturlar tərəfindən yerinə yetirilmir, məhz qarışıq şəkildə bu və ya digər təsisatlar vasitəsilə reallaşdırılır.

Siyasi sistemin demokratik təkrar istehsal qabiliyyətinin özündə birləşdirdiyi elementlərə aiddir:

- yeni problemə adaptasiya qabiliyyəti və gözlənilməz situasiyaya çevik cavab verən formadan istifadə edilməsi;

- insan və maddi resursların cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrin həlli üçün səfərbər edilməsi. Səfərbərlik kütlələrin siyasi iştirakçılığının yüksək səviyyəsini, onların ideoloji çağırışını nəzərdə tutur. Bu isə, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının, müxtəlif kütləvi assosiasiyaların fəal rolu olmadan mümkünsüzdür. Bununla bağlı tələb olunan başlıca məqam kütlələrə aydın olmayan konkret proqram və siyasətin yenidən işlənilməsi, hazırlanmasını, kollektiv fəaliyyət layihəsinin hazırlanmasını və yayılmasını, siyasi sistemi möhkəmləndirən və modernləşməyə itiqamətləndirən kütlələrin fəaliyyətini gücləndirmək qabiliyyətini təcəssüm etdirir;

Siyasi sistemin tarazlıq meylinə aiddir:

- siyasi iştirakçılıq mədəniyyətinin formalaşması, başqa sözlə tabeçilik mədəniyyətindən məhz, inzibati vəzifələrin yerinə yetirilməsinə keçidə istiqamətlənən siyasi mədəniyyətin təşəkkülü, siyasi sistemin ayrıca elementlərinə və ya təsisatlarına pozitiv və ya neqativ münasibətdən asılı olmayaraq, siyasi sistemdə fəal rol oynamağa yönələn siyasi iştirakçılıq mədəniyyəti:

- qanunun aliliyi, başqa sözlə hər bir nomra bir qayda olaraq hamı tərəfindən mütləq yerinə yetirilməlidir. Hakimiyyətdə olan insanlar müs-

təqil idarə edənlər deyil, məhz dəqiq müəyyənləşdirilən dövrdə müəyyən hüquqlara malik yüksək icraedcilərdir. Eyni zamanda idarə edilənlər azad vətəndaş olmaqla, hüquqa tabe olmağa borcludur, idarə edənlərə yox;

- dövlət vəzifələrinə təyinat namizədin peşəkarlıq və şəxsi keyfiyyətlərinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Siyasi sistem dəyişilən şəraitdə hakimiyyət təsisatları vasitəsilə cəmiyyətin inteqrasiyasını və adaptasiyasını təmin edən qarşılıqlı siyasi əlaqələr və siyasi fəaliyyət sistemidir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор (Г.Алмонд, Д.Ж.Падель, К.Стром, Р.Далтон, Пер.С.М.2002.
2. Антанович Н.В.Теория политически систем. Минск, 2008.
3. Young O.R. Sisi of political Science. – N.H, Prentice-Hall, inc, 1996.
4. Спиркин А.Г.Философия. М,2001.
5. Парсонс Т.Д.Щ структуре социального действия. М,2002,
6. Ланцов С. Российский исторический опыт в свете концепции политической модернизации //Полис. 2001. № 3.
7. Энтин М. Международное право и новые вызовы //Международный жизнь, 2003, № 12.
8. Основы современной философии. Санкт-Петербург, «Лан», 2001.
9. Мандел Э. Власть и денги. М., Инфра, М – норма, 1992.
10. Inqlehart R.The Renaissanie of political // Amerikan Political Scienca Renew-1998. Oliveria, Miguel Darcy de. The case for global civil society // “National Civil Review”. Spring 1995, v. 84, N2, 130-133 p.
11. William T. Bluhm. Theories of the political system: classics of political thought and modern political analysis. N5. Prentice-Hall, inc, Englewood Cliffs, 1998, p.486.
12. Weber M. Wirtschaft. Erster Teil. Tübingen, 1956, 527 p.
13. Webster’s New Universal Unabzided Dictionary, N9, 1993, 589 p.

ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются сущность и закономерности развития политической системы, делается попытка сравнительного анализа самых важных концепций, теорий, связанных с политической системой. Исследуются специфические особенности элементов политической системы, изучаются моменты, составляющие его подсистемы, связь этих подсистем, а также основные функции полити-

ческой системы, вносится ясность в их значение, выражается отношение к понятию системного подхода.

REGULARITIES OF DEVELOPMENT OF POLITICAL SYSTEM

SUMMARY

In article the essence and regularities of development of political system are analyzed, made an attempt of the comparative analysis of the most important concepts, the theories connected with political system. Delays on specific features of elements of political system, also studied the moments which hold subsystems, connections of these subsystems, and also the main functions of political system, it is cleared up their significans, the relation to a concept of a system campaign is expressed.

Samir MƏHƏRRƏMOV *

AZƏRBAYCANIN BOLŞEVİK RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINDAN SONRA TOTALITAR CƏZA APARATININ TƏŞKİL OLUNMASI

Açar sözlər: Azərbaycan, bolşevik hakimiyyəti, işğal, Qızıl Ordu, aprel çevrilişi
Ключевые слова: Азербайджан, большевистская власть, завоевание, Красная Армия, апрельский переворот
Key words: Azerbaijan, bolshevik power, conquest, Red Army, april coup

1920-ci ilin aprelində ölkəmiz öz dövlət müstəqilliyini itirmiş, bolşevik Rusiyasının tərkibinə qatılmış, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatın bütün sferalarında köklü dəyişikliklərə başlanılmışdır. Belə ki, 1920-ci il aprelin 21-də Tuxaçevski, Orconikidze, Zaxarovdan ibarət Qafqaz cəbhəsi komandanlığı 490 saylı direktivlə XI Orduya aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçərək, Bakı quberniyasını ələ keçirmək əmrini verdi. İki gün sonra bu direktivə düzəliş edilərək ordunun son vəzifəsi kimi Bakı ilə yanaşı bütünlükdə Azərbaycanın ələ keçirilməsi hesab olunurdu [12, 19].

Aprel çevrilişi ilə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bir növ ikinci dəfə bərqərar edilirdi. Belə ki, hələ 1918-ci ildə Şaumyan qaragüruhunun “sovet hakimiyyəti” sərlövhəsi altında erməni-daşnaq qüvvələrinə istinadən on minlərlə günahsız insanı faktiki olaraq soyqırma məruz qoyması, yüzlərlə yaşayış məskəni yerlə-yeksan etməsi, Azərbaycanın muxtariyyəti ideyasına və milli məfkurəsinin istənilən təzahürünə düşmən münasibəti azərbaycanlıların hafizəsindən hələ silinməmişdi. Buna görə də birinci sovet təcürbəsi xalqın böyük bir qismi tərəfindən qanlı kabus kimi xatırlanırdı.

Aprelin 28-də 6 nəfərdən ibarət Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi respublikanın yeni ali hakimiyyət orqanı elan olundu. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin tərkibi sonralar genişləndirilərək, ora bütün xalq komissarları, eləcə də Bakı şəhər Sovetinin nümayəndəsi daxil oldu [10, 552]. Həm bu quruma, həm də onunla eyni gündə təşkil olunmuş Xalq Komissarları Şurasına N.Nərimanov sədrlik edirdi.

* *Samir MƏHƏRRƏMOV* - Sumqayıt Dövlət Universiteti

Aprel çevrilişinin ardından bolşevik rejimi dərhal cəza orqanlarının təşkilinə başlayır. Artıq aprelin 29-da Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası təşkil edilsə də, ilk müddət yetərincə kadr ehtiyatına malik olmadığından XI Ordunun Xüsusi şöbəsi ilə birgə fəaliyyət göstərirdi. Başında Pankratovun durduğu bu qurum ordu sıralarında yeni rejim əleyhdarlarına qarşı mübarizə məqsədilə yaradılsa da, Azərbaycan ərazisində olarkən öz səlahiyyətlərini xeyli aşaraq, hətta formal ali hakimiyyət – İnqilab komitəsi ilə belə hesablaşmırdı. Yalnız Nərimanovun Bakıya gəlişindən sonra Xüsusi şöbənin özbaşınalıqları bir qədər səngidi. 1920-ci ilin mayın 18-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası Xüsusi şöbədən ayrılaraq, xalq komissarlığı hüququ ilə müstəqil fəaliyyətə başladı [15, 40].

Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər)Partiyası rəsmən 1920-ci ilin fevralında elan olunsa da, onun strukturlaşmasına yalnız sovetləşmədən sonra başlandı. 1920-ci ilin iyulunda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər)Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi və Təşkilat Bürosu yaradıldı, müxtəlif şöbələr təşkil edildi, Mərkəzi Komitə katibi vəzifəsi təsis olundu. Siyasi Büroya N.Nərimanov, V.İ.Naneyşvili, M.D.Hüseynov, A.İ.Mikoyan, V.Lominadze, Təşkilat Bürosuna Sarkis (S.A.Danielyan), V.F.Sturua, D.X.Bünyadzadə, Ə.H.Qarayev seçildi [4, 46].

Azərbaycanda partiyanın Bakı Komitəsinin strukturları daha erkən formalaşmışdı. Bu ondan irəli gəlirdi ki, faktiki olaraq sovet çevrilişinə kimi Bakı rayonu istisna olmaqla bolşeviklər Azərbaycanın qəzalarında mütəşəkkil qüvvəni təmsil etmirdilər. Bakı və mədənlər isə nəinki Qafqazın, ümumiyyətlə Rusiyanın zəngin inqilabi ənənələrə malik sənaye mərkəzlərindən biri idi. Bu səbəbdən idi ki, aprel çevrilişindən bir həftə sonra – mayın 5-6-da I Ümumbakı partiya konfransı çağırılmışdı. O şəhər partiya təşkilatının vəzifələrini müəyyənləşdirmiş, Sarkis başda olmaqla Bakı Komitəsinə seçmişdi. İyulun sonlarına kimi sadəcə kağız üzərində mövcud olan Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər)Partiyası Mərkəzi Komitəsinin funksiyasını Bakı Komitəsi icra edirdi ki, onun da Bürosunda qeyri-azərbaycanlılar (Sarkis, Mikoyan, Naneyşvili, L.Qoqoberidze, V.Lominadze, V.Yeqorov, N.Tyuxtenov və b.) mütləq çoxluq təşkil edirdilər. Bu şəxslər Bakının Azərbaycanın bir hissəsi, paytaxtı olması faktını heç vəchlə həzm edə bilmirdilər[9, 51].

Azərbaycanın yeni hökuməti çevrilişin ardından istər dövlət aparatının yenidən təşkili, istərsə də sosial-iqtisadi sferada sosialistcəsinə islahat-

lar istiqamətində ilk addımlar atdı. Sovet totalitar rejiminin təməlini qoymağa xidmət edən bu tədbirlər üç istiqamətdə aparılırdı: 1. Dövlət quruculuğu və hakimiyyət uğrunda mübarizə sahəsində; 2. Ölkə iqtisadiyyatı üzərində totalitar idarə rejimini bərqərar etməkdə; 3. Siyasi və ideoloji işsahəsində bütün vasitələri rejimin əlində cəmləşdirməkdə [7, 458-459].

Dövlət quruculuğu sahəsində ilk növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən miras qalmış nazirliklər və idarələr yenidən təşkil olunaraq, müvafiq xalq komissarlıqlarına çevrilirdi. Beləcə xalq xarici işlər, daxili işlər, hərbi-dəniz işləri, əmək və ədliyyə, ticarət, sənaye və ərzaq, maliyyə, maarif, poçt, teleqraf və yollar, səhiyyə və himayə komissarlıqları təşkil edildi. Sonralar bu komissarlıqların bəziləri yenidən təşkil olunmuşdu. Bütün dövlət orqanları proletar diktaturası qayəsinə xidmət etməli idi. Tanınmış bolşevik xadim M.Kaxiani yazırdı ki, “sovet dövlət idarəçiliyi işinə heç bir halda heç bir saziş, heç bir kompromiss buraxmamaq. Fəhlə və kəndlilərin amansız diktaturası yalnız fədakar proletar kommunistlərin dəmir əli ilə yürüdülmə bilər” [6, 1920, 12 may, №9].

İnqilabi hökumət ilk növbədə repressiv orqanların yaradılması ilə məşğul idi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin dekreti əsasında 1920-ci il aprelin 29-da Azərbaycan Ali İnqilab Tribunalı və Fövqəladə Komissiyası (Az. FK), mayın 12-13-də xalq məhkəmələri, mayın 28-də Fəhlə-kəndli müdafiə şurası və digər orqanların təşkilinə başlandı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın idarəçilik sistemində mühüm funksiya yerinə yetirən Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) 9 iyun dekreti əsasında yaradıldı [11, 60-61]. Bu qurum son dərəcə geniş səlahiyyətlərə malik olub, yeni rejimin bölgələrdə faktiki olaraq inzibati güc təminatçısı rolunu oynamalı idi. Dekretin artıq ilk maddəsində Xalq Daxili İşlər Komissarlığının respublikanın ali inzibati orqanı olduğu və Azərbaycan İnqilab Komitəsinin ölkəni inzibati cəhətdən onun vasitəsilə idarə etdiyi təsbit olunurdu. Xalq Daxili İşlər Komissarlığına yerlərdə hakimiyyətin təşkili, ölkənin bütün idarəçilik aparatının mərkəzləşdirilməsi, bütün yerli idarə orqanları üzərində inzibati nəzarət həvalə edilmişdi. Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Azərbaycan İnqilab Komitəsinin razılığı ilə bütün yerli unqilab komitələrinin üzvlərini təyin etmək və kənarlaşdırmaq hüququna da malik idi.

1920-ci il oktyabrın 1-də dərc edilmiş dekretlə Xalq Daxili İşlər Komissarlığına vətəndaş müharibəsi qurtarana kimi inqilabi qaydanı və ictimai

mai təhlükəsizliyi təhdid edən şəxslərin respublika hüdudlarından kənara sürgün etmək və ya 6 ay müddətinə icbari işlərə cəlb etmək hüququ verildi [11, 311-312].

Azərbaycanda “inqilabi qayda-qanunun bərqərar edilməsi” adı altında repressiv orqanlar 1920-ci ildə rejimin siyasi əleyhdarlarına sözünl əsl mənəsində divan tutmaqda idi. Ali İnkilab Tribunalı 30-cu illərin məlum “böyük terroru” zamanı fəaliyyət göstərən məhkəmə kollegiyalarının tam əsasla sələfi sayıla bilər. Həmin kollegiyalar kimi, tribunal da işlərə qısa müddət ərzində baxır və çox vaxt ölüm hökmü çıxarırdı.

Qeyri-məhkəmə cəza orqanı (bu orqanların yeni iqtisadi siyasətin tətbiqinə kimi birbaşa səlahiyyətlərinə nəinki siyasi və ya kriminal “cinayətkarları” yaxalamaq, habelə məhkəmə kimi onları mühakimə etmək hüququ daxil idi) Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası və XI Ordunun Xüsusi şöbəsi də ali tribunaldan bolşevik rejiminin həqiqi və ya uydurulmuş əleyhdarları ilə mübarizədə heç də geri qalmırdı: yalnız 1920-ci ilin aprelin 28-dən oktyabrın 10-na kimi keçən müddətdə natamam bilgilərə görə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının qərarı ilə 89 nəfər güllələnmişdi [14, 61].

1920-ci ilin mayın 5-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin ilk qanunverici aktlarından olan torpaq haqqında dekreti ilə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət rəsmən ləğv edilirdi [11, 16]. İri mülkiyyətçilərdən, habelə kilsə, monastır və vəqflərdən müsadirə olunan torpaqlar “heç bir ödənc olmadan, torpaqdan bərabər istifadə prinsipi əsasında dərhal zəhmətkeş xalqa” verildiyi bəyan edilirdi. Professor F.İbrahimli çox düzgün olaraq torpaqların bərabərçilik prinsipi əsasında bölüşdürülməsi müddəasının bolşeviklərin aqrar proqramına uyğun gəlmədiyini qeyd edir [5, 25].

Mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi və torpaqların bölüşdürülməsi üçün yerlərdə xalq torpaq komissarlığına tabe qəza və kənd torpaq komitələri təşkil edildi. Ümumiyyətlə, torpaq haqqında dekretin həyata keçirilməsi ilə 1920-21-ci illərdə Azərbaycanda 1382947 desyatın torpaq zəhmətkeş kəndlilərin ixtiyarına verildi [8, 199]. Lakin nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, torpaqların bölüşdürülməsi xaotik şəkildə baş verməkdə idi. Çünki torpağın kəndlilər arasında bərabərçilik əsasında bölüşdürülməsi nəticəsində daha çox torpağa malik kənddən torpaq sahəsi kəsilib digər kəndə verilir, kəndlilər isə bir torpaq sahəsindən digərinə köçürülürdü [5, 36]. Məsələni mürəkkəbləşdirən bir amil də Azərbaycanda torpaq quruluşu iş-

lərinin, yeni torpaqların dəqiq təsvirinin 1920-ci illərdə başa çatdırılması idi.

Torpaq haqqında dekretin ardınca yeni hökumət “iqtisadiyyatda sosialist ukladının yaradılması” məramına uyğun digər aktlar da dərc etməyə başladı. Milliləşdirmə haqqında çoxsaylı dekretlərin bəzi ən əhəmiyyətli-lərini qeyd etmək istərdik: 1920-ci ilin mayın 15-də respublika ərazisində meşələr, sular, yeraltı sərvətlər, mayın 27-də neft sənayesi, iyunun 1-də Xəzər ticarət donanması, iyunun 9-da banklar, habelə balıq sənayesi, iyunun 12-də “Elektrik qüvvəsi” və s. özəl müəssisələr, iyunun 21-də Tağıyevin fabriki, sonrakı aylarda tütün, sement, şüşə, yağ, sabun, dağ-mədən, pambəqtəmizləmə zavodları və s. müəssisələr milliləşdirildi. Ümumiyyətlə, 1920-ci ilin may-dekabr aylarında təkcə Bakıda 299 sənaye sənaye müəssisəsi milliləşdirilmişdi [3, 1923, 27-28 aprel, №91-92]. Milliləşdirilmiş sənayenin idarəsi üçün Azərbaycan Xalq Təsərrüfat Şurası (AXTŞ) yaradılmışdı. O, respublikada bütün istehsal və bölgünün idarə olunması və təşkilinə rəhbərlik edən ali təsərrüfat orqanı idi.

Azərbaycanda bu ucdantutma milliləşdirmə kompaniyası AK(b)P MK-nın solçu qanadı, ələlxüsus da Sərkisin, sonra da Mirzoyanın başçılıq etdiyi Bakı Komitəsinin tam dəstək və təşəbbüsü ilə həyata keçirilirdi. Bu qrupla digər önəmli məsələlərdə olduğu kimi bu məsələdə də ixtilafda olan Nərimanov iddia edirdi ki, milliləşdirməni proqram xatirinə deyil, ölkəyə fayda verilməsi naminə aparmaq lazımdır. Hələ Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində “Bizim Türküstanda siyasətimiz” adlı məqaləsində (21 mart 1920) o yazırdı: “İri istehsal milliləşdirilməli ikən, xırda istehsal müəyyən vaxta qədər tərəfimizdən hətta təşviq edilməlidir” [13, 265].

İyunun 3-də Nərimanovun səyi ilə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi azad ticarət haqqında dekret qəbul etdi [11, 55-56]. Qərarla Azərbaycan ərazisində ticarət sərbəstliyi elan olunurdu; respublika daxilində bütün istiqamətlərdə malların sərbəst hərəkətinə icazə verilir, malların və ərzağın ümumi qaydada müsadirəsi yasaqlanırdı. Özü də vəzifəli şəxslərin ticarətə əngəllər yaratması və icazəsiz müsadirələr aparması dekretlə cina-yət elan edilirdi.

1920-ci ilin avqustun 22-də Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Qafqaz Bürosunun, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasında azad

ticarətin ləğvi və Azərbaycanca RSFSR-in iqtisadi siyasətinin dönmədən həyata keçirilməsi qərara alındı [2, v.3-4]. Bu qərara uyğun olaraq, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin avqustun 23-də qəbul etdiyi (avqustun 26-da dərc edildi) “Taxıl inhisarı haqqında” dekretlə azad ticarət praktikasına son qoyuldu, bütün taxıl məhsulları dövlətin sərəncamına keçdi. Dövlətin müəyyən etdiyi normadan artıq məhsul icbari qaydada dövlətə təhvil verilməli idi. İzafi taxılı (əslində Azərbaycan kəndlisi o zaman elə halda idi ki, onun nəinki izafi, hətta bilavasitə öz ehtiyaclarını ödəyəcək miqdarda məhsul istehsal etmək iqtidarında deyildi) vermək istəməyən şəxslər xalq düşməni elan olunaraq, inqilab tribunalı tərəfindən mühakimə ediləcəkdə. Ərzaq tədarükü ilə əlaqədar nəzərdə tutulan işləri həyata keçirmək üçün Xalq Ərzaq Komissarlığına xüsusi səlahiyyətlər verilir [11, 229-231].

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyətə təsir etmiş mühüm tədbirlərdən biri də həyata keçirilmiş hərbi kommunizm siyasəti olmuşdur. Çox güman ki, Azərbaycanda “hərbi kommunizm” siyasətinin ağırlıq qazanması partiya rəhbərliyində “solçu” adlanan qanadın (Sərkis, V.Lominadze, antinərimanovçu milli kommunistlər və b.) üstün mövqeyinin nəticəsi idi. Bakı şəhər partiya təşkilatına və Bakı Sovetinə tam nəzarət edən bu qruplaşma hətta xırda və orta burjuaziyaya hər hansı bir güzəştə etiraz edərək, ekspropriasiyaya çağırırdı və Nərimanovun bu məsələdəki mövqeyinə qarşı çıxırdı. Azərbaycanın RSFSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinski Leninə 1920-ci ilin sentyabrın 20-də yazdığı məktubunda Nərimanovun 2 həftə öncə müsadirəni dayandırması haqqında göstərişini Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin ləğv etməsini vurğulayırdı [1, v.29]. Yeri gəlmişkən, avqustun 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin iclasında “Rekvizisiya işlərinin tənzimlənməsi haqqında” dekret qəbul edilmişdi [11, 196]. Rekvizisiya (həcz) müsadirə növü olub, dövlətin mülkiyyətçidən dəyəri ödənilməklə əmlakını məcburi qaydada almasına deyilir. Halbuki bəhs olunan dövrdə sovet hakimiyyəti “rekvizisiya” adı altında əslində qarətlə müşayət olunan müsadirə həyata keçirirdi. Nərimanovun imzaladığı sözügedən dekretə isə tələb kimi qoyulurdu ki, “rekvizisiya zəhmətkeşlərin mənafeələrinə mümkün qədər daha az toxunsun, yəni onların əmlakının həczə ən ifrat hallarda... həyata keçirilsin”.

Nərimanovun digər məsələlərlə yanaşı, müsadirə məsələsində də solçularla mübarizəsi 1920-ci ilin payızında daha da qızıışmışdı. Oktyabrda

olmuş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının II qurultayı tərəflər arasında dərin fikir ayrılığını bütün çılpaqlığı ilə aşkara çıxardı. 1920-ci ilin noyabrın 8-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Bürosu və Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin birgə iclasında iştirak etmək üçün Bakıya ezam olunmuş İ.V.Stalin də “şəhərdə burjuaziyanın var-yoxunu əlindən almaq lazımdır” şüarı ilə çıxış etdi. Onun təklifi ilə plenum burjuaziyaya məxsus evlərin müsadirəsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara müvafiq olaraq 1920-ci ilin noyabrın 12-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin “Fəhlələrin mənzillərlə təmin edilməsi haqqında” dekreti dərc olundu. Ona əsasən, Vağzalyanı və Qara şəhər rayonlarında, habelə dəniz sahilinə yaxın evlər bütünlüklə fiziki işlə məşğul olan fəhlələrə verilmək üçün boşaldılmalı idi. Özü də sözügedən evlərdən istisnasız bütün şəxslər və idarələr köçürülürdü [11, 380].

Beləliklə nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci ilin aprelin sonlarında Azərbaycanın təkrar işğalı, burada hərbi kommunizm siyasətinin tətbiqi, qoşunların azğınlığı ölkədəkisiyasi-iqtisadi durumu son dərəcə gərginləşdirərək kollaps halına çatdırmışdı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ARPIİSPIHDA), f.1, s.1, iş 2 “a”
2. ARPIİSPIHDA, f.1, s.74, iş 36
3. “Bakinskiy raboçiy” qəzeti
4. Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı: Elm., 2007, 196 s.
5. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 2001, 168 s.
6. “Kommunist” qəzeti, (rusca)
7. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 536 s.
8. Rəhimov Ə.C. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 212 s.

Rus dilində

9. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку: Издание Министерства Призрения, 1920, 64 с.
10. Все Закавказье. Тифлис, 1923, 490 с.
11. Декреты Азревкома. Баку: Азернешр, 1989, 519 с.
12. Конституция (Основной закон) Азербайджанской ССР, утвержденная Всеа-

- зерб. Съездом Советов 1-го созыва 19 мая 1921 г. (С допол. и измен., утвержденными Всеазерб. Съездом Советов IV созыва, 14 марта 1925 г.). Баку: Издание АзЦИК, 1926, 25 с.
13. Нариманов Н. Избранные произведения. В 3-х томах. Т.2. Баку: Азернешр, 1989, 768 с.
 14. Рафиев Б. Если снять гриф секретности (очерки новейшей истории Азербайджана). Глазов: Глазовская типография, 2008, 112 с.
 15. Чекисты Азербайджана (Документы, очерки, рассказы). Баку: Азернешр, 1981, 296 с.

СОЗДАНИЕ ТОТАЛИТАРНО-РЕПРЕССИВНОГО АППАРАТА ПОСЛЕ ОККУПАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА БОЛЬШЕВИСТСКОЙ РОССИЕЙ

РЕЗЮМЕ

С оккупацией в апреле 1920 года, положившей началу противоречивой эпохи в истории Азербайджана, наша страна, утратив свою независимость, стала частью большевистской России. В общественно-политической, социально-экономической, культурной и духовной жизни произошли коренные изменения. Связанные с этим проблемы анализируются в данной статье на основе источников и литературы.

CREATING A TOTALITARIAN AND REPRESSIVE APPARATUS AFTER THE OCCUPATION OF AZERBAIJAN BY BOLSHEVIK RUSSIA

SUMMARY

With the occupation in April 1920, marked the beginning of a controversial era in the history of Azerbaijan, our country lost its independence and became part of Bolshevik Russia. In the socio-political, socio-economic, cultural and spiritual life has changed dramatically. Related problems are analyzed in this paper based on sources and literature.

**О ВТОРИЧНОМ ПРЕБЫВАНИИ ПОСЛАННИКА
РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА А.П.ВОЛЫНСКОГО В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОРОДЕ ШЕМАХЕ**

Açar sözlər: Rusiya, səfir, A.P.Volinski, Şamaxı, ticarət, qəmi.
Ключевые слова: Россия, посланник, А.П.Волынский, Шемаха, торговля, суда
Key words: Russia, embasador, A.P.Volinski, Shamakha, trade, ship.

О миссии российского посланника А.П.Волынского написано несколько книг и статей. Но эта миссия, длившаяся более 2-х лет сыграла настолько важную роль в истории, что все ещё остаётся необходимость в ее детальном исследовании.

Известно, что одной из главных задач внешней политики Петра I было завладение юго-западным и южным побережьями Каспия, превращение его во внутреннее озеро России, благодаря чему Россия должна была стать посредницей в торговле между Востоком и Западом [6,с.27]. Однако только к началу второго десятилетия XVIII века у царя сложился четкий план организации похода в Прикаспийский регион, который готовился задолго до его осуществления.

Северная война, начавшаяся в 1700-м году, продолжилась до 1721 года, и Россия не имела возможности приступить к намеченному плану. Но российский двор не теряя времени вел подготовку к походу, с тем чтобы сразу по окончании войны начать поход на юг. Одним из таких мер явилась отправка посольства в Сефевидское государство.

В 1715 году Петр I издает указ об отправке к сефевидскому двору посольства во главе с А.П.Волынским. За указом следует совершенно секретная инструкция А.П.Волынскому. В данной инструкции ему поручилось собрать подробные сведения об экономическом и политическом состоянии Сефевидского государства, её вооружённых сил. [2,с.7] В частности, четвёртый пункт инструкции гла-

* Саида ГАДЖИЕВА - Доктор философии по истории, старший научный сотрудник Института истории Национальной Академии Наук Азербайджана

сил: «Будучи ему тамо присматривать и разведывать удобно возможными способами, однако с осторожностью, чтоб не подать в том суспиции, сколько у шаха в его области каких крепостей и в которых местах какое число войска конницы и пехоты, артиллерии и иного орудия, и в каком состоянии все оное, и в каком надзирании те крепости и в каком порядке войска и артиллерия и прочее обретаются и не умножают ли где оно, и тщательно ль или слабо в том поступают и не вводят ли европейских обычаев в войне» [2,с.87] .

В июле 1716 г. посланник и сопровождающие его лица сели в Астрахани на три больших корабля и три баржи, и 29 августа по Каспийскому морю подплыли к Ниязабадской пристани Ширванского бейлербейства. 1 сентября посольство выгрузилось на берег, и , отдохнув несколько дней с дороги, 18 сентября, продолжило свой путь в Шемаху –в центр Ширванского бейлербейства [2,сс.21-24].

27 сентября посольство А.П.Волынского торжественно выступило в Шемаху[3,сс.54-55]. А.П.Волынский оставался в Шемахе более трёх месяцев и течение этого времени , выполняя секретную царскую инструкцию он собрал ценные сведения разведывательного характера и одновременно пытался уладить торговые дела находящихся в Шемахе русских купцов [1,с.350].

7 декабря А.П.Волынский покинул г. Шемаху отправился в Исфагань, в столицу Сефевидского государства. 14 марта 1717 г.с таким же торжеством вступил в Исфагань. После официального приёма у шаха Султан Хусейна, А.П.Волынский повёл переговоры с его везирем (этимад-уд-довле) Фатали ханом. 30 июня стороны подписали торговый договор [1,сс.351-352]. Сразу после чего посольство покинуло Исфагань, с целью возвращения в Россию. На обратном пути посольство на некоторое время задержалось в Шемахе. 17 декабря прибытие посольства в Шемаху вновь происходило с особым торжеством [2,с.54]. Здесь Волынский ожидал прибытия судов из России. 14 апреля 1718 г. в Ниязабад прибыли две шкуны и одна буса [2,с.70].

В период подготовки к отъезду между А.П.Волынским и Исмаил беем, наместником Ширванского бейлербейства, возникли разногласия. 7 мая А.П.Волынский отправил к нему одного из своих приближенных с просьбой дать ему 50 верблюдов, с тем чтобы он отпра-

вил на них в Низовую свои лишние вещи, для последующей пересылки их в Россию. Исмаил бей поинтересовался о том, какие суда будут отпущены из Низовой в Россию. Человек, посланный А.П.Волынским объявил, что посланник намерен отпустить одно судно в Астрахань, на которое будут погружены и несколько, приобретенных им лошадей (очевидно, что А.Волынский внушительно отоварился в Сефевидском государстве-С.Г.). Было сказано также, что А.П.Волынский приказал прибыть в Шемаху из Низовой 30-ти русским солдатам, чтобы они сопровождали купецкий караван, при котором будут отправлены вещи посланника [8,лл.387-388 об.]

Причиной тому была небезопасность дороги, которая подвергалась нападениям со стороны «лезгинцев». Исмаил бей ответил, что конечно посланник имеет права отправить свои вещи и ему будут выделены верблюды. Что же касается российских купцов, Исмаил бей не позволит им увезти ни одного вьюка . Он даже пригрозил наказать всех верблюдчиков, чтобы они не занимались никому кроме купцов (армян) ново-джульфинской компании и других шахских подданных. Оправданием такого действия Исмаил бея было, то, что по его словам, джульфинские армяне уже два года ждут в Ниязабаде погрузки своих товаров. И потому судно нужно пополнить товарами джульфинских армян и других подданных Сефевидов [8,л.389 и об.] Скорее всего джульфинские армяне подкупили наместника.

В тот же день А.П.Волынский отправил одного из своих служащих к Исмаил бею, чтобы уведомить, что он не желает портить с ним отношения, однако Исмаил бей должен понять, что не может его заставить погрузить на корабль товары джульфинских, а не российских купцов. Упор был сделан на то , что судно российское ,а не Сефевидской державы. Тактичнее было бы об этом попросить,а не угрожать. Но даже и в этом случае ,посланник не смог бы выполнить эту просьбу, потому что «... совесть не позволит, подданным царя своего причинить напрасные убытки, а другим прибыль» [8,л.389 об.].

Затем А.П.Волынский предупредил, что в случае если Исмаил бей не отпустит товары русских купцов, тогда он погрузит корабль чем угодно, даже камнем, но не допустит погрузки товаров джульфинских армян. И российский двор будет осведомлен о произволе Ис-

маил бея и потому советовал хорошо обдумать свои действия. Исмаил бей оставался при своем, не испугавшись угроз подтверждал, что не пропустит российских купцов [8,л.391].

В тот же день вновь к Исмаил бею был отправлен человек, чтобы сказать «ему как приятелю своему, чтобы он не делал того, что ему не держать здесь купцов российских его царского величества и их товаров, объявляя, ему что он, посланник не сомневается, чтоб его Шахова величество государь их желал, или б столь такие ссоры иметь с его царским пресветлым величеством» [8,л.391 об.]. Посланник угрожал, что если так будет продолжаться, ему не избежать неприятностей. А.Волынский также напоминал, что дядя Исмаил бея «Кейхосров хан в бытность свою таких наглых поступок в отношении русскоподданных не совершал» [8,л.391 об.]. Посланник сказал, что и так он не доволен Исмаил беем поскольку было совершено нападение на дворянина посольства, при котором был послан слон [8,л.391об.].

А.П.Волынский также возмущался наглыми действиями купцов армян, которые вывозят в Астрахань европейские товары. Эти товары в Россию привозят через Петербургский и Архангельский порты. Пётр I же велел купцам–армянам вывозить в Россию из Сефевидского государства только производимые там товары [8,л.392].

Как верно отмечает Ф.М.Алиев пребывание иноземных купцов в Шемахе и наличие у них большого количества товаров в период экономического упадка Сефевидского государства говорит об оживлённой внешней и транзитной торговле Шемахи в это время, хотя после перехода европейских стран на эксплуатации океанического пути, многие города, находящиеся на караванных путях, потеряли своё былое значение [2,сс.71-72].

Неслучайно, что французские миссионеры посетившие Азербайджан в начале XVIII века писали, что этот «город является большим торговым городом, местом хранения привозимых из Московии и Персии товаров, здесь имеются караван-сарай или лавки русских» [4,с.30]. Продолжая свой рассказ о Шемахе, они писали, что в Шемахе всегда находятся представители разных народов, этот город является местом встречи торговавших в Московии, Швеции и Голландии

дии. [4,с.30] По словам тех же миссионеров в Шемахе жили около 200 индийских купцов [4,с.24] .

В конечном счете , Исмаил бей согласился пропустить российских купцов и отправил 3-х своих людей к верблюдицам, чтобы объявить им о разрешении наниматься к российским купцам перевозить их товары [8,л.394].

«8 числа приходили к посланнику армяне из джувльфийской компании с просьбой отпустить их товары на тех шкунах, которые прибыли в пристань Ниязабад. А.П.Волынский объявил им, что те шкуны и бусы прибыли сюда не для перевоза товаров, а для перевоза посла и его свиты. Если после того как члены посольства сядут на корабли останется место, можно погрузить товары армянских купцов. Услышав это армяне, сказали, что они и индийцы, обещают передать посланнику в благодарность 360 червонцев венецианских» [8,л.394]

При этом все же А.П.Волынский советовал им погрузить свои товары на местные корабли. В ответ армянские купцы осведомили его , что если бы имелись местные суда, тогда они так не умоляли бы посланника. И хотя в Дербенде имеются две бусы, которые купили несколько лет назад в Астрахани, но они опасаются отправлять на них свои товары, из-за их неисправного состояния .

После многочисленных переговоров,Исмаил бей если даже разрешил русским купцам нанимать верблюдов для перевозки товаров, но выдвинул другое требование - не выпускать российских купцов «...из караван-сараев с шелком-сырцом без уплаты за каждый тайвюк верблюжьей по 14 рублей с полтиною» [7,л.433].

Узнав об этом, А.П.Волынский, сделав выписку из шахского указа, отправил ее к Исмаил-бею, объявляя, что он своими действиями нарушает заключенный с шахом договор[7,л.433 об] . По совету секретаря Ширванского дивана Мирза Муима и Музафара посланник обратился с жалобой к ширванскому шейх-уль-исламу. Шейх-уль-ислам написал указ, чтобы Исмаил бей не задерживал товаров русских купцов и довольствовался взиманием одного золотого червона с вьюка[7,л.435]

А.П.Волынский велел капитану Рентелю для сопровождения и охраны товаров и вещей из Ниязабада отправить 100 русских солдат,

но не довольствуясь этим, просил уже у получившего к тому времени диван, бея ,дать в его распоряжение до Ниязабада 100-150 воинов.[7,л.440 и об] Исмаил бей упрекнул А.П.Волынского в излишней осторожности, объявив, что в дороге никакой опасности нет. В то же время он оговорился, что совсем недавно разбойники пытались напасть на Шемаху, но он отправил 400 воинов, которые разгромили их. [7,л.449]

После отправления некоторых вещей из своего багажа из Шемахи в Ниязабад, Волынский снова потребовал кормовых денег в размере 10 тыс. рублей, но получил отказ.[2,с.82]

Надо отметить, что А.П.Волынский только 11 июня 1718 г. покинул свою резиденцию в Шемахе, чтобы отправиться в Ниязабад, Его второе пребывания в Шемахе длилось 8 месяцев [2,с.82].

Таким образом, анализ переговоров А.П.Волынского с наместником Ширванского бейлербейства с Исмаил беем во время второго пребывания в Шемахе показывает, что их взаимоотношения складывались не просто, и между ними часто возникала ссора. Из сложившейся ситуации ,каждый из них, хотел извлечь свои выгоды, не уступая другому.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азербайжан тарихи, (на азерб.языке)Баку,1999,ч.ш .
2. Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П.Волынского в Азербайджане. Изд-во «Элм». Баку,1979.
3. Белевы путешествия чрез Россию в разные азиатские земли, а именно: в Испагань, в Пекин, в Дербент и Константинополь (перев. с французского Михайло Попов), ч. 1, СПб., 1776,
4. Выдержки из записей французских миссионеров Маз, Башуд, Флорио и другие (перевод с французского Абезгуза). Научн. Архив ИИНАН Азерб. на ф. 1, д. 471.
5. Инструкция Петра I А.П.Волынскому для выполнения дипломатической миссии в Персии // Алиев Ф.М. Миссия ..., Приложение №1, сс. 86-90.
6. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку, Элм-1993.
7. Российский Государственный Архив Древних Актов, фонд 77 (Сношения России с Персией). 1716-1718 гг., документ 2.
8. РГАДА, ф. 77, 1716-1718, д.3.

**“RUSİYA ELÇİSİ A.P.VOLİNSKİNİN AZƏRBAYCANIN ŞAMAXI
ŞƏHƏRİNƏ İKİNCİ GƏLİŞİ”**

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiya Dövlət Qədim Aktlar arxivinin sənədlərinə əsaslanaraq, Rusiya elçisi A.P.Volnskinin Şamaxıda ikinci dəfə olarkən yerli hakimiyyət ilə mürəkkəb münasibətləri işıqlandırılmışdır.

**"THE RUSSIAN ENVOY A.P. VOLINSKI'S SECOND COMING IN
SHAMAKHI "**

SUMMARY

The article highlights, the Russian envoy A.P.Volnski's complicated relationships with the local authority, while his second visit in Shamakhi, based on the Russian State Archives of Ancient Acts.

Заур ГАСАНОВ

ЭТНОНИМЫ И ТОПОНИМЫ С ОСНОВОЙ SAKA

- Ключевые слова:** скифы, сака, доители кобылиц в “Илиаде”, скифский олень, туранцы Афрасияба.
- Keywords:** Scythians, Sakians, mare-milkers in Iliad, Scythian deer, Turanians of Afrasiab
- Açar sözlər:** Skiflər, Sakalar, İliadada madyan sağanlar, Skiflərin maralı, Əfrasiyabın Turanlıları.

Этнонимы и топонимы с основой *saka* распространены на огромных территориях Евразии. Обычно исследователи ограничивают ареал проживания сакских племен Азией. Однако письменные источники не дают оснований для подобных выводов. В Центральной Азии античные письменные источники действительно локализуют такие сакские этнонимы, как амиргийские саки и массагеты. Саков и сакасанов (сакасинов) те же источники локализуют в Анатолии и на Южном Кавказе, племя сагартиев — на Ближнем Востоке, фиссагетов — на востоке европейской части Скифии, сигиннов — в Венгрии [11, I, 201, IV, 22, V, 9, VII, 64, 85; 25, XI, 8, 4, 35, VI, 28-30]. Важно отметить, что все скифы себя саками не называли. У каждого из скифских племён было своё этническое название. Некоторые из них содержали основу «сака», как например массагеты, сакасины, сигинны и др. Что касается термина «скиф», то он является собирательным названием всех скифских племён. На языке скифов слово «скиф» — Σκύθης — S-kuth-es (ед. число) или Σκύθαι — S-kuth-ai (мн. число), имеет значение «племя». В надписи на серебряной чаше из Исыкского кургана в Семиречье термин *küz* (греческое «Σ-κυθ») /ассирийское «Ish-kuz») используется как в качестве самоназвания, так и для обозначения соседних племён [9]. Указанные примеры свидетельствуют, что этноним *скиф* (-kuz) использовался не только в Европе, но и в Ассирии и Центральной Азии. С другой стороны этноним *сака* наряду с Центральной Азией и Южным Кавказом, был также распространён в Анатолии, на востоке Европейской Скифии и в Центральной Европе.

Этноним *сака* имеет очень важное значение для Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана и многих других тюркских государств в контексте их древней истории. Многие исследователи отмечают, что “туранцы” о которых говорится в Авесте это скифо-сакское племя, локализуемое в Центральной Азии [33, с. 186]. Основная часть сакских племен Центральной Азии локализовалась в Казахстане. Борьбе зороастрийцев, персов с племенами туранцев (саков) возглавляемых легендарным героем тюрков Афрасиябом (Алп Эр-Тонга, авестийский Франграсиан) посвящена большая часть Авесты [2, Гимн Ардвиг-Суре]. Важно отметить, что туранцы представлены в Авесте как враги зороастрийской религии.

В VI в. до н.э. в период ослабления скифо-саков на Ближнем Востоке сакские племена создали свое государство под названием Сакаена на Южном Кавказе, в Азербайджане.

Г. Гейбуллаев собрал большое количество племенных этнонимов тюркских народов родственных с этнонимом сака. Например *шага* – у казахов, *шакай*, *шекей* – у узбеков, *саке*, *сака* – у киргизов, *шаклар* – у туркмен. Помимо этого он приводит топоним *Шаки* в Татарстане и топоним *Шеки* в Азербайджане¹ [10, с. 27].

Из современных народов этноним *сака*, в качестве самоназвания, сохранили якуты и хакасы. Речь идет о якутском этнониме *саха* и хакасском этнониме *сагай*. Причину появления звука «х» в якутском этнониме *саха* А.Е. Кулаковский объяснял тем фактом, что древнетюркскому «к» соответствует в якутском языке во всех положениях звук «х» [19, 20].²

В азербайджанской науке происхождение топонима “Шеки” в северо-западном Азербайджане возводится к самоназванию центрально-азиатских скифских племен – «сака». Основываясь на этом топониме, в азербайджанской науке принято считать, что регион вокруг Шеки был одним из центров скифско-сакских племен.

¹В азербайджанской науке со скифам также идентифицируется топоним Закалата (*Sakatala).

²А. Е. Кулаковский считал, что слово якут происходит от слова саха, в результате выпадения начального «с» и добавления суффикса множественного числа «ут» в конце этнонима [см.: 19; 20, с.414.] По поводу суффикса множественного числа «t» в этнонимах скифо-саков и древних тюрков см.: [30].

Недавно было обнаружено археологическое подтверждение пребывания скифо-сакских племен в Шеки. В некрополе Тепебаши расположенном на южной окраине с. Фазыл Шекинского района было найдено коллективное погребение с пятью сохранившимися черепами [28, s.67-68]. Краниологические исследования этих черепов проведенные Д.А.Кириченко позволили установить, что три из них (№№ 1, 4, 5) аналогичны обнаруженным в Мингечаурских грунтовых погребениях с вытянутыми костяками и скифскими наконечниками стрел. Два других черепа (№№ 2, 3) «обнаруживают сходство с синхронными группами сакских племен с территории Приаралья, Тянь-Шаня и Алтая» [17, с.258-260, табл. 1]. В некрополе Йонджалы расположенном на северо-западной окраине этого же с. Фазыл были найдены два погребения с двухлопастными ромбическими втульчатými наконечниками стрел раннескифского типа [34, s.23]. Присутствие скифо-саков в Шеки в качестве местного населения совершенно очевидно. Дальнейшие археологические раскопки на некрополях Йонджалы и Тепебаши в Шеки имеют очень важное значение для изучения раннего периода миграции скифо-сакских племен в Азербайджана.

Следует отметить, что термины скифы и саки это собирательное название кочевых племен Евразии. В соответствии с Геродотом в Скифии говорили на семи различных языках. То же самое можно сказать и территориях населенных сакскими племенами. Персы называли все скифские племена именем *сака* и разделяли саков на три различных вида [13, с. 100-103]. Греки употребляли оба названия – скифы и саки. Геродот идентифицирует скифов и саков [11, VII, 64]. В современной науке (обычно) термин “скифы” используют для обозначения европейских и ближневосточных племен, а термин “сака” для обозначения азиатских кочевых племен [26, с.9]. В ассиро-вавилонских письменных источниках скифы проходят под именами *ашгузай*, *ишгузай* [14, с.243]. Следует отметить, что несмотря на многоязычность сакских племен в основе сакской империи несомненно должен был стоять собственно сакский этнос. То есть так называемый титульный этнос империи. Мои собственные исследования показывают, что большая часть скифо-сакских племен говорила на тюркских языках [8]. Но прежде чем перейти к исследованию этой

проблемы на основе тюркских языков нам следует критически проанализировать позицию иранологов по сакской проблеме, поскольку большинство иранологов считает, что все сакские племена были ираноязычными.

Ключевым вопросом в определении этнического происхождения собственно сакского этноса является этническое происхождение этнонима *сака*. Иранологи пытаются доказать иранское происхождение слова *сака* при этом ссылаясь на наличие слова *sag* в осетинском языке в значение «олень». Причиной этого сопоставления является то, что олень является наиболее распространенным художественным мотивом скифо-саков. Археологами было обнаружено огромное количество высоко художественных золотых и бронзовых изделий скифского и сакского искусства изображающих оленей. В. И. Абаев приводит следующие аргументы в пользу иранского происхождения этнонима *сака*:

- 1) Олень приводится им как излюбленное животное в осетинском фольклоре. Охота на оленя занимает в нем особое место, а оленьё мясо – неотъемлемая часть нартского застолья.
- 2) Далее Абаев отмечает, что название оленя *sag* в осетинском языке возводится к самоназванию скифов *сака*, которые именовали себя так по своему тотемному животному.
- 3) Самка оленя в осетинском языке имеет иранское наименование. Соответственно, по мнению Абаева, название самца также должно иметь иранское происхождение [1, с.49].

Данные аргументы Абаева не обоснованы по следующим причинам.

Во-первых использование оленьего мяса в пищу и охота на него не достаточное условие для того что бы взять название оленя себе в этнонимы. С другой стороны у тюркских народов олень имеет не только прикладное значение (как у осетин), но его образ занимает особое место в мировоззрении и даже в мифах о происхождении. К примеру якутские шаманы имели духов двойников называемых Мать-зверь (ийэ-кыыл), которая часто представала в виде оленя или лося. Кожа оленя и его рога использовались якутами для изготовления шаманского бубна и колотушки, которые оживлялись шаманом и

превращались в его оленя на котором он путешествовал в потусторонний мир [5]. Образ оленихи был также связан с духами прародителями гуннов. Иордан передает нам сообщение Приска Панийского о том, что олень (олениха) показывает дорогу гуннам сквозь Мэотийское озеро (Азовское море). Источник добавляет, что эту олениху послали духи от которых гунны ведут свое происхождение [15, с. 124-125]. Можно привести еще множество аналогичных примеров из тюркской истории и этнографии.

Во-вторых Абаев считает, что олень был тотемом осетин. Однако Абаев полагает, что и волк тоже являлся тотемом осетин. Таким образом, по утверждению Абаева, у осетин два тотема: волк и олень. Насколько известно из практики мировой мифологии, тотемные традиции у народов основаны на идентичных принципах. Однако у осетин, если учитывать сказанное Абаевым, это отношение дифференцировано. Название волка у осетин *biræğ*, как утверждает сам Абаев, тюркского происхождения [1, с.49]. То есть оно происходит от тюркского *böri*. Он объясняет это тем, что, согласно тотемной практике, название тотема у народа — его носителя — должно было забываться. Что касается второго, как считает Абаев, осетинского тотема — оленя, то осетины не только не забыли его, но и взяли себе в этноним. Здесь мы сталкиваемся с ярко выраженной непоследовательной аргументацией исследователя, которая приводит его к далеко стоящим от реальности выводам.

В третьих для того чтобы признать слово *саг* осетинским по происхождению, ссылка на его употребление в устной осетинской речи XIX—XX вв. крайне недостаточна, так как имеется тюркская аналогия этого слова, зафиксированная в письменных источниках XI в. Более того, слово *сака* в значении «олень», которое автор выдает за осетинское, отсутствует у всех иранских народов, за исключением осетин. У индоевропейских народов есть слово *šaka, sakha, sakas, сук* в значении «сук». Данное слово идентифицируется со значением «рога» в индоевропейстике [1, с.179]. Единственное слово происходящее от данного корня обозначающее лося происходит из русского языка. Это слово *сохатый* в значении «лось». В. И. Абаев приводит данное слово в качестве свидетельства индоевропейского про-

исхождения слова *saka* в значении “олень” [1, с.179]. Видный российский лингвист Ю. В. Откупщиков исследовал данную проблему и установил реальное происхождение значения слова “сохатый”. В русском языке слова оканчивающиеся на *-атый* представляют собой определенную группу. Например “бородатый”, “горбатый”, “носатый”. Соответственно “сохатый” означает “с большой сохой”. Но слово *соха* как отмечает Откупщиков означает сельскохозяйственный инструмент, которым разрыхляли землю. Причину возникновения этой семантики он объясняет тем фактом, что в древности землю разрыхляли большим развилистым суком или ветвью, один конец которого обжигали и заостряли [23, с.146-147]. Свидетельством тому, что концепция Откупщикова верна, является наличие латышского слова *sakas* в значении “вилы” [1, с.179]. Таким образом слово “соха, сук, *saka*” и т.д. не восходит к собственно названию оленя в индоевропейских языках, а лишь очень редко ассоциируется с понятием рога. Для оленя в индоевропейских языках есть свои названия. Например такие как: “олень, лось” в русском языке и т.д. Основываясь на всех вышеприведенных аргумента мы приходим к следующим выводам. Абаев не смог привести достаточного количества данных из осетинского фольклора указывающих на то, что олень мог являться тотемом осетин. Название оленя *sag* в осетинском языке не имеет иранского происхождения, а скорее всего является заимствованием из не индоевропейского языка.

Теперь попытаемся проследить, насколько широко данное слово представлено в тюркских языках. В древнетюркских источниках слова с основой *sīğ/soq/soğ* обозначают «марала, сайгака, козулю, оленя, корову». К примеру древнеуйгурское слово *soğun* – “олень» [21, с. 507], у Юсифа Баласагунлу *soqaq* – “марал, козуля, сайгак» [21, с. 508], у Махмуда Кашгарлы *sīğir* – “корова» [21, с. 502]. Помимо этого различные фонетические формы этого слова (консонанта *sg, sğ, sj*) присутствуют в следующих тюркских языках в значениях “олень, марал” – азербайджанском, туркменском, средне-тюркском, узбекском, караимском, каракалпакском, сары-уйгурском, хакасском, шорском, ойротском и тувинском языках. В дополнение ко всему, в саларском, халаджском, кыргызском, казахском, куманском, ногайском и др.

тюркских языках, слова с консонантой *sg, sğ, sj* обозначают "корову и крупный рогатый скот" [см.: 28, с. 811, 814-815; 36, с. 1243-1244).

Помимо тюркских языков данное слово (в значении олень или рогатое животное) представлено в монгольских – *segenek*, тунгусских – *seg-* и в японском – *sika*. Составители «Этимологического словаря Алтайских языков» приводят реконструкцию этого слова (олень) в протоалтайских языках – **sīgò* [36, с. 1243-1244].

Также следует отметить, что в тюркских языках слова с корнем *sağ* имеют такие значения как «доить, удой, дойное животное» [21, с. 480]. Данное слово широко распространено в тюркских языках [см.: 28, с. 804]. В противовес этому в осетинском языке слово доить имеет совершенно другое происхождение и звучит как *ducyn/docun* [1, с.179]. Слово доить (доитель) очень важно в контексте изучения скифо-сакской истории, поскольку оно является одним из скифских этнонимов. В науке широко известен тот факт, что Гомер в «Илиаде» упоминает в Северном Причерноморье племя «доителей кобылиц» (гиппемолгов)[31, XIII, 4-8]. Как сообщает Страбон, Гесиод называл доителей кобылиц скифами [25, VII, III, 7]. В науке это племя также как правило отождествляется со скифами [37, с.284]. Однако также существует мнение о том, что это могли быть киммерийцы [18, с. 48-66; 24, с. 17]. Как бы то не было в работе Гомера нам встречается этноним кочевого народа Северного Причерноморья, в основе которого стоит слово «доить», которое звучит как *sağ* в тюркских языках. Важно также отметить, что данное слово распространено в монгольских языках в формах – *sağa, sa-, sa'a-* [36, с. 1198].

Еще одно слово являющееся ключевым в вопросе этнического происхождения этнонима *saka* это слово *sagaris* – название боевого топора саков. Геродот приводит название этого оружия и отмечает, что сагарисами было вооружено собственно скифское племя, которое называют амиргийскими саками. Они носили штаны и островерхие стоящие прямо головные уборы, а вооружены были сакскими луками, кинжалами и топорами сагарисами [11, VII, 64]. Таким образом нам становится известно, что сакские племена называли свои топоры "сагарис".

Данное слово имеет прямые параллели в языках алтайской семьи. В "Этимологическом словаре Алтайских языков" приводится

реконструкция двух слов в значениях "sharp instrument", "to cut, split" ("острый инструмент", "разрезать", "расщеплять"). Первое слово *sāk'а было реконструировано на основе тунгусского saqri – "топор", японского sak- "расщеплять", корейского sākí- вырезать. Второе слово *šiük'у было реконструировано на основе тунгусского *šuk – резец, долото, вырезать и т.д., монгольского suke, süke, sugu (и др. формы) – "топор" [36, с. 1203, 1339]. В якутском языке есть слово süge в значении "топор". В большинстве тюркских языков данное слово в значении "топор" не сохранилось, но зато в древнетюркских источниках данное слово сохранилось в качестве названия боевой атаки – soq- "бить", "ударять", "всовывать", "втыкать" "жалить (о змее)" [21, с. 508; 28, с. 805].¹ В казахском языке сохранилось слово saka в значении "the junction of the blade" ("перекрестие клинка"), "hilt of a knife" ("рукоять ножа") (Clauson 805). Слово sōqim у Махмуда Кашгарлы имеет значение "деревянный трехгранный свистящий наконечник стрелы" [32, с. 397; 21, с. 509]. Данное слово имеет очень важное значение, поскольку трехлопастные и трехгранные наконечники стрел являются изобретением скифо-сакских племен и даже можно сказать отличительной чертой их археологии [3, с. 49]. В тюркских языках также есть слово sağ – «правый» [21, с. 480]. В данном случае может иметься в виду правое крыло армии.

Таким образом на основе всех вышеприведенных аргументов нам удастся установить, что этноним сака ведет свое происхождение из языков алтайской семьи и в частности тюркских языков.

Теперь следует выяснить, какие дополнительные факторы помогают установить связь между древним этнонимом *сака*, якутским этноним *саха* и хакасским этнонимом *сагай*.

Во-первых это этнографические данные, в частности скотоводческий уклад хозяйства якутов и хакасов. Для обоих народов разведение скота, в частности лошадей, было основным родом хозяйст-

¹Клосон приводит две формы этого слова 1) sok – "to beat, crush" ("ударять, раздавливать"); 2) suk – "to insert, thrust" ("всовывать, втыкать"). Как отмечает Клосон большинство современных тюркских языков различают эти два слова. Далее он отмечает, что юго-западные тюркские языки составляют исключение. В частности он приводит азербайджанское sox – "втыкать", османское sok- в значении "to bite (of a snake)" ("жалить (о змее)") [29, с.805].

венной деятельности. Разумеется доение кобылиц занимало одно из наиболее важных мест в этом хозяйстве [6, с.141-151; 7, с.153-161]. Данная деталь находит прямую параллель в сообщениях древнегреческих источников которые, как отмечалось выше, пишут о скифском племени «доителей кобылиц» [31, XIII, 4-8; 25, VII, III, 7]. Тюркское слово *sağ* и монгольское слово *sağa* [21, с.480;36, с.1198] в значении «доить» подтверждают эту информацию источников. В этнографии якутов есть целый ряд свидетельств, которые с точки зрения исследователей ведут свое происхождение от культуры скифо-саков. Среди этих образцов материальной культуры якутов А. И. Гоголев перечисляет якутские остроконечные головные уборы, гривны плоской и витой формы с загнутыми концами, формы якутских деревянных чоронов, на конической ножке и ручки деревянной посуды в виде копыта лошади [12, с.50]. Улла Йохансен исследовала якутский орнамент и установила, что он ведет свое происхождение от орнаментальной традиции пазырыкской скифской культуры [16].

Вторым дополнительным свидетельством того, что якутский этноним *саха* является продолжением скифо-сакского этнонима *сака* является образ оленя в якутской мифологии и ее обрядности шаманизма. Образ оленя в культуре якутов носит не столько прикладной, сколько духовный характер. Следует сопоставить данный факт с тотемными изображениями оленя в скифо-сакской археологии а также с этимологией слова *sīğ/soq/soğ* в тюркских языках. Обо всем этом мы детально писали выше.

Наконец последним и наиболее важным свидетельством связи этнонимов *сака*, *саха* и *сагай* могут служить археологические данные.

Как отмечалось выше в Азербайджане в некрополях Тепебаши и Йонджалы недавно было обнаружено археологическое подтверждение пребывания скифо-сакских племен в Шеки. [17, с.258-260, табл. 1; 28, с.67-68; 34, с.23]. Это подтверждает связь топонима Сакасена упоминаемого в греческих источниках и современного топонима Шеки в северо-западном Азербайджане с племенами *саков* [14, с.251-253;9,с.27]. Обширные комплексы сакской археологии в Казахстане [4, с.9-136], также подтверждают сообщения письменных источников о существовании там сакского государства.

Археологические следы также свидетельствуют в пользу сакского происхождения хакасского этнонима *сагай*. В частности речь идет о тагарской археологической культуре, которая возникает на среднем Енисее к IX в. до н.э. и входит в ареал культур скифского мира [27, с.102-104].

Что касается следов продвижения сакских племен в Якутию, то этому вопросу посвящена специальная статья А. П. Окладникова в которой он анализирует погребение из д. Белоусово которая находится в регионе верховьев Лены где заканчивается старый якутский тракт и начинается дорога на север в Якутию. В этом погребении были обнаружены несколько предметов имеющих скифо-сакское происхождение. Погребение датируется IV-III вв. до н.э. [22]. Поиски археологических следов продвижения скифо-саков в Якутию следует продолжить. Это позволит еще раз подтвердить концепцию о происхождении якутского этнонима *саха* от скифо-сакского этнонима *сака*.

Таким образом в результате сопоставления исторических, археологических, мифологических, этнографических и лингвистических данных (междисциплинарный подход) удастся подтвердить наши выводы о том, что якутский этноним *сака* и хакасский этноним *сагай* ведут свое происхождение от скифо-сакского этнонима *сака*. Связь азербайджанского топонима Шеки со скифо-сакскими племенами также подтверждается археологическими данными.

В завершении данной темы следует отметить, что все приведенные здесь данные являются свидетельством того, что собственно сакские племена имеют генетическую связь с тюркскими языками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абаев, В. И. Осетинский язык и фольклор. Москва–Ленинград: Из-во АН СССР, 1949, 601 с.
2. Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата. Перевод с авестийского И. М. Стеблина-Каменского. Москва: Дружба Народов, 1993, 208 с.
3. Акишев, К. А. Саки азиатские и скифы европейские (Общее и особенное в культуре). В: Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1973, с 43-60.
4. Акишев, К. А., Кушаев, Г. А. Древняя культура саков и усугей долины реки Или. Алма-Ата: Из-во АН Казахской ССР, 1963,

- 298 с. + XI табл.
5. Алексеев, Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (Опыт ареального сравнительного исследования). Новосибирск: Наука, 1984, 233 с.
 6. Боякова, С. И. Скотоводство. В: Алексеев Н. А. и др. (ред.). Якуты (Саха). Москва: Наука, 2012, с. 141-151.
 7. Бутанаев, В. Я., Худяков, Ю. С. История енисейских кыргызов. Абакан: Из-во хакасского гос. университета, 2000, 272 с.
 8. Гасанов, З. Царские скифы: этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов. New York: Liberty Publishing House, 2002, 486 с.
 9. Гасанов 2015.
 10. Гейбуллаев, Г. А. Топонимия Азербайджана: историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1986.
 11. Геродот. История. Пер. Г. А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 600 с.
 12. Гоголев, А. И. Происхождение якутов. В: Алексеев Н. А. и др. (ред.). Якуты (Саха). Москва: Наука, 2012, с. 40-63.
 13. Дандамаев, М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва: Наука, 1985, 319 с.
 14. Дьяконов, И. М. История Мидии: от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва–Ленинград: Из-во АН СССР, 1956, 480 с.
 15. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод и комментарий Е. Ч. Скржинской. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001, 512 с.
 16. Йохансен, У. Орнаментальное искусство якутов: историко-этнографическое исследование. Якутск: Дани Алмас, 2008, 158 с.
 17. Кириченко, Д. Новые материалы к палеоантропологии Азербайджана. // *Tarix və onun problemləri*, 2007, № 1, с. 258-260.
 18. Куклина, И. В. Этнография Скифии по античным источникам. Ленинград: Наука, 1985, 206 с.
 19. Кулаковский, А. Е. О происхождении слова “Якут”. Якутские зарницы, 1926, № 4, с. 53.
 20. Кулаковский, А. Е. Научные труды. Подготовили к печати: Н. В. Емельянов, П. А. Слепцов. Якутск: Кн. Изд.-во, 1979, 484 с.

21. Наделяев В. М. и др. (ред.) Древнетюркский Словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
22. Окладников, А.П. Скифы и тайга (к изучению памятников скифского времени в Ленской тайге). В: Проблемы археологии, П. Ленинград: ЛГУ, 1978, с. 101-109.
23. Откупщиков, Ю. В. К истокам слова: рассказы о науке этимологии. Санкт-Петербург: Авалон, Азбука-классика, 2005, 352 с.
24. Скржинская, М. В. Скифия глазами эллинов. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001, 296 с.
25. Страбон. География: в 17 книгах. Пер. Стратановского Г. А. Ленинград: Наука, 1964, 944 с.
26. Таиров, А. Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII-VI вв. до н.э. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007, 274 с.
27. Чугунов, К. В. Абсолютная хронология тагарской культуры – взгляд извне. В: Красноярск: РИО КГПУ им В. П. Астафьева, 2005, с. 102 – 104.
28. Alməmmədov X. Təpəbaşı nekropolu. // Azərbaycan arxeologiyası, 2006, VIII, № 1-4, s. 63-74.
29. Clauson, S. G. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. London: Oxford University Press, 1972, 1040 p.
30. Hasanov, Z. Suffix -t as an Indicator of Plurality in the Ethnonyms of the Royal Scythians. II International Symposium of Turkology (12-14 September 2012), Warsaw: University of Warsaw, 2012, p. 49-50.
31. Homer. The Iliad II. Trans. A. T. Murray. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
32. Kaşğari, Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk (Türk dilləri Sözlüyü). Tərc. Əskər, R. Bakı: Ozan, 2006, I-ci cild, 512 с.
33. Malandra W. W. An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983, 208 p.
34. Muxtarov N., Bədəlova İ., Əmrah-qızı C. Şəki Arxeologiya və Folklor qrupunun, Şəki-Qax-Oğuz arxeoloji ekspedisiyasının 2013-cü ildə gördüyü işlərin geniş Hesabatı. Şəki-Bakı: AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxivi: İnv. № – 777, 2013, 64 s. + 67 tabl.

35. Plyni. Natural History. Volume II, trans. by Rackham H. Cambridge: Harvard University Press, 1942, 663 p.
36. Starostin, S. A. et al. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Leiden and Boston: Brill, 2003, 1556 p.
37. Sulimirski, T. Scythian Antiquities in Western Asia. *Artibus Asiae*, 1954, Vol. XVII, 3/4, p. 282-318.

SAKA KÖKLÜ ETNONİMLƏR VƏ TOPONİMLƏR

XÜLASƏ

V.İ.Abayev və başqa İranşünaslar Saka etnik adının İran mənşəli olmağını sübut etməyə çalışırlar. Bunu edərkən onlar Osetin dilində “maral” mənasında işlənən saq sözünə istinad edirlər. Yalnız Osetin dilindən başqa saq sözü İran dillər qrupunda bu mənada işlənir. O biri tərəfdən qədim Türk mənbələrində saq köklü sözlər “sağmaq, sağılmış süd, sağılan heyvan”. Sığ/soq/soğ köklü sözlər isə qədim Türk mənbələrində “maralı, ceyranı, inəyi” adlandırmaq üçün istifadə olunurlar. Bu etimologiya Saka etnik adının Türk dilləri ilə bağlılığını göstərir. Altay dillər ailəsinin etimoloji lüğətində “maral” sözünün Altay dilləri üçün rekonstruksiyası *sığò kimi gətirilir. Saka etnik adı müasir toponimlərdə və etnonimlərdə qorunub saxlanılmışdı (Sagay, Saha, Şəki). Eradan əvvəl VI əsrdə, Çar Skiflərin təsirinin Yaxın Şərqdə zəifləməsindən sonra, Sakalar Cənubi Qafqaza qəlib Azərbaycanda Sakasena adlı dövlətlərini qurmuşdular.

ETHNIC AND TOPONİMİC NAMES WITH SAKA BASE

SUMMURY

V.I.Abaev and other Iranian language researchers are trying to prove Iranian linguistic origin of the Saka ethnic name, pointing to the presence of the word *sag* – “deer” in Ossetian language. Nevertheless in the languages of Iranian language group the word *sag* in this meaning does not exist beyond Ossetian. On the other hand in ancient Turkic written sources the words with the base *sağ* have such meanings as “milk, to milk, milking animal” and the words with the root *sığ/soq/soğ* are denoting “deer, gazelle, cow”. This etymology is an evidence of the relationship between ethnic name Saka with the Turkic languages. In the Etymological Dictionary of the Altaic languages there is a reconstruction of the word “deer” for Altaic languages – *sığò. Sakians preserved their ethnic names in the contemporary toponymic and ethnic names (Sagai, Sakha, Sheki). In the VI century BCE, when the power of the Royal Scythians in the Near East started to weaken, the Sakian tribes established their state Sakasena in the South Caucasus, in Azerbaijan.

К НЕКОТОРЫМ АСПЕКТАМ РОЛИ США В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ БЕЗОПАСНОСТИ

Ключевые слова: трансатлантическое партнерство, безопасность и оборона, НАТО, ЗЕС, внутри европейские противоречия, Brexit.

Açar sözlər: transatlantik tərəfdaşlıq, təhlükəsizlik və müdafiə, NATO, QAİ, avropadaxili ziddiyyətlər, Brexit.

На протяжении более 65 лет гарантом евроатлантической безопасности выступает Организация Североатлантического договора, объединяющая большинство стран Европы, Канаду и США, где последние играют доминирующую роль. Обеспечение безопасности 29 государств, подавляющее количество которых представляют страны Западной Европы, является нелегкой ношей для одной страны, в связи с этим Америка заинтересована в развитом военно-политическом составляющем Европейского союза. Сам же ЕС не раз предпринимал попытки к построению «европейской идентичности в сфере безопасности и обороны», однако недостаточное финансирование и несогласованная политика ведущих европейских стран оставляют США ответственными за безопасность Евроатлантики, начиная с середины 1949 года.

Ключевые вопросы безопасности по окончании Второй мировой войны остро стояли перед странами Европы. В 1948 г. пятью европейскими государствами был подписан Брюссельский пакт, учреждавший Западный союз, цель которого заключалась в создании «коллективной самообороны» против потенциального агрессора, в частности СССР и стран соцлагеря [1]. Однако участники блока быстро осознали, что они одни будут не в состоянии отразить атаку со стороны Советского Союза. Блокада Берлина наглядно продемонстрировала, что

* *Айгюн АКБАРОВА* – доктор философии по политическим наукам, доцент кафедры «Дипломатия и внешняя политика» Бакинского Славянского Университета

трансатлантическое единство является для Европы необходимым сегментом в сфере обеспечения общенациональной безопасности [2].

В сложных условиях разворачивающейся холодной войны и формирования биполярного мира для Соединенных Штатов было крайне необходимо контролировать архитектуру безопасности в Европе. Одно из средств такого контроля США видели в создании военно-политического блока с их участием. Целью его создания являлось обеспечение «коллективной безопасности» от угрозы Советского Союза, что соответствовало бы интересам западноевропейских стран [3]. В связи с этим, 4 апреля 1949 г. был подписан Североатлантический договор, оформивший НАТО, куда помимо США и стран-учредителей Западного союза вошел ряд и других атлантических государств.

Неспособность выполнения своей цели, а также создание альтернативного военно-политического блока, превосходившего по возможностям и численности Западный союз, ставили под вопрос существование последнего. Тем не менее, в соответствии с Парижскими соглашениями 1954 г. Западный союз был преобразован в Западноевропейский союз (ЗЕС). Причиной данного шага явилось наличие определенного недоверия европейцев к США, связанного с появлением у Советского Союза ядерного оружия. Это ставило под вопрос готовность США пойти на ядерную войну с СССР, защищая своих европейских союзников [4].

Однако, учитывая ограниченные возможности послевоенной Европы в финансово-экономической сфере и военной промышленности, гарантом безопасности в западноевропейском регионе все же оставалась НАТО, т.е. США. Более того, такая тенденция сохранялась на протяжении нескольких десятилетий, и не последнюю роль в этом сыграла биполярная система: противостояние двух сверхдержав приводило к зависимости Западной Европы от Соединенных Штатов [5].

Как пишут д. и.н., проф. Богатуров А.Д. и Аверков В.В.: " Не смотря на эти разногласия, нет оснований полагать, что страны Евро-союза в вопросах безопасности противопоставляют себя Североатлантическому союзу, стремятся дистанцироваться от него. В решениях Европейского совета в Ницце в 2000 г. было специально подчерк-

нуто ключевое значение НАТО в обеспечении европейской безопасности. Деятельность Евросоюза в военно-политической сфере направлена не на вытеснение НАТО, а на опережающее развитие европейской интеграции в сфере обороны параллельно с продолжением военно-политического сотрудничества по линии НАТО и двусторонних связей с США." [14,463]

С окончанием холодной войны перед европейским континентом открылось пространство для реализации внутреннего потенциала в сфере внешней политики, безопасности и обороны. Европа заявила о своем стремлении к обретению сильного и единого голоса на международной арене и формированию «европейской идентичности в сфере безопасности и обороны» (European Security and Defence Identity, ESDI). При подписании Маастрихтского договора, юридически закрепившего существование Европейского союза (ЕС), в качестве «второй опоры» ЕС было выделено формирование Общей внешней политики и политики безопасности (ОВПБ), которая по мере развития взаимоотношений с ЗЕС должна была осуществлять общую оборону всего Европейского союза. При этом неоднократно подчеркивалась необходимость тесного сотрудничества с НАТО [6].

Как подчеркивает д.и.н., проф. Торкунов А.В. "Задача сегодня состоит в том, чтобы упорядочить взаимодействие существующих региональных организаций, при этом устраняя неоправданное дублирование в их деятельности там, где оно возникает, улучшить координацию в интересах достижения синергетического эффекта от согласованных действий." [15,334]

Идея о формировании «европейской идентичности», процесс активного взаимодействия ЗЕС с ЕС в сфере обороны, углубляющаяся интеграция европейского континента могли привести к постепенному снижению роли НАТО в Европе и, соответственно, американских затрат. Чтобы деятельность Европы пошла на благо НАТО, США инициировали процесс «европеизации» альянса. Так, деятельность ЕС и ЗЕС одобрялась; признавалось, что развитие ESDI пойдет на благо не только европейским государствам, но и альянсу, поскольку укрепит европейскую опору в НАТО [7]. В ходе встреч на протяжении 1993-1999 гг. выработывались договоренности о характере

взаимоотношениях НАТО с ЗЕС/ЕС. Они сводились к тому, что, во-первых, оборонные структуры ЗЕС/ЕС ни в коем случае не являются ни конкурентом, ни альтернативой НАТО; во-вторых, НАТО обязалась оказывать поддержку операциям, проводимым ЗЕС самостоятельно без участия альянса [8].

Как пишет д.п.н, профессор А.Гасанов в своей фундаментальной монографии "Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана" "произошедшие в конце XX, в начале XXI века радикальные перемены требуют полноценного пересмотра всего миропорядка" [9,181]

Однако процесс ослабления присутствия США в Европе затормозили события в Югославии. Европейские вооруженные силы продемонстрировали свою неспособность в разрешении кризисных ситуаций. Неэффективность командования, низкий уровень мобильности и координации воинских контингентов сильно ударили по престижу и имиджу Европы [9]. Югославская акция усилила тенденции к закреплению лидерства США, при котором содержание «европейской идентичности» сводится, прежде всего, к согласованному следованию европейцев в фарватере американской глобальной политики [10].

В этой связи на заседании Европейского совета в Хельсинки в 1999 г. была намечена цель, т.н. Helsinki Headline Goal 2003, заключающаяся в том, что ЕС должен быть в состоянии в течение 60 дней привести в боевую готовность войска в составе до 60 тыс. человек. На состоявшемся в том же году саммите ЕС в Кельне было принято решение о передаче ЗЕС Европейскому союзу полномочий самостоятельного проведения военных операций по обеспечению мира, опираясь при этом на военный потенциал НАТО (что впоследствии оправдало себя, т.к. цель, поставленная в Хельсинки, не была реализована).

Институциональные контакты и совещания были существенно расширены, чему немало способствовали теракты 11 сентября 2001 г. В декабре 2002 г. ЕС и НАТО подписали декларацию по Европейской политике безопасности и обороны (ЕПБО), в которой говорилось о стратегическом партнерстве и доступе ЕС к механизмам пла-

нирования альянса. Положения декларации были расширены подписанным 17 марта 2003 г. рамочным соглашением «Берлин плюс», гарантировавшим помощь в планировании самостоятельных операций ЕС по поддержанию коллективной безопасности, свободный доступ европейцев к коллективным силам, средства и механизмам управления НАТО [11].

Новый пик активизации европейской политики в сфере безопасности и обороны приходится на 2003 г. Европейцы были крайне недовольны начатой США войной в Ираке. Многие европейские лидеры стали выражать обеспокоенность стремлением официального Вашингтона использовать союзные войска для решения собственных стратегических задач. Франция, Германия, Люксембург и Бельгия инициировали переговорный процесс по поводу автономности ЕС. Выдвигалась идея о создании полноценного оперативного-военно-стратегического штаба. Однако действия, совершаемые данной четверткой, критиковались со стороны правых консерваторов, кто поддерживал войну в Ираке, тем самым единого мнения выработано не было, и активизация в области безопасности пошла на убыль. Следует отметить, что вопрос о создании полноценного оперативного штаба ЕС поднимался неоднократно. Так, в целях дальнейшего стратегического развития ЕПБО, в 2011 г. данная идея была выдвинута верховным представителем ЕС г-жой Кэтрин Эштон. Однако это вновь вызвало критику со стороны некоторых стран, преимущественно Великобритании, т.к. штаб дублировал бы соответствующие структуры НАТО, к тому же требовал бы организационные, финансовые и кадровые ресурсы [12].

Сама же Америка заинтересована в развитии ЕПБО как значимой военно-политической организации. Американское правительство обеспокоено тем, что военная несостоятельность ЕС может быть губительна не только для самой Европы, но и для США, поскольку это подрывает европейскую опору НАТО и соответственно возлагает на Соединенные Штаты ношу в обеспечении безопасности 29 стран-участниц альянса. Безусловно, европейская политика по безопасности и обороне с каждым годом становится все более последовательной и эффективной, наращивая свой военный потенциал. Однако

каждый кризис, который пытается урегулировать ЕС, показывает слабость в военной сфере и зависимость от берегов Потомака. Тому способствует недостаточное финансирование военных отраслей, тогда как затраты США на эту область только растут, а также отсутствие единого мнения по вопросам безопасности среди стран ЕС [13].

Утверждение ЕС на международной арене в качестве значимого игрока в военно-политической сфере выведет отношения НАТО – ЕС на новый уровень. Взаимодействие трансатлантических структур в рамках коллективной безопасности на паритетной основе в борьбе против международного терроризма и экстремизма позволит более успешно реагировать на современные угрозы. Однако по сей день обеспечение евроатлантической безопасности не представляется возможным без участия альянса, т.е. США, которые, в свою очередь, направляют политику НАТО в своих национальных интересах. Возможность обеспечивать свою оборону за счет другой стороны очень прельщает европейцев, однако проблемы взаимодействия возникают тогда, когда политика США и, соответственно, всего альянса идет вразрез с представлениями Европы. В таких ситуациях, когда европейские страны-участницы НАТО на основании договора вынуждены следовать в фарватере, установленном США, активизируются действия по формированию «европейской идентичности». Тем не менее, как показывает практика, это не приводит к ослаблению роли Вашингтона в европейской безопасности. Возможно, обстановка не изменится и в ближайшее время: европейские страны, переживая на современном этапе финансовые и экономические кризисы, не согласятся увеличивать долю затрат в военный сектор ЕС и на создание дополнительных наднациональных структур. Тем более что присутствие вооруженных сил США в состоянии обеспечить безопасность европейского континента. Вероятно, лишь максимальное сокращение, либо полный уход американских войск побудят Европу предпринять активные шаги в обеспечении собственной безопасности на фоне новых угроз в XXI веке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. The Brussels Treaty (March 17, 1948) – URL: http://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/803b2430-7d1c-4e7b-9101-47415702fc8e/d16547a7-de20-4a4f-9bfe-29dbfc79be69/Resources#3467de5e-9802-4b65-8076-778bc7d164d3_en&overlay
2. The North Atlantic Treaty Organization (NATO). – URL: <http://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/803b2430-7d1c-4e7b-9101-47415702fc8e/a07b1619-c763-4565-8fbc-180829cf27be>
3. Нестеров А.О. Модернизация НАТО: основные этапы и направления // Армия и общество. – 2013. – № 1 (33). – С. 142-145.
4. Лобанов Р.О. Динамика взаимоотношений Западноевропейского союза и НАТО по вопросам военно-политической безопасности Европы в 1954-2002 гг. // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. Серия: История и политология. – 2012. – №. 4. – С. 74-85.
5. Данилов Д.А. Строительство второй опоры Европейского союза: использование новых технологий // Европейский союз на рубеже веков. – М., 2000.
6. Данилов Д.А. ЕС/ЗЕС на пути к идентичности в сфере безопасности и обороны // Европа вчера, сегодня, завтра. – М., 2002.
7. Там же.
8. Мельянцев Д.А. Отношения Европейского союза и НАТО в 1990-2000-е гг. // Журнал международного права и международных отношений. – 2007. – № 3. – Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/1218/188/>
9. Гасанов А. "Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана". Баку, "Зардаби". 2013. с.181.
10. Данилов Д. А. Строительство второй опоры Европейского союза: использование новых технологий // Европейский союз на рубеже веков. – С. 43.
11. Мацепуро Д.М., Жидков А.В. Трансатлантические отношения: в поисках сбалансированного сотрудничества // Известия Алтайского государственного университета. Серия: История. Политология. – 2012. – № 4-2 (76). – Режим доступа: <http://izvestia.asu.ru/2012/4-2/pols/07.ru.html>
12. Годенов И.С. Оперативные возможности общей политики безопасности и обороны Европейского союза // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. – 2012. – № 1 (17). – С. 75-79.
13. Воронин Е.Р. О взаимодействии Евросоюза и НАТО в кризисных ситуациях // Вестник МГИМО-Университета. – 2010. – № 1. – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/files/138217/voronin-expert.pdf>
14. Богатуров А.Д. Аверков В.В. История международных отношений 1945-2008. М. "Аспект-Пресс". 2010
15. Торкунов А.В. Современные международные отношения. Учебник. М. "Росспэн". 2000

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются взаимоотношения Европы и США в сфере безопасности и обороны в рамках НАТО и европейских институтов в момент их создания и в современный период. Характеризуются существующие противоречия между сторонами и их возможное разрешение, а также возможные тренды в ЕС после BREXIT в июне 2016 г.

XÜLASƏ

Məqalədə Avropa və ABŞ arasında təhlükəsizlik və müdafiə sferasında NATO və Avropa institutları çərçivəsində qarşılıqlı münasibətlər nəzərdən keçirilir.

Müəllif tərəflər arasında mövcud olan ziddiyyətəri səciyyələndirir, bu ziddiyyətlərin mahiyyətini işıqlandırır, habelə 2016-cı ilin iyun ayında Böyük Britaniyada baş tutmuş BREXIT-dən sonra Avropa İttifaqının fəaliyyətindəki mümkün yeni istiqamətləri təhlil və tədqiq edir.

*Нигяр БАЙРАМОВА**

УЧАСТИЕ РЕГИОНОВ ПОЛЬШИ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ

Ключевые слова: Польша, международные экономические отношения, современный этап экономической кризис, ЕС, Западная Европа, Восточная Европа

Açar sözlər: Polşa, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, müasir mərhələ, iqtisadi böhran, Avropa İttifaqı, Qərbi Avropa, Şərqi Avropa

Key Words: Poland, international economic relations, modern stage, Economic crisis, the EU, Western Europe, Eastern Europe

Экономика Польши на данный момент оценивается экспертами как наиболее динамичная в сравнении с экономиками других стран региона. Это позволяет польским политикам говорить об особой роли Польши как регионального лидера в рамках интеграционных структур Запада, к чему ее предназначают как геополитические условия, так и демографический и экономический потенциал. Эта роль заключается в передаче опыта системной трансформации, основанной на ценностях рыночной экономики и демократии, на Восток [3].

После 1989 года западные регионы Польши, такие как Великопольское, Западно-Поморское, Нижнесилезское и Лубуское начали извлекать пользу из своего положения в новой европейской политической и экономической географии. Исторически эти регионы всегда были относительно развитыми и лучше приспособивались к конкурентной открытой экономике. Их богатая и современная экономическая структура, лучшая квалификация рабочей силы, лучшее оборудование с высоким качеством институциональной и материальной инфраструктуры сделало их более привлекательными для отечественных и зарубежных инвесторов. В результате структурные изменения в этих регионах были большими. Анализ экспорта показывает, что два западных региона, Лубуское и Великопольское являются наиболее успешными в торговле с ЕС. Эти регионы в целом имеют

* **Nigar BAYRAMOVA** – Siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru, dos.

достаточно большие объемы экспорта на душу населения, что выше среднего в Польше.

Восточная Польша является одним из главных центров развития лесной промышленности (совокупность деревоперерабатывающей, целлюлозно-бумажной и мебельной промышленности) в Польше.

Нижняя Силезия в значительной степени промышленная область. Благодаря своему выгодному географическому положению регион занимает высокую позицию в стране и имеет большие перспективы развития. Через него проходит так называемый третий Европейский транспортный коридор, соединяющий Германию с Украиной. В Нижнесилезском воеводстве производится около 8% польского ВВП. Самыми важными традиционными отраслями являются горнодобывающая и металлургическая промышленность. В этих секторах число работников остается все еще высоким, но постепенно их число увеличивается и в автомобильной промышленности. Volkswagen также как и Toyota создал свои заводы здесь и занимает второе место в регионе. Особенностью экономики в Нижней Силезии является его высокая степень диверсификации. Наиболее важные отрасли промышленности в регионе – это электро-механическая, электронная, автомобильная, энергетическая, строительная, химическая, пищевая, горнодобывающая промышленности (медь, уголь) и текстиль. Важными отраслями являются автомобилестроение, информационные технологии, фармацевтика и химические компании, логистика. Близость региона к Германии и Чехии создает благоприятные условия. В течение 4-5 часов можно оказаться в Берлине, Праге или в Варшаве. Следовательно, Нижняя Силезия является одним из самых важных мест для иностранных инвесторов [9].

Мазовия, расположенная в центрально-восточной части страны, является крупнейшим и наиболее густонаселенным регионом Польши. Мазовия является экономическим лидером среди польских воеводств. В регионе имеются почти все промышленные отрасли, что привлекает иностранных инвесторов.

Великопольша, расположенный в западно - центральной части Польши характеризуется значительным участием иностранных инвесторов. Среди иностранных инвестиций доминирует немецкий ка-

питал. Значительно также участие британского, американского, ирландского и шведского капиталов. Благодаря географическому положению Великопольшу можно назвать мостом между Восточной Европой и Западной Европой. Через ее территорию проходит железнодорожная линия, связующая Великопольшу с государствами Европейского Союза и с центром Польши, и дальше с Восточной Европой.

Великопольское воеводство является наиболее развитым польским регионом. Великопольское воеводство уделяет огромное значение развитию международного сотрудничества. Великопольша сотрудничает с Италией, Германией, Францией и т. д. Главными целями сотрудничества стали совместные действия в сфере хозяйства, активизация местного рынка труда, реструктуризация деревенских местностей, коммуникационная инфраструктура, охрана окружающей среды, наука и образование, культура, туризм и спорт.

Экономика Люблинского региона основывается на сельском хозяйстве и производстве продовольственных продуктов. Это один из крупнейших и важнейших аграрных регионов Польши. Кроме того, в регионе есть предприятия химической, деревообрабатывающей, мебельной и машиностроительной, в т. ч. авиационной промышленности.

Подляское Воеводство активно сотрудничает с зарубежными государствами. Сотрудничество проводится с партнерами из Италии, Германии, Франции, Финляндии, Швеции и другими. Подляское воеводство это также восточные ворота Евросоюза. Через воеводство осуществляется главное транзитное движение из северной Европы в южную и западную Европу.

Куявско-Поморское воеводство, расположенная в северо-центральной части Польши пользуется несколько крупных транзитных маршрутов, которая вместе с хорошо развитой железнодорожной инфраструктурой, делает воеводство отличным местом для логистических центров. Благодаря хорошо развитой инфраструктуре регион предлагает широкий спектр мест для инвестиций. В 2007 г. в Поморском воеводстве наблюдалось улучшение экономических показателей в основных отраслях промышленности. Регион имеет положительный баланс в торговле сельскохозяйственными и продовольственными товарами со странами Европейского союза.

Любуское воеводство, расположенное на западе Польши, является одним из наиболее малонаселенных в стране. Регион граничит с Германией, крупнейшим торговым партнером Польши. Примерно 70 процентов товаров и услуг, экспортируемых фирм в регионе предназначены для Германии. Также регион имеет экономические отношения с Италией, Данией и Нидерландами. Воеводство продолжает работу по привлечению иностранных инвестиций.

Ведущие экспортеры автомобильной промышленности (Великопольское, Силезское, Малопольское, Мазовецкое и Поморское) регионы имеют сильные торговые связи с рынками ЕС, в основном с Германией. Подкарпатское воеводство не принадлежит к группе ведущих экспортеров, однако из-за присутствия авиационной промышленности в регионе оно показывает высокую долю высокотехнологичных продуктов.

Предприятия легкой промышленности на территории Восточной Польши представлены довольно большим количеством фирм и компаний. Подавляющее число фирм – малые и средние предприятия. Самая высокая концентрация этих компаний отмечается в Люблинском, Варминско-Мазурском и Подляском воеводствах. Основные центры сосредоточения фирм и компаний легкой промышленности находятся в Белостоке, Люблине, Жешуве, Ольштыне. Традиционно продукция легкой промышленности в Восточной Польше до недавнего времени главным образом шла в Россию. После вступления Польши в Евросоюз многие фирмы сектора легкой промышленности изменили рынок сбыта, переориентировавшись на Западную Европу, что привело к понижению доходности предприятий.

Польша считается одним из самых успешных примеров перехода от коммунизма к рыночной экономике. Возвращение к демократии в 1990 году последовало к либерализации экономики, приватизации малых и средних государственных компаний и быстрому росту частного сектора, который сегодня производит 75% ВВП и занято более 70% от всего трудоспособного населения. Это пятый по величине в мире доказанными запасами каменного и бурого угля, в дополнение к месторождениям меди, серы, цинка, свинца, серебра, магния, соли так и месторождения мела, каолина и глины [1, с.54].

Основными торговыми партнерами Польских регионов являются страны – члены ЕС (74,8% в экспорте Польши и 58,1% в ее импорте). В числе главных партнеров – Германия (рост экспорта в 2013 г. 5,9%, импорта 1,5%), Великобритания (рост экспорта в 2013 г. 2,3%, импорта 7,1%), Чехия (рост экспорта в 2013 г. 4,0%, импорта 0,6%) и КНР (рост импорта в 2013 г. 6,5%) [5;7].

После присоединения к ЕС в 2004 году увеличилась внешняя торговля с членами союза. После вступления в ЕС в страну вступили инвестиции, в частности от Всемирного Банка. Преобладающая часть товарного оборота Польши производится со странами ЕС. Финансирование со стороны международных экономических структур оказали большую поддержку для экономического роста в будущем. Вступление в ЕС оказало существенное влияние на торговлю Польши. Разрыв в развитии между Польшей и ЕС был значительно сокращен после вступления в организацию [4].

Регионы Польши принадлежат к числу ведущих мировых производителей промышленных товаров, как основных видов сырья, так и продуктов переработки. Они производят и выносят на рынок рафинированную медь, серу, каменный уголь, серную кислоту и электроэнергию [6]. Высокий уровень внешней торговли усилил позиции регионов на международных рынках. После становления полноправным членом Европейского Союза в регионы страны нахлынул поток иностранных инвестиций. Географическое положение, выгодное с точки зрения сотрудничества с Россией и другими странами, дешевая рабочая сила, емкий внутренний рынок стали привлекать иностранных инвесторов. Инвестиции в основном приходятся на страны ЕС, главным образом на Германию, Италию, Францию. Польские предприниматели вступили на международные рынки. В результате, внешняя торговля существенно возросла, и польская экономика стала более открытой. Польские продукты экспортировались в основном государствами-членами ЕС.

Членство Польши в ЕС имело серьезные последствия для установления международно экономических связей регионов. Произошла многоуровневая конвергенция польской экономики с ЕС. Этот процесс отразился в увеличении уровня ВВП и производительности тру-

да. Кроме того, польская экономика стала более открытой и более интегрированной с экономиками других государств-членов.

Ныне Польша стремится быть открытым внешнему миру, наиболее полно и с максимальной пользой для себя использовать преимущества международного разделения труда. Это в свою очередь отражается на внешнеторговом обмене, его балансе, а так же географической, пространственной, отраслевой и товарной структуре импортно-экспортных операций.

На сегодняшний день Польша является полноправным членом таких организаций как ЕС, МВФ, ВТО и полностью включена в международные экономические отношения. Согласно оценкам менеджеров международных консалтинговых компаний, Польша признана 6-й лучшей страной для инвестирования на 2011- 2013 гг [5].

Таким образом, с вовлечением в европейскую интеграцию открылись возможности для международного экономического сотрудничества. Польша значительно расширила свои торгово-экономические отношения с другими странами мира, в частности со странами СНГ (Украина, Белоруссия), Азией, главным образом с Китаем. В декабре 2007 года Польша присоединилась к Шенгенской зоне, в результате повысилась эффективность поставок товаров в рамках Сообщества. На мировые рынки она поставляет уголь, черные и цветные металлы, а также сельскохозяйственные продукты. Улучшение репутации Польши на международной арене способствовало дополнительному притоку прямых иностранных инвестиций в Польшу. Польша имеет важное транзитное значение, связывая Россию с Западной Европой. Как член ЕС и НАТО она играет важную роль в европейской политике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бухарин Н. И. Вступление Польши в Евросоюз и Россия // Новая и новейшая история. М., 2008, № 4, с. 60-73
2. Концепция стратегии социально-экономического развития Псковской области. // http://www.csr-nw.ru/upload/file_content_96.pdf
3. Кучинская В. Польский взгляд на проблемы региональной безопасности: выводы для Республики Беларусь/ Белорусский журнал международного права и международных отношений 2001, № 1/ <http://evolutio.info/content/view/414/52/>

4. Office of the Committee for European Integration, // <https://polskawue.gov.pl/The,Office,of,the,Committee,for,European,Integration,%28UKIE%29,890.html>.
5. Официальный сайт министерства экономики Польши // <http://www.mg.gov.pl/WspolpracaChiny>
6. Польша твой экономический партнер. // Copyright by Instytut Badac Rynku, Konsumpcji i Konjunktur, Warszawa 2008 // Институт исследования рынка, потребления и конъюнктуры // Варшава, 2008, с. 12
7. <http://www.pravda.ru/world/europe/european/26-02-2009/303063-poland-0/>

POLŞA REGIONLARININ MÜASİR BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ İŞTİRAKI

XÜLASƏ

Məqalədə Polşa regionlarının müasir beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə rolu, əhəmiyyəti və çəkisi analiz edilir. Müəllif məqalədə Aİ-yə daxil olduqdan sonra polyak regionlarının xarici iqtisadi əlaqələrdə əldə etdikləri nailiyyətlərə xüsusi diqqət yetirir.

THE PARTICIPATION OF POLAND REGIONS IN THE INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

SUMMARY

The importance and seriousness and role of modern international economic relations of Poland regions is analyzed. The author pays a special attention to the achievements on external economic relations of Polish regions gained after the entry into the EU.

MÜNDƏRİCAT

<i>Elvin</i> PAŞAYEV	ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyinin təminatında Yaxın Şərqi neft ehtiyatlarının rolu	3
<i>Bahar</i> QASIMLI	Azərbaycanda multikultural dəyərlərin tərənnümü.	13
<i>Pərviz</i> SƏFƏROV	Rus-erməni müttəfiqliyi və Xocalı faciəsi.....	26
<i>Zivər</i> HÜSEYNLİ	Səfəvilər dönəmi münəccimlik və münəccimlərə dair araşdırma	36
<i>Baba</i> BƏHRUZ	Şirvan bəylərbəyliyi sənətkarlıq.....	49
<i>Rüfət</i> CƏFƏROV	Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində keyfiyyətin yüksəldilməsinin tarixi ənənələri.....	61
<i>Günəl</i> MEHDİZADƏ	1998-ci il 8-9 sentyabr Bakı konfransı Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsində mühüm addım kimi.....	69
<i>Sevinc</i> MƏLİKZADƏ	“Karmelit xronikası” əsərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında.....	83
<i>Ceyhun</i> BAYRAMLI	Bizans ərazilərinə xürrəmi köçləri və onların sonrakı fəaliyyətləri barədə.	91

<i>Elnur</i> <i>HACALİYEV</i>	Siyasi sistemin inkişaf qanunauyğunluğu	103
<i>Samir</i> <i>MƏHƏRRƏMOV</i>	Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalından sonra totalitar cəza aparatının təşkil olunması....	114
<i>Саида</i> <i>ГАДЖИЕВА</i>	О вторичном пребывании посланника российского государства а.п.волынского в азербайджанском городе шемахе	122
<i>Заур</i> <i>ГАСАНОВ</i>	Этнонимы и топонимы с основой saka	129
<i>Айгюн</i> <i>АКБАРОВА</i>	К некоторым аспектам роли сша в процессе формирования и развития западноевропейской архитектуры безопасности.....	142
<i>Нигяр</i> <i>БАЙРАМОВА</i>	Участие регионов польши в современных международных экономических связях.....	150

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Məqalədə üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
4. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
5. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
6. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMİ ƏSƏRLƏR
2017, cild 67

SCIENTIFIC WORKS
2017, volume 67

ТРУДЫ
2017, том 67

Formatı 60x90 ¹/₁₆. F.ç.v. 10.

Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC